

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК II

Державний архів Кіровоградської області
в українських та зарубіжних
наукових виданнях

Збірник статей та матеріалів

Державний архів Кіровоградської області

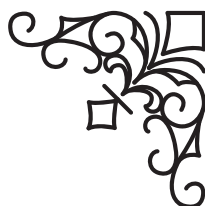
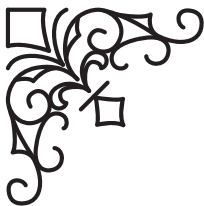
*Центральноукраїнський національний технічний університет
Кафедра суспільних наук, інформаційної та архівної справи*

*Комунальна установа
«Кіровоградське обласне відділення
пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»*

*Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України*

*Благодійна організація
«Центрально-Українська Православна
Духовно-соціальна Академія»*

**З НАГОДИ 95-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Бібліотека видання, що продовжується,
**«Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»**

Серія «Студії з історії Центральної України»

Редколегія серії:

О.О. Бабенко (голова),
О.А. Бабенко,
к.і.н. В.Г. Берковський,
к.філол.н. В.Б. Білоус,
Т.В. Гончарова,
к.філол.н., доц. В.Т. Гребньова,
к.і.н. В.П. Колечкін,
д.і.н. проф. В.М. Орлик,
засл. працівник культури України І.Д. Петренко
к. політичн. н. В.В. Рєзнік.

**СТУДІЇ З ІСТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ**

Випуск II

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ВИДАННЯХ
(2013 – 2020)**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ ТА МАТЕРІАЛІВ

Державний архів
Кіровоградської області
м. Кропивницький
2021

УДК 930.253(477.65)"2013/2019"(08)

Д 36

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол №1 від 05.01.2021 р.)*

Рецензенти:

Роман Колісніченко, директор Центральноукраїнського інституту ПрАТ «ВНЗ «МАУП», доктор політичних наук, доцент, професор Міжнародної кадрової академії;

Ігор Кривошея, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного інституту імені Павла Тичини, кандидат історичних наук, професор;

Відповідальний за випуск:

Олег Бабенко, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Упорядники:

**Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Тетяна Гончарова,
Вадим Колєчкін, Василь Орлик**

Авторський колектив:

**Олег Бабенко, Віктор Білоус, Вадим Колєчкін,
Лілія Маренець, Олена Трибунька**

Д 36 Студії з історії Центральної України. Випуск II: Державний архів Кіровоградської області у міжнародних та всеукраїнських наукових виданнях (2013–2020): Збірник статей та матеріалів. [Кол. авт.: Олег Бабенко, Віктор Білоус, Вадим Колєчкін та ін.] / Упоряд.: Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Тетяна Гончарова, Вадим Колєчкін, Василь Орлик / – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2021. – 240 с.

ISBN: 978-966-130-166-4 (серія)

ISBN:

ISBN: 978-966-130-166-4 (серія)
ISBN:

УДК 930.253(477.65)"2013/2019"(08)

© Державний архів Кіровоградської області, упорядкування 2021

© Центрально-Українське видавництво, оригінал-макет, 2021

ЗМІСТ

Передмова (Олег Бабенко)	7
Олена Трибуцька.	
Матеріали особового фонду Павла Рябкова	10
Вадим Колєчкін.	
Діяльність німецької окупаційної адміністрації	16
Олег Бабенко.	
Проблеми електрифікації Єлисаветградщини – Зинов'євщини – Кіровоградщини в першій половині ХХ ст.	26
Лілія Маренець.	
Формування концепції реальної освіти в Російській імперії наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст.	33
Лілія Маренець.	
Хлібозаготівлі взимку 1943–1944 рр. на Кіровоградщині	42
Олег Бабенко.	
Доля пам'ятників радянським воїнам та кладовищ, що потрапляли у зону затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС	48
Олег Бабенко, Вадим Колєчкін.	
Державному архіву Кіровоградської області – 90 років	57
Олег Бабенко.	
Будівництво Кременчуцької ГЕС у радянській науковій і науково-популярній літературі 1960–1980-х рр.	66
Олег Бабенко.	
Джерела з історії будівництва Кременчуцької ГЕС	79
Олег Бабенко.	
Строительство Кременчугской ГЭС как пример Советского промышленного строительства в Украине	88
Олег Бабенко.	
Археологічні дослідження в чаші Кременчуцького водосховища	99
Олег Бабенко, Вадим Колєчкін.	
Технологія фальсифікації карних справ учасників “контрреволюційної військово-повстанської націоналістичної організації” у 1937–1938 роках.	108

Олег Бабенко.

Особливості формування та діяльності колективу
будівельників і працівників Кременчуцької ГЕС 123

Олег Бабенко.

Єлисавет(град) під владою Директорії УНР 134

Олег Бабенко, Вадим Колєчкін.

Короткий огляд подій 1919 року у Єлисаветградському
повіті 150

Олег Бабенко.

Кременчуцька гідроелектрична станція – найбільший про-
мисловий об'єкт Кіровоградської області: історія створення . . . 161

Виктор Белоус.

«Снаряды от Монастырской»: воспоминания о подневоль-
ном труде в Германии в период Второй мировой войны 173

Вадим Колєчкін.

Протоколи засідань Єлисавет(град)ської міської думи
1917–1918 рр. у системі джерел з історії Української революції
в місті 188

Вадим Колєчкін.

Визволення районних центрів Кіровоградської області у
березні 1944 року 201

Лілія Маренець.

Політика керівництва Єлисаветградського земського
реального училища у роки Першої російської революції
1905–1907 рр. 221

Виктор Белоус, Ольга Радченко.

«Мы живем в страшное время» Судьба семьи Игельник. . . . 230

Передмова

95 років головна архівна установа на території нинішньої Кіровоградської області виконує надзвичайно важливу роботу із збереження для наступних поколінь наших земляків документальної, наративної та епістолярної спадщини, що є основним джерелом історії Центральноукраїнського регіону. За час, що минув від моменту її створення (7 листопада 1925 року) ця архівна установа декілька разів змінювала свій статус і назву: окружне архівне управління, державний історичний архів, Державний архів Кіровоградської області, – увесь час залишаючись центром поступового зосередження різноманітних документів, актуальних для вивчення економічної, політичної та соціальної історії міста, що нині має назву Кропивницький та усієї адміністративно-територіальної одиниці, осердям якої це місто було і є. З часом в архіві зосередилися не лише документи місцевого походження, а й різнопланові розпорядження та настанови вищих органів державної (і компартійної) влади, що мали вже не тільки регіональне, але й загальнодержавне значення.

Поповнення фондів Державного архіву Кіровоградського області триває і досі. Проте різного роду документи на паперовій основі (офіційні й особистого походження), а також фото-, кіно- та відеоматеріали не можуть і не повинні лежати на архівних полицях нерухомим вантажем. Для їхнього ефективного використання зміст цих документів має бути оприлюдненим. А це, в свою чергу, підживлює й гарантує як вузькоцільовий інтерес з боку фахівців-істориків, так і розширює коло таких спеціалістів із числа молодших і наступних поколінь мешканців краю через їхнє виховання засобами слова документованої правди та розвиток евристичних зацікавлень історичними подіями у причинно-наслідковому взаємозв'язку об'єктивних реалій минулого і сьогодення.

При цьому часи, коли обласна архівна установа була закритою для широкої краєзнавчої спільноти, залишилися далеко позаду. Зараз до Державного архіву Кіровоградської області можуть звертатися практично усі громадяни, яким потрібна інформація, що має для них прагматичну або ж наукову цінність. Тому дуже дивно виглядає позиція тих дослідників чи краєзнавців-аматорів, що і досі віддають перевагу наративним джерелам легендарного змісту перед вивченням архівних документів. Сумно, коли деякі з претензійних авторів нестачу власних фактологічних знань замінюють сумнівними логічними спекуляціями або просто відвертими вигадками.

Безумовно, найпростіший спосіб долучитися до першоджерел з того чи іншого питання – це безпосередня робота у читальному залі архіву. Але життєві обставини дуже часто не сприяють регулярному, а тим більше постійному відвідуванню архіву. В таких умовах виникає питання про розповсюдження достовірної, заснованої на архівних джерелах, інформації.

Безсумнівно, найпростішим методом розповсюдження такої інформації є видання збірників документів. Проте цей спосіб ознайомлення загалом з документальною базою архіву має певні недоліки. Перший з них полягає в тому, що створення подібного збірника вимагає досить багато часу (і відповідного фінансового ресурсу на поліграфічні послуги). Другий, що далеко не всі читачі, навіть фахівці з відповідних галузей, здатні сприймати неадаптований матеріал поза історичним контекстом. Тому навіть у таких збірниках доводиться давати пояснення у вигляді вступної статті, або вступних топіків для окремих розділів документів. Третій недолік – збірник документів повинен бути упорядкованим, а не являти собою безладний набір різноманітних документів, а найчастіше подібне упорядкування відповідно здійснюється за певною вузькою темою, яка цікавить лише невелику частину дослідників. Решта істориків чи краєзнавців, фахівців з інших тем, залишається обділеними увагою укладачами збірника...

Подібною формою до видання збірників документів і матеріалів є різноманітні архівні онлайн-добірки та онлайн-виставки. Проте подібні добірки за своєю сукупністю за відповідний проміжок часу мають дещо хаотичний характер через калейдоскопічність і узагальненість у виборі окремої теми. У випадку ж тематичної виставки кількість документів все одно є мінімальною і передбачає не стільки вивчення презентованих документів, скільки демонстрацію їхньої наявності.

Важливою формою робота з популяризації історичних відомостей за матеріалами архівних документів є безпосереднє спілкування з аудиторією слухачів, або ж аудіослухачів, телеглядачів, користувачів соціальних мереж, відеоресурсу «Youtube» та йому подібних. Проте у такому випадку основним недоліком є необхідність адаптувати матеріал для непрофесіоналів історичної сфери. Подібна адаптація насамперед передбачає максимальне спрощення матеріалу, який подається у розрахунок на сприйняття найменш компетентною частиною аудиторії. Це призводить до того, що зникає деталізація матеріалу, посилюється момент узагальнення і поданий матеріал виглядає менш обґрунтованим, ніж потрібно для наукової роботи.

Компромісною формою оприлюднення змісту та популяризації документів Державним архівом Кіровоградської області в такій ситуації є

підготовка і видання власного (співзасновник – Кіровоградська обласна організація Національної спілки краєзнавців України) видання, що продовжується «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України», а також публікація статей у фахових періодичних виданнях архівознавчого, історичного та історіографічного спрямування. Стандартний обсяг статті дозволяє сформулювати її тему так, щоб дати максимально деталізований матеріал з окремого вузького історичного питання. У той же час документальний матеріал завдяки авторській інтерпретації може бути достатньо адаптованим для фахової аудиторії. Це дозволяє досягти сприйняття порушеної теми не лише фахівцями-істориками, краєзнавцями чи просто аматорами історії й краєзнавства, а й впливає на розвиток евристичних зацікавлень та загальноосвітнього рівня потенційного наївного читача.

Спорідненою до написання наукових статей формою оприлюднення змісту архівних документів є створення монографій, що передбачає тривалий термін роботи над нею, у той час як наявна в архіві інформація потребує постійного оприлюднення.

Авторський колектив Державного архіву Кіровоградської області цілком впевнено використовує різні форми роботи з оприлюднення наявних матеріалів. При цьому публікація статей у фахових виданнях є однією з переважних форм такої роботи з матеріалами архіву. Звісно, у кожного з авторів є, так би мовити, «власна» тема, але певний обов'язок із ознайомлення широкої громадськості з змістом понад 8 тисяч фондів архіву щораз дозволяє опрацьовувати все нові й нові матеріали, захоплюючись відкриттями незвіданих раніше сторінок нашої історії.

Як приклад наведеного, пропонуємо загалу істориків, краєзнавців і тих, хто просто цікавиться історію краю, другий випуск видання «Студії з історії Центральної України», своєрідний дайджест, до якого увійшли окремі статті, у різний час опубліковані співробітниками Державного архіву Кіровоградської області в українських та зарубіжних наукових виданнях: журналі Державної архівної служби України «Архіви України» (Київ), фаховій історичній періодиці провідних наукових установ, вишів Дніпра, Миколаєва, Кропивницького, а також Тбілісі (Грузія), Любліна (Польща) тощо.

Статті розміщено у збірнику за хронологією їхньої публікації.

Олег Бабенко

УДК 930.253:[94+39](477.65)

Олена Трибуцька*
м. Кропивницький

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ФОНДУ ПАВЛА РЯБКОВА

**(до 165-річчя від дня народження відомого
вченого-етнографа і громадського діяча)**

Здійснено огляд документальних матеріалів особового фонду вченого П. З. Рябкова як джерельної бази з вивчення української історії та культури, зокрема українського етносу, подій козацької доби, історії чумацького, ткацького промислів, рибальства на теренах України з давніх часів до початку ХХ ст.

Ключові слова: П. З. Рябков; етнографічне дослідження; рукопис; документальні матеріали; чумацтво; козацтво.

The author describes the documents of the scholar P. Z. Ryabkov personal fond as the source base on the studying of the Ukrainian history and culture, namely the Ukrainian ethnos, the events of Cossack times; the history of chumak, weaving activity and fishing on the territory of Ukraine from ancient times to the early 20 century.

Павло Захарович Рябков є саме тією особистістю, чий творчий неспокій, глибокий допитливий розум, спостережливість і невичерпна енергія залишили помітний слід в соціальному і культурному розвитку суспільного середовища, у якому йому доводилось жити і працювати.

* Трибуцька Олена Анатоліївна – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

Трибуцька Олена. Матеріали особового фонду Павла Рябкова / Олена Трибуцька // Журнал «Архіви України». Випуск 4 (286): липень – серпень, 2013 рік. – С. 137-142.

Матеріальні та духовні здобутки Рябова на ниві громадської діяльності, просвітництва, науки є ґрунтовними, але, на жаль, донині значна частина його унікальних праць не опублікована, а ім'я вченого здебільшого відоме лише вузькому колу науковців і краєзнавців. Павло Рябов – один із найталановитіших учнів видатного українського вченого-етнографа, антрополога і археолога Ф. К. Вовка, його учителями та ідейними натхненниками були М. Грушевський, І. Франко, О. Русов, М. Ковалевський. Роль вченого у дослідженні та розвитку етнографії та археології на теренах Півдня України є досить визначною.

Павло Рябов, син обер-офіцера, народився 29 червня 1848 р. у м. Херсоні. Навчався у Херсонській губернській гімназії, закінчив землемірно-таксаторські класи, що функціонували при гімназії¹.

Рябов сповідував ідеї народництва, а у подальшому – соціалістичну ідеологію. За підпільну антиурядову політичну діяльність у 1879 р., у 31-річному віці, був засланий до Сибіру. Доповідна записка колимського окружного поліцейського управління якутському губернатору, датована 1882 роком, так характеризує Рябова того періоду: «Державний злочинець Павло Рябов, неодружений, 32-х років, віросповідання православного, засланий з Києва за політичну неблагонадійність адміністративним порядком, певних занять не має, а весь час проводить у читанні наукових книг»².

Після повернення із заслання Рябов стає активним учасником земського ліберального руху, спочатку у Херсоні, а з 1892 р. – у Єлисаветграді, де обіймає посаду земського землеміра.

Єлисаветград стає другою батьківщиною Павла Захаровича.

У 1901 р. вченому довелося виїхати до Франції, де навчався у російській Вищій школі соціальних наук, а потім подорожував разом із І. Франком та Ф. Вовком у складі антропологічно-етнографічної експедиції по Західній Україні, проте у 1910-му він знову повертається до Єлисаветграда. Тут працює вже на посаді міського землеміра, займається активною громадською діяльністю, виступає ініціатором відкриття на Єлисаветградщині культурно-освітніх закладів для найбідніших верств населення³.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається особовий фонд П. З. Рябова, що є справжньою цінністю фондового складу установи.

Фонд (Ф. 304) має один опис, 620 одиниць зберігання, охоплює період із 1864 по 1925 рр. До опису увійшли такі розділи: 1) службова діяльність П. З. Рябова; 2) громадська та наукова діяльність вченого; 3) друковані

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Печериця Т.В. Визначний українознавець П. З. Рябов. – Кіровоград, 2003. – с. 19.

³ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

матеріали (видання, газетні та журнальні публікації тощо) авторства П. З. Рябова та інших осіб, зміст яких стосується сфери суспільних та наукових інтересів фондоутворювача.

У розділі, що містить документи службової діяльності Рябова, відклались цінні документи з історії міста і краю, зокрема рукописні матеріали щодо забудови м. Єлисаветграда, описання поштових і транзитних шляхів, мостів Єлисаветградського повіту, відомості про землеволодіння на території повіту. Особливої уваги заслуговують доповідні записки Рябова до керівництва міської управи щодо фактів розкрадання міської землі.

У розділі, де зосереджено документи громадської та наукової діяльності вченого, сконцентровано цінні документи фонду, що висвітлюють багатогранну роботу Рябова на ниві просвітництва та науки. Розділ містить матеріали щодо влаштування у м. Єлисаветграді безкоштовної народної бібліотеки-читальні, дитячого садка, першої художньої виставки, краєзнавчого музею.

Значну частину документів становлять матеріали археологічних досліджень вченого, здійснених на теренах Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. У цьому ж розділі містяться рукописи наукових праць Павла Захаровича: «Община в Росії та інших країнах», «Якути», «Нариси про походження народів Росії, України, Кавказу й Фінляндії», «Про скіфів». Дві останні праці присвячені стародавній історії України, в яких автор аналізує процес становлення українського народу.

Крім цих матеріалів, у розділі відклалися рукописи етнографічних праць Рябова, об'єктом яких є дослідження українського етносу. Серед них – рукописні матеріали (18 одиниць зберігання), що були зібрані особисто П. З. Рябовим під час участі в експедиції по Західній Україні і містять докладні та надзвичайно цікаві відомості етнографічного характеру, що висвітлюють побут, традиції та звичаї гуцулів⁴. Слід зазначити, що цей масив матеріалів, на жаль, не був включений Ф. Вовком до науково-етнографічної праці «Український народ у його минулому і сучасному», яка була видана у 1916 році у Санкт-Петербурзі⁵.

Значну частину документів етнографічної тематики становлять рукописи у кількості 18-ти одиниць зберігання, що стосуються дослідження Рябовим рибальського промислу Півдня України, які здійснювались ученим у рамках програми, виробленої на з'їзді статистів Херсонської губернії (червень 1889 року)⁶. Ці матеріали стали основою для написання Рябовим двох невеликих праць: «Короткий огляд становища рибаль-

⁴ Там само, спр. 76, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

⁵ Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябов. – Кіровоград, 2003. – с. 80.

⁶ Там само. – с. 66.

ства на лиманах Чорного моря і річках, що впадають в нього» і «Риболовецькі артілі у пониззі Дніпра та Дністра», що були видані 1889 року в Одесі, та фундаментального етнографічного дослідження енциклопедичного характеру «Рибальство у Херсонській губернії і в прикордонних із нею частинах губернії Таврійської і Бессарабської», виданого у 1896 р. у Херсоні окремою книгою⁷.

Невеликим за обсягом, але ґрунтовним дослідженням, що зберігається у рукописному вигляді у матеріалах фонду, є праця «Виробництво килимів у Херсонській губернії», здійснене близько 1890-го року, де автор детально аналізує процес створення килима, описує будову ткацького верстата⁸. Дослідження цінне не лише тим, що дає уявлення про цей практично втрачений на сьогодні промисел, а й досить влучно характеризує особливості українського менталітету. Рябков відзначає, що молдавські та болгарські майстри залишались більш вірними традиції, а ось українки, особливо молоді дівчата, полюбили новизну. «Новые рисунки, – зазначає дослідник, – позаимствованные у панов или взятые прямо с бумаги или ситца, начинают вытеснять старинный орнамент... Но в этом замечается и хорошая сторона. Богатство красок, громадный выбор всевозможных рисунков ведут к тому, что у мастериц с развитым вкусом есть возможность легче проявить свое творчество в той или иной форме. Насколько я успел заметить, у ткацких мастериц очень развито стремление к изящному. Давая просматривать рисунки различных вышивок, я был удивлен, с какой жадностью они набрасывались на лучшие рисунки, отвергая все вульгарное, нехудожественное». Павло Захарович зауважує, що у кінці XIX ст. на зміну геометричному орнаменту приходять орнаменти із зображенням тварин і рослин, а певна схематичність малюнка, блідість фарб, характерна для старовинних вишивок як на килимах, так і на сорочках, рушниках, витісняється орнаментом барвистим, багатим, «сюжетним». Якщо на старовинній вишивці троянду не завжди можна було відрізнити від, скажімо, зайця, то поступово це змінювалось, але, як зазначає дослідник, «фантазия и теперь иногда берет верх над реальностью. И вот мы видим на ковре из Аджамки, как мастерица изобразила розу с зелеными лепестками, белыми стеблями, фиолетовыми листьями...»⁹. Вчений настільки захопився українським килимарством Херсонської губернії, що зібрав цілу колекцію домотканих килимів і передав її до етнографічного відділу Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III, кореспондентом якого він був¹⁰.

⁷ Там само. – с. 71.

⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 230, арк. 3, 4.

⁹ Там само, арк. 4, 5, 6.

¹⁰ Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков. – Кіровоград, 2003. – с. 64.

У дослідженні «Нариси з етнографії», здійсненому 1910 року, Рябков описує зразки орнаментів, знайдених на теренах України, особливу увагу приділяючи при цьому орнаменту на писанках. Серед понад 20-х зразків орнаментів, виконаних вченим власноруч, є зображення також кабалістичного знаку циган із детальним його описанням. Рябков зазначає: цей знак, що уособлює Всесвіт, охоплений ланцюгом зла, цигани зображали на кінській упряжі, металевих і дерев'яних прикрасах¹¹.

У рукописах П. Рябкова значне місце посідає тема українського чумацтва. Дослідження цього соціокультурного явища було здійснено вченим у 1909–1910 рр., тоді, коли Павло Захарович мав уже достатньо досвіду для проведення самостійних науково-етнографічних пошукувань. Рукописи у кількості 8 одиниць зберігання містять відомості про історію промислу, його матеріальну культуру, чумацький фольклор тощо. Сім одиниць зберігання об'єднані загальною назвою «Чумацтво»¹², одна справа виокремлена під назвою «Чумацький віз»¹³.

Довгий час, подорожуючи південною частиною України у пошуках матеріальних свідоцтв чумацької культури, Рябков не міг знайти справжнього чумацького возу (мажі). Нарешті такий був знайдений і описаний ним у м. Бериславі Херсонської губернії. У рукописі Рябков детально описав південний варіант чумацького возу: дослідження містить докладні, свого роду унікальні креслення і обміри возу, його окремих частин і деталей¹⁴.

Зазначені рукописні матеріали стали основою для наукової статті вченого «Чумацтво в Новоросії», яка у 1910 році була відіслана ним до Санкт-Петербурга для опублікування в одному із випусків видання «Матеріали з етнографії» та етнографічного дослідження «Чумацтво», що повинно було увійти до третього тому праці «Український народ у його минулому і сучасному». Нині тексти оригіналів цих статей зберігаються у Державному музеї етнографії народів СНД¹⁵.

Із матеріалів листування Павла Захаровича з професором Ф. Вовком, що відклалися у документах фонду за період з 1908 по 1917 рр., дізнаємось, що у червні 1908 р. Рябков відправив до етнографічного відділення музею чумацький віз, деякі інші речі етнографічного характеру та фотографії¹⁶.

Результати дослідження Рябковим українського чумацтва є надзвичайно вагомими для вивчення історії функціонування цього промислу в

¹¹ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 249, арк. 5.

¹² Там само, спр. 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218.

¹³ Там само, спр. 212.

¹⁴ Там само, спр. 217, арк. 3.

¹⁵ Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков. – Кіровоград, 2003. – с. 85.

¹⁶ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 255, арк. 1–4.

Центральній та Південній Україні, реконструкції комплексу чумацьких засобів пересування.

З дослідженнями історії чумацтва пов'язана інша важлива тема, що посідає помітне місце у наукових дослідженнях Павла Рябова: події козацької доби. Вчений був переконаний, що чумацтво, яке фактично існувало в період Київської Русі, передувало виникненню козацтва.

Серед матеріалів другого розділу документів фонду, що стосуються теми козацтва, особливе місце займає рукопис Рябова «Нариси про боротьбу Б. Хмельницького за звільнення та приєднання України до Московської держави» (рік написання не встановлено) у доробку вченим подається детальний аналіз подій часів Визвольної війни 1648–1654 рр., її причини, хід та наслідки для українського народу. Рябов не сприймав ідею возз'єднання і схилявся до думки, що сам Б. Хмельницький розглядав події 1654 р. як входження України під протекторат російської держави ¹⁷.

Історичним проблемам козацької доби присвячений і рукопис «Через пороги Дніпра» (польове дослідження): вчений особисто неодноразово проходив ці пороги на своєму улюбленому човні «Ундіна» та досліджував основні острови, де знаходились козацькі січі ¹⁸.

Історії козацтва присвячений ще один рукопис Рябова – «Нариси про архів Запорізької січі», де на підставі документів Єлисаветградської міської управи вченим докладно висвітлена доля цього легендарного архіву ¹⁹.

Серед документів третього розділу фонду особливо важливими є друковані видання авторства П. З. Рябова, що стосуються історії краю: («Короткий історичний нарис Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел» за 1873–1898 рр., «Про ґрунтові дороги в Єлисаветградському повіті» та ін.) ²⁰. Крім того, у цьому розділі наявні видання інших авторів із питань історії України, Росії, Болгарії та інших країн ²¹, аналітичні матеріали, доповіді, звіти органів місцевого самоврядування Херсона, Одеси, Києва, що містять інформацію про деякі аспекти історії та розвитку цих українських міст ²².

Описана вище документальна спадщина П.З. Рябова як свідчення його вагомої суспільно-політичної, громадської, наукової діяльності, дає нам підстави стверджувати, що Павло Захарович належав до кращих представників тогочасної передової української інтелігенції.

¹⁷ Там само, спр. 196, арк. 3.

¹⁸ Там само, спр. 210, арк. 1–17.

¹⁹ Там само, спр. 258.

²⁰ Там само, спр. 283, спр. 274.

²¹ Там само, спр. 289, 291, 305, 306, 327, 339.

²² Там само, спр. 271, 300, 301.

Учасник етнографічної комісії при науковому товаристві імені Т. Шевченка, співробітник Єлисаветградського і Херсонського музеїв, провідний кореспондент етнографічного відділу російського музею, член Російського антропологічного товариства, Павло Рябков зробив значний внесок у збереження та примноження духовних і матеріальних пам'яток української культури. Ми свідомі того, що, з огляду на вагому роль наукової спадщини вченого, необхідно якомога ширше популяризувати ці матеріали.

Документи фонду стали значним підґрунтям для дисертаційних досліджень значної кількості користувачів архівних документів, досить часто ці яскраві, інформаційно насичені матеріали використовуються для експонування на виставках з історії краю, які готуються Держархівом області. Нагальною потребою є необхідність опрацювання та підготовка до друку рукописів Павла Захаровича, за якими нащадки українців, історію і культуру яких він із таким захопленням досліджував, мають вивчати історію свого краю і свого народу.

УДК 94(477.65) «1941/1944»

Вадим Колечкін*
м. Кропивницький

ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

**(за документами Бобринецької районної управи
Кіровоградської області 1941–1944 рр.)**

Статтю присвячено головним принципам і завданням німецької політики щодо населення Бобринецького району за часів його окупації у

** Колечкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області.*

Колечкін Вадим. Діяльність німецької окупаційної адміністрації / Вадим Колечкін // Журнал «Архіви України». Випуск 3 (297): травень – червень, 2015 рік. – с. 115-124.

період Другої світової війни, відображенню війни у конкретних документах районної управи.

Ключові слова: Друга світова війна; окупаційна політика; колабораціонізм.

The article deals primarily with the principles and objectives of German policy in regard to people of Bobrynets district during its occupation during the Second World War, the war in specific documents of the council district.

Keywords: the World War II; the occupation policies; the collaboration.

Дослідження подій Другої світової війни занадто довго перебувало під пильним оком політичної цензури. Це призвело до формування певних штампів та стереотипів у висвітленні цих подій.

Проте принцип об'єктивності передбачає насамперед зіставлення фактів та їх аналіз із максимальним відстороненням від заангажованих оцінок. Серед суперечливих питань – окупаційна політика німецької влади та причина загалом пасивного ставлення значної частини населення до зміни влади. Для вирішення цієї наукової проблеми необхідне ретельне вивчення різноманітних чинників, зокрема напрямків діяльності окупаційної влади. Головним об'єктом дослідження стали документи фонду так званої Боринецької районної управи. Незважаючи на фрагментарність документів фонду, на основі їхнього вивчення все ж є можливість виокремити кілька головних напрямків німецької окупаційної політики, що здійснювалася німецькою адміністрацією та колабораційними інститутами в українській провінції.

6 серпня 1941 р. до районного міста Бобринець Кіровоградської області увійшли німецькі війська. Фактично населений пункт був зайнятий німецькими військами без бою. Хоча ще у 1938 р.

Бобринець був переведений до розряду міст, він залишався головним чином центром сільськогосподарського виробництва та харчової промисловості ¹.

Доки Бобринець входив до прифронтової зони, владу у місті здійснювала Польова комендатура № 679, яку очолював граф Подевіц. Після того, як лінія фронту відсунулася на схід, контроль за містом та районом здійснювала фельдкомендатура № 242. Окупаційна влада активно використовувала місцевих колабораціоністів для управління районом. У Бобринці були створені районна та міська управи, українська служба охорони. Шефом районної управи було призначено місцевого фольксдойче Івана Михайловича Гейнле, головою міської управи став

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Т. 11. Кіровоградська область/ред. колегія: Сиволап Д.С. та ін. – Інститут історії академії наук УРСР. – Київ, 1972. – С.132–133.

Ляшма Іван Георгійович². У районі було створено 16 сільських управ, очолюваних старшинами (старостами)³. Насамперед окупанти намагалися попередити можливість будь-якого спротиву шляхом виявлення і нейтралізації, а якщо потрібно, то і ліквідації прорадянських елементів. 29 серпня 1941 р. військова польова комендатура звернулася до мешканців Бобринця. У зверненні від імені графа Подевіца наголошувалося, що за доносами: «<...>російські офіцери, комісари і т.п. у цивільному одязі, щоб уникнути полону, шукають собі притулку як робочі, з метою творити саботаж та збунтувати населення». Комендант негайно розпорядився, щоб місцеві старшини взяли на облік усіх, хто мешкав у районі міста до 30 червня 1941 р., тих, хто прибув після 1 липня та хто відбув з міста після оголошення розпорядження. Про останніх, крім особистих даних, пропонувалося повідомити «<...>чи діяв, або може бути підозрілим у діях саботажу, збунтування, пропаганди». Місцева міліція повинна була разом за місцевими старшинами заарештувати та передати у найближчу німецьку комендатуру всіх не приписаних до місця чоловіків у віці від 16 до 60 років, за винятком відомих сезонних робітників, усіх, на кого впаде підозра у можливій діяльності на шкоду німецьким військам та їх обладнанню, тих, хто намагається перешкоджати роботі підприємств та установ словом або справами. Старшини разом із керівниками міліції повинні були до 3 вересня здати у польову комендатуру м. Кіровограда списки колгоспів, радгоспів та МТС по району, облікові списки осіб, що прибули до району або від'їхали з нього, а також списки усіх, хто був заарештований та відправлений до комендатури⁴.

6 листопада 1941 р. фельдкомендатура № 242 нагадала мешканцям району «Населенню в зайнятих місцях доводиться до відому, що після зайняття країни німецькими військами радянський закон продовжує своє існування, за винятком окремих випадків, де застосовується німецький закон або даються особливі розпорядження. На терені, зайнятому німецькою військовою владою, полювання цивільним особам заборонено. Порушники будуть каратися розстрілом»⁵.

17 листопада 1941 р. місцевий комендант оберлейтенант Кіне звернувся до управи з наказом про здачу населенням усієї знайденої німецької зброї та німецького обмундирування до місцевої комендатури. Оберлейтенант погрожував суворим покаранням усієї сім'ї, якщо під час

² Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. р-2679, по. 1, од. зб. 4, арк. 2.

³ Держархів Кіровоградської обл., ф. р-2679, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1.

⁴ Там само, ф. р-2679, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 9.

обшуку буде знайдене щось із вказаного. Комендант вимагав негайно розповсюдити інформацію по місту та району ⁶.

У листопаді 1941 р. у Бобринці розповсюджувалася службова об'ява польової комендатури м. Кіровограда від імені «командуючого німецькими військами», що закликала населення до активної боротьби проти більшовизму. Згідно з цим наказом кожен мешканець України, незалежно від статі, повинен був узяти активну участь у боротьбі проти більшовизму. «Хто ухиляється від цього обов'язку, буде вважатися прихильником більшовизму та відповідно знищуватися». Кожна громада, таким чином, зобов'язувалася новою владою самостійно боротися проти партизан усіма наявними засобами. Партизани визначалися як «злочинні більшовицькі бандити», які активно діють проти німецьких тилів. Мешканці, які б довідалися про партизанів або їхні сховища, повинні були негайно донести інформацію про це до німецької військової влади, старостам або до керівництва служби порядку. За недонесення інформації загрожувала смертна кара. Також у місцях, де помічені партизани, керівники місцевого управління повинні поставити попереджувальні знаки для німецьких військ, якщо служба охорони порядку не зможе швидко усунути загрозу. У разі здійснення вдалого нападу партизан певна кількість мешканців повинна бути розстріляна ⁷.

Додатковим засобом контролю за населенням та його рухом території району стало забезпечення бобринчан різноманітними документами. Мешканцям райхскомісаріату видавалися декілька типів документів, першими з яких були «пашпорти» (Personalausweis) на півроку, куди вклеювалася фотокартка і містилися відомості – дата, до якої був дійсний паспорт, прізвище, ім'я по батькові, час і місце народження, національність, місце постійного помешкання, ставлення до військового обов'язку, місце праці та посада, підпис коменданта української народної поліції, який видав паспорта, та дата видачі, штамп із місцем прописки. Документ був завірений печатками гебітскомісара, паспортного відділу при гебітскомісарі, шефом районного відділу української народної поліції ⁸.

Іншим видом документа була особиста довідка (Personalausweis (keinidentitätsausweis)), що не містила фотокартки, але у ній були прізвище, ім'я, по батькові, місце народження, адреса, місце помешкання, фах, професія, підданство (Україна), національність, номер довідки, дата видачі, підпис голови громади (старости, старшини), печатка районної або міської управ ⁹.

⁶ Там само, арк. 13.

⁷ Там само, арк. 15.

⁸ Там само, ф. р-2679, оп. 1, од. зб. 8, арк.1.

⁹ Там само, арк. 2.

Також функціонували посвідчення (Ausweis), що діяли три місяці, у яких було вказано прізвище або ім'я та прізвище, рік народження, місце помешкання, посада, спеціальність, місце роботи, фах, дата видачі посвідчення. Посвідчення було завірене підписом та печаткою гебітскомісара ¹⁰.

Найпростішим видом особових ідентифікаторів були номерні тимчасові посвідчення, які містили дату видачі, прізвище, ім'я та по батькові, місце і дату народження, місце перебування, фах, родинне становище, віросповідання, національність, примітки (наприклад про дітей), тимчасове посвідчення засвідчувалося міським головою, старостою сільської управи та відповідною печаткою ¹¹.

Важливо було також контролювати процеси відтворення населення. Так, районна управа наголошувала, що всі громадяни повинні обов'язково реєструвати народження дітей, одруження та смерть, у тому числі з дня приходу до Бобринця німецької влади, а також тих, які до цього часу не зареєстровані. Реєстрація мала проводитися по місту Бобринець у бюро загсу актів громадянського стану при міській управі, а по селах району – у відповідній сільській управі, засвідчуватися відповідним документом. За ухилення від реєстрації громадянам загрожував штраф – 100 крб. Нагляд за виконанням цієї обов'язкової постанови покладався на органи бюро ЗАГС, сільські управи та службупорядку. Скарги на пристосування штрафу подавалися у 3-денний термін до шефа районної управи, рішення його були остаточні й оскарженню не підлягали. Постанова вступала у чинність з дня оголошення ¹².

Із самого початку німецької окупації перед Бобринецькою управою поставало завдання налагодження господарського життя району. Окупаційна влада вимагала негайного і наполегливого виконання завдань із постачання німецької армії та Німеччини. Але для цього було необхідно налагодити регулярні економічні відносини на терені району, залучивши місцевих мешканців до виконання господарських завдань. Окупанти мусили забезпечити засобами існування принаймні працюючих мешканців району.

Наказ №5 Бобринецької районної управи до старшин сільських управ про негайний продаж рухомого та нерухомого майна членів комуністичної партії у минулому. Гроші повинні були поступити до кас сільських управ, необхідні меблі сільські управи повинні були залишити собі ¹³. 20 жовтня 1941 р. шеф районної управи Гейнле доводив до відома всім старшинам сільських управ, що вони і старші сільські охоронці, секретарі сільських управ із населенням понад 1000 мешканців,

¹⁰ Там само, арк. 3–6.

¹¹ Там само, ф. р -2679, по. 1, од. зб. 8, арк. 7.

¹² Там само, арк. 6.

¹³ Там само, арк. 3.

а також вчителі будуть отримувати заробітну платню у Бобринецькому сільгоспбанку, згідно з наказом польової комендатури №679. Старшини сільських управ повинні були скласти кошторис на працівників сільських управ та старших охоронців на один місяць, які разом із відомостями на отримання зарплати були надані на затвердження до шефа районної управи.

Вчителям заробітну платню встановлював відділ освіти, затверджуючи її у шефа районної управи. За цими ж категоріями колабораціоністів закріплювалося право купувати у громадських господарствах речі харчування за цінами, які встановлювало германське військове командування. Зарплатня видавалася до 15 жовтня 1941 р. за старими ставками, а з 15 жовтня – згідно з наказом польової комендатури №679¹⁴.

Обов'язкова постанова №5 від 6 листопада 1941 р. установлювала прибутковий податок із приватних осіб, а саме кустарів, ремісників та торговців. Розмір податку визначався залежно від прибутку, оподаткованого відповідно до ставок, затверджених районною управою. Платники цього податку повинні були до 12 листопада подати відомості про прибутки до фінвідділу управи на бланках, затверджених відділом. Податок сплачувався до 1 грудня – 50% і до 15 грудня – наступні 50%. За несвоєчасне подання заяв про прибуток винних штрафували на 100 крб. за несвоєчасну сплату податків нараховувалася пеня до 0,5% за кожен день запізнення.

На робітників та службовців з 1 листопада 1941 р. вводився прибутковий податок в розмірі 6% місячної заробітної платні. Невиконання постанови оцінювалося у 100 крб. штрафу. Штрафи також оскаржувалися протягом 3-х днів у шефа, постанова шефа управи була остаточною і оскарженню непідлягала¹⁵.

17 листопада 1941 р. VII відділ фельдкомендатури 242 інформував про порядок стягнення податку з господарств на селі. Платниками цього податку оголошувалися усі господарства громадських дворів, колгоспників, одноосібників, робітників та службовців. Громадські двори мали сплачувати по 5 крб. з 1 га землі, окремі господарства, які не мали корів та коней, – 150 крб. на рік. Окремі господарства, що мають корову або коня, – 250 крб., ті ж, котрі мали і корову, і коней, – 350 крб. Податок сплачувався не пізніше 1-го грудня – перша половина, і не пізніше 15 грудня – друга. За несвоєчасну сплату податку пеня нараховувалася також у розмірі 0,5% за кожний день запізнення. Податки сплачувалися до сільської управи за місцем проживання, штрафи оскаржувалися у сільській управі протягом 10 днів, якщо сільська управа не задовольняла оскар-

¹⁴ Там само, арк. 4.

¹⁵ Там само арк. 8.

ження, то воно передавалося до районної управи, рішення якої ставало остаточним¹⁶.

Німецькі окупанти всупереч очікуванням селян не розпустили колгоспи та не ліквідували радгоспи. Вони були просто перейменовані відповідно у громадські та земські двори. 28 листопада шеф районної управи І. М. Гейнле віддав наказ сільським управам негайно відібрати і повернути до громадських господарств, котрі тепер називалися колгоспи, все майно останніх, яке колгоспники розібрали по домівках. Старостам повинні були допомагати старші охоронці, у разі необхідності вони мали право здійснити обшук на свій розсуд. На виконання наказу відводилося 5 днів¹⁷.

Громадські та земські двори залишалися, як і за часів радянської влади, головним джерелом робочої сили Бобринецького району для будь-якого роду робіт. 25 травня 1942 р. керівник шляхового відділу Фохт видав відозву до всіх старост колгоспів та радгоспів, у якій зобов'язав всіх старост «виділити потрібну кількість робітників та підвод для Дорожного відділу, які будуть постійно працювати на будівництві дороги». Роботу всі бригади колгоспів та радгоспів повинні були розпочинати о 6 годині ранку і закінчувати о 6 годині вечора з перервами: о 9 годині ранку – на сніданок, на обід – на 1,5 години та 15-хвилинну – на полуденок. Підводи мали возити камінь та пісок за чітко встановленими нормами. Потрібні підводи та робітники повинні біли з'явитись на будівництві після відповідного наказу на указане місце праці. Робота була оплачувана: «Зарплата буде рахуватись при кінці місяця. Буде проводитися точний облік всіх робітників та підвод і старости відповідатимуть за наявність кожного робітника та підводи. Хто не з'явиться на роботу в указаний термін, буде оштрафований. Про початок роботи буде повідомлено. Кожний колгосп повинен готувати робітничу колону, яка залишиться на трасі протягом всього часу роботи»¹⁸.

Система обліку виробництва сільськогосподарської продукції періодично еволюціонувала. 30 квітня 1943 р. у Бобринці було втілено у життя постанову про введення «карток на помол».

Сутність нововведення полягала у тому, що на млинах, які здійснюють перемелення зерна, створювалися іменні списки за номерами. Млин для перемелення визначала повітова сільгоспкомендатура. Здану кількість збіжжя млин повинен був повернути негайно і тому мав право як переробити привезене, так і поміняти його на вже перероблений продукт. Продукція переробки і повинна була зазначатися у картках.

¹⁶ Там само, арк. 12.

¹⁷ Там само, арк. 14.

¹⁸ Там само, ф. р-2679, оп. 1, од. зб. 1, арк. 20.

Для обліку через картки староста громадського двору, сільськогосподарського товариства або земського двору перелічував в іменному списку усіх працюючих і непрацюючих членів родини. У списках також повинні були бути вказані генеральний комісаріат, район, село, вид виробництва (приватне господарство, сільськогосподарське товариство, громадський або земський двір), прізвище того, хто привіз продукцію на помол, кількість працюючих та непрацюючих членів родини. Після перевірки заяв райуправа видавала картки на перемелення і робила відповідні примітки на 1-й та 2-й сторінках. Видані картки райуправа вносила в окремий іменний список та нумерувала. Дозвіл на перемелення збіжжя (пшениці, жита) повітова сільгоспкомендатура видавала кожного разу не більш як на три місяці. Принципово дозвіл на перемелення давали тільки тим громадським дворам, сільськогосподарським товариствам, земським дворам чи приватним власникам, які виконали обов'язкові плани здачі сільськогосподарської продукції. До 31 липня зерно можна перемелювати у межах установлених норм, після 1 серпня дозвіл можна було отримати лише відповідно до установлених раціонорм (паєвих норм), якщо на переселення привозили пшеницю або жито. Переробку проса, кукурудзи та гречки можна було провадити залежно від кількості трудоднів без спеціального дозволу. Дозволену кількість зернозбіжжя необхідно було відзначати в сільгоспкомендатурі та зазначати у картках. Реєстрація на картках повинна була відповідати записам у книзі плати та обміну¹⁹.

Цікавим документом є вказівки «Про розведення сої», видані, очевидно, сільськогосподарським відділом управи. У документі, насамперед, наголошувалося, що у минулі роки (у т.ч. за радянської влади) соя не давала необхідних урожаїв. Причинами, на думку фахівців, були відсутність «розуміння надзвичайного значення цієї культури», недооцінка значення культури, перш за все, відомими українськими вченими, а відтак «і від колгоспників вимагати іншого ставлення було зась». відповідно «у вирішальний момент» ставлення до обробки сої було байдужим. По-друге, запізно було усвідомлено певні властивості культури, зокрема те, що «соеві боби мають свої вузлові бактерії, котрі другими бактеріями бобових культур не можуть бути замінені». Крім того, «щеплення проводилося лише у небагатьох випадках, тому все ж досягнуті результати приводять до здивування».

Далі викладалася певна технологія вирощування культури, її збирання та молотби²⁰. Важливим залишалося завдання підтримки громадської безпеки. Населення і німецькі війська повинні були бути захищені від можливих наслідків ведення воєнних дій та руйнування попередньої

¹⁹ Там само, арк. 19.

²⁰ Там само, ф. р -2679, оп. 1, од. зб. 1, арк. 23.

адміністративної системи – епідемій, порушення громадського спокою, руйнування інфраструктури міста.

Відповідно до обов'язкової постанови №2 районної управи для попередження розповсюдження хвороб худоби та використання трупів тварин мешканцями району пропонувалося всі трупи тварин, з яких дозволялося знімати шкіру, вивезти на салотопку м. Бобринець або с. Кетрисанівка з дозволу районного або дільничного ветеринара. Всі трупи тварин, з яких не дозволено зняти шкіру, вивезти на скотомогильники і закопати з дозволу районного або дільничного ветеринара. Протягом одного місяця обладнати у кожній сільській управі силами громадських господарств скотомогильники глибиною 9–10 м з відповідною лядою. Про всі випадки загибелі тварин їхні власники повинні були повідомляти ветеринарний пункт. Знімання шкіри та закопування трупів здійснювалося силами самих власників тварин. Постанова була чинна для території всього Бобринецького району, за невиконання її вимог винних чекав штраф на суму до 300 крб. Нагляд за виконанням постанови покладався на ветеринарний персонал та службу порядку району.

Оскаржити штраф можна було протягом 3-х днів у шефа районної управи, постанова якого оскарженню вже не підлягала ²¹.

Обов'язкова постанова № 4 від 3-го листопада 1941 р. стосувалася збереження зелених насаджень у м. Бобринці та лісосмугах Бобринецького району, з метою збереження від руйнування огорожень населенням як у місті, так і по району. Бобринецька міська управа забороняла під острахом суворої відповідальності «знищення всякого роду і ріжного віку дерев, кущів та огорож у міських парках, як в центрі міста так і на околицях, вулицях, садибах і державних і приватних». Міському садівництву дозволялося викопувати сухі дерева та кущі на усіх площах зелених насаджень та вулицях лише з дозволу відділу будівництва міської управи та за умови заміни сухих дерев новими насадженнями. За порушення постанови, у тому числі і знищення огорож (парканів), винних у перший раз чекав штраф у 100 крб. На другий раз вони передавалися німецькому командуванню. Доглядали за виконанням постанови у Бобринці – міське садівництво, відділ благоустрою управи та служба охорони порядку, у районі – старости сільських управ та служба охорони порядку. Скарги на штрафи направлялися у 3-денний термін до голови міської управи або шефа районної управи, які виносили остаточні рішення ²².

3 грудня 1941 р. управа „помітила», що на багатьох сільських управах зберігаються старі, радянські вивіски (очевидно, на зразок «...сільська рада» або «правління колгоспу»). З огляду на це шеф управи Гейнле

²¹ Там само, ф. р -2679, оп. 1, од. зб. 1, арк. 5.

²² Там само, арк. 7.

віддав наказ про заміну вивісок. Управи мали познімати старі вивіски і через відділ благоустрійу при Бобринецькій міській управі ²³.

Про боротьбу з антисоціальною поведінкою свідчить «Обов'язкова постанова Бобринецької Районової управи від 16 листопада 1941 р.». У постанові наголошувалося на необхідності боротьби «з проявами бешкету (хуліганства)» на період «до введення кримінальних законів та організації судових установ на терені, звільненої Германськими Військами від жидо-московської комуни». Згідно з постановою бешкетом (хуліганством) вважалися дії, поєднані з неповагою до суспільства, до германської нації або до ладу, встановленого командуванням германських військ на звільнених землях. Покаранням за будь-які дії, визнані бешкетом, був штраф у 100 крб. або примусова праця строком до 1 місяця. «У випадках злісного бешкету якто: буяцтва, нанесення пошкоджень на тілі, згвалтування, смерті потерпілого, винні передаються у розпорядження Командування Германських Військ і відповідають по Германським законам воєнного часу». Постанова входила у дію з моменту оголошення і поширювалася на м. Бобринець та Бобринецький район. Нагляд за виконанням постанови здійснювала українська служба охорони порядку міста Бобринця та району.

Оскаржити штраф або примусову працю можна було у 3-денний термін у шефа районної управи, постанова якого була остаточною ²⁴.

Слід відзначити, що заходи окупаційної влади виявилися досить ефективними. Політика окупантів переслідувала обмежене коло конкретних цілей – забезпечити продуктами харчування армію та населення райху, не дати організуватися опору, підтримати мінімум санітарної та громадської безпеки території, забезпечити достатню для підданих райху грамотність та культуру. Ці завдання добре відповідали культурному і політичному рівню основної маси сільських мешканців. Крім того, персоніфікація влади в особі фельдкоменданта або шефа управи знімала проблему юридичної грамотності населення і дозволяло приймати швидкі й остаточні рішення. Напевне, тому у районі, у якому мешкало близько 28 тис. осіб ²⁵, діяла лише одна підпільно-диверсійна група «4+5=1», якою керував В. О. Репешко, а загальна кількість жертв окупантів склала не більш ніж 450 осіб – головним чином євреїв та комуністів ²⁶. Німці, безумовно, не змогли підняти продуктивність виробництва до радянського рівня, але утримали контроль над суспільною ситуацією у районі до моменту звільнення її радянськими військами.

²³ Там само, ф. р-2679, оп. 1, од. зб. 1, арк. 16.

²⁴ Там само, ф. р-2679, оп. 1, од. зб. 1, арк. 11.

²⁵ Там само, ф. р-2860, оп. 1, од. зб. 26, арк. 6а.

²⁶ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. Збірник документів та матеріалів.—Дніпропетровськ: “Промінь”, 1964. – С. 294.

УДК 621.311:930.2(477.65)»19»

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

ПРОБЛЕМИ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ – ЗИНОВ'ЄВСЬКОЇ – КИРОВОГРАДСЬКОЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

У статті йдеться про передумови та розвиток електричної мережі на території Кіровоградщини в 1920 – 1940-х рр. відповідно до радянських планів побудови економіки та держави соціалістичного типу.

Ключові слова: СРСР, план ГОЕЛРО, Кіровоградщина, комунізм, електрифікація. Стаття рассказывает о предпосылках и развитии электрической сети на территории Кировоградской в 1920 – 1940-х гг. в соответствии с советскими планами построения экономики и государства социалистического типа.

Ключевые слова: СССР, план ГОЭЛРО, Кировоградщина, коммунизм, электрификация. The article tells about the background and development of the electricity network on the territory of Kirovograd region in 1920-1940's. according to Soviet plans for the building of socialist economy and state type.

Keywords: USSR electrification plan, Kirovohrad region, communism, electrification.

** Бабенко Олег Александрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Проблеми електрифікації Єлисаветградщини – Зинов'євщини – Кіровоградщини в першій половині ХХ ст. / Олег Бабенко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – с. 42-46.*

1920 р. в Радянській Росії був розроблений план ГОЕЛРО (Державної електрифікації Росії). У постанові ВЦІК створення комісії з розробки плану чітко вказувалася мотивація розробки плану: «Наряду с ближайшими насущнейшими, неотложными и первоочередными задачами по устройству транспорта, устранению кризисов в топливе и продовольствии, борьбе с эпидемиями, организации дисциплинированных армий труда для Советской России впервые представляется возможность приступить к более планомерному хозяйственному строительству, к научной выработке и последовательному проведению в жизнь государственного плана всего народного хозяйства.

Принимая во внимание первенствующее значение электрификации в деле использования основных природных запасов энергии, имеющих в пределах Советской России в колоссальных количествах в виде залежей разнообразного топлива и в водных силах; учитывая всю выгодность сосредоточения производства силовой энергии в районных электрических станциях, стоящих у этих первоисточников природной энергии и могущих наиболее совершенным образом распределить таковую сеть электропередач по всей стране; оценивая значение электрификации для промышленности, земледелия, транспорта и удовлетворения культурных нужд населения, в особенности же возможность для широких масс крестьянства Советской России воспользоваться осветительными и силовыми проводами электрической энергии для удовлетворения своих основных нужд и тем самым достигнуть могучего сдвига в приобщении деревни к культурным благам города и подъема крестьянского сельского хозяйства и крестьянских подсобных промыслов...» [1, с. 31]. Електрифікація, таким чином, повинна була стати основною всього планового господарства, енергетичною живильною системою не тільки економіки, а всього соціалістичного ладу. Використання електричної енергії була викликана не тільки економічною доцільністю. Вона являла собою продовження революції, спосіб прориву із напівфеодального суспільства в соціалізм, в омріяне комуністичне майбутнє: «...Электрические районные станции потому и приобретают решающую роль в экономике всего нашего хозяйства, что они позволяют с минимумом затрат, из наименьшего количества опорных пунктов, с наиболее точным учетом расходуемой энергии, черпаемой ими непосредственно из основных складочных запасов природной энергии, оплодотворять ею все подразделения народного хозяйства, разом распространяя свои действия на громадные области страны» [1, с. 35].

Революційна ж доцільність має свої резони: «...центр тяжести этой проектной работы переносится в сторону умелого предвосхищения возможностей будущего» [1, с. 37]. Жертва сучасним заради майбутнього була притаманна й економічним проектам більшовиків.

Не можна сказати, що до більшовиків робота в царині електрифікації всіх куточків країни не велася. Єлисаветград є прикладом активної діяльності міської громади в цій галузі.

Офіційна поява електричного освітлення в місті (нині м. Кіровоград) датується 2 квітня 1880 року. Того дня воно вперше з'явилося в деяких громадських будівлях, у декількох магазинах, на центральних вулицях міста. З кожним роком кількість споживачів електроенергії збільшувалася, а електрична мережа розросталася.

Згодом у місті збудували чималу за довжиною трамвайну колію, рух по якій розпочався в липні 1897 року. Цей вид транспорту потребував великої кількості електричного струму, тож його отримували з потужної, як на кінець XIX ст., місцевої електростанції, початок будівництва якої припадає на 1896 рік. Це свідчить, що з кінця XIX століття електрична енергія потужно ввійшла в побут багатьох жителів Єлисаветграда та широко використовувалася у виробництві. На початку XX ст. місто Єлисаветград через бурхливий розвиток промисловості й сільського господарства зіткнулося зі значним дефіцитом електроенергії. Закономірно, що 1908 року розпочалося спорудження нової теплової електростанції. Її побудовою керував інженер Євген Тамм.

Більшовицький переворот, здійснений восени 1917 року, та подальші трагічні події, пов'язані з т.зв. «воєнним комунізмом», відкинули країну та її жителів від багатьох цивілізаційних процесів. Голод 1921–1923 років, що призвів до загибелі мільйонів громадян, селянські повстання, бунти червоноармійців та червонофлотців вимагали зміни політичного курсу та відмови від «кавалерійської атаки на капітал».

Інстинкт самозбереження насамперед продиктований бажанням не втратити своєї необмеженої влади через масові протести й збройні виступи населення змусив більшовиків запровадити елементи того економічного ладу, проти якого вони несамовито боролися й носіїв якого вони знищували сотнями тисяч. Тож у країні на короткий час запанував НЕП. Завдяки такому маневру влади в суспільно-економічному житті вцент зруйнованої та погвалтованої нею країни стрімко відродилися багато галузей промисловості й «кустарного» виробництва, піднялося з руїн сільське господарство.

Розвивалися приватне підприємництво, промислова й сільського-сподарська кооперація. Проте НЕП уважався більшовиками коротким перепочинком перед ривком у майбутнє, шлях до якого мало прокласти й оволодіння силою електрики. «Передбачення можливостей майбутнього» вимагало негайних зусиль. Пізньої осені 1926 року в розпал НЕПу, в м. Зінов'євську (таку нову назву більшовики дали Єлисаветграду в 1924 році) заклали фундаменти нової електростанції. Її будівництво ви-

явилася справою нелегкою й тривало понад три роки. Строки введення Зінов'євської районної електростанції (ЗРЕС) у дію постійно переносилися. У цей час до електрифікації долучилися деякі районні центри та села Зінов'євської округи. Проте прагматичний НЕП не давав можливості прискореного стрибка в майбутнє, а вимагав рахуватися із сучасними можливостями, насамперед фінансовими. Наближався рік «великого перелому», який мав покінчити з млявим просуванням у майбутнє відповідно до нагромаджених комерційним розрахунком держави ресурсів. Більшовицька революційна нетерплячість рано чи пізно мала вибухнути новим нападом революційної лихоманки.

Хоча провінційне життя міста ніколи не відзначалося швидкими темпами, «плановгромадьє» зачепило і його. 4 грудня 1928 року в м. Зінов'євську відбулася XIII окружна партійна конференція, на якій розглянули стан народного господарства Зінов'євщини та намітили перспективи його розвитку. У багатьох виступах учасників форуму домінувала теза про те, що великим гальмом для розвитку промисловості й сільського господарства краю є відсутність належної кількості електричної енергії.

Для подолання цієї проблеми делегати конференції затвердили заходи з прискорення електрифікації Зінов'євщини. Ними передбачили якнайшвидшу добудову в м. Зінов'євську електростанції потужністю в 9000 кіловат вартістю 4 млн. 908 тис. крб. Отриману електричну енергію планували направити не тільки для потреб міста, але й для 15 навколишніх сіл з 10800 обійстями, у яких проживали понад 48 тис. мешканців. Для цього також визначили спорудити 1931 року т.зв. «південну високівольтну лінію». Зрозуміло, чому електростанцію назвали «районною».

Не оминула електрифікація й райони Зінов'євщини. Наступною в черзі на побудову стояла електростанція в м. Бобринці. Вона повинна обслуговувати потреби міста й 10 довколишніх сіл. Постачати електричний струм запроектували до 2769 дворів з населенням у 12268 душ.

На кінець 1928 року повністю готовим був і проект побудови електростанції у Новомиргороді. Її потужність давала можливість електрифікувати місто та 5 сусідніх з райцентром сіл, а всього електричним струмом могли б скористатися 6502 особи, які проживали в 3506 дворах Новомиргородщини.

Отже, учасники конференції не тільки виступили з пропозиціями, а й узгоджено виробили фактичний план електрифікації округи, утілити в життя який зобов'язали Зінов'євський окружний комітет партії [2, арк. 2, 2 зв].

Здійснити роботи 5-річного плану електрифікації всієї Зінов'євщини мали намір спільно з акціонерним товариством «Електрика» (м. Харків). Головним елементом цього плану було якнайшвидше закінчення побудови ЗРЕС.

Що задуми були реальними, свідчить те, що все необхідне, окрім, звичайно, спеціального обладнання, містилося поблизу майбутніх електростанцій. Так, ще 1912 року геологи розвідали великі запаси калорійного бурого вугілля біля сіл Пантаївки, Мошориного, Голоківки, Зеленівки. Окрім нього, в окрузі також були у великих обсягах каоліни, вогнетривкі глини, вапняки тощо. Тобто все те, з чого можна виготовити будівельні матеріали для спорудження приміщень електростанцій, та не тільки їх.

У лютому 1930 року на засіданні президії Зінов'євського окружного комітету партії знову заслухали питання «Про основні засади організації електрогосподарства м. Зінов'євська». Члени президії констатували, що пуск у дію міської електростанції не відбувся в заплановані строки ні 15 грудня 1929 року, а ні 15 січня 1930 року. Терміни постійно переносилися, а місто відчувало велику потребу в електричній енергії [3, арк. 218].

Упродовж березня та квітня 1930 року всі роботи на ЗРЕС таки добігли кінця. 30 квітня її урочисто відкрили. Електростанції того ж дня при своїх ім'я «товариша Косіора».

Пишалися цім іменем працівники підприємства недовго: незабаром партійного функціонера, одного з регіональних творців колгоспної системи та всесоюзного голодомору 1932–33, проголосили ворогом народу та страшили.

Наприкінці 30-х рр. XX ст. СРСР розпочав інтенсивну підготовку до війни в Європі. Осторонь цього не залишилися практично всі підприємства та установи тогочасної країни. До процесу виготовлення різноманітної зброї долучився і Кіровоград (так уже вкотре перейменували колишній Єлисаветград). Однак виробничих та енергетичних потужностей заводів і фабрик міста не вистачало для виготовлення для постачання Червоної армії усієї запланованої урядом кількості снарядів та мін різного калібру в сотні тисяч штук – саме на такий військовій продукції спеціалізувалися промислові підприємства Кіровограда.

Закономірно, що 1939 року аби мати змогу збільшити потужність військової промисловості, Кіровоградську районну електростанцію вирішили модернізувати, установивши ще одну турбіну. Її замовили в Німеччині, з якою була підписана угода про дружбу та співробітництво.

Та війна, що розпочалася в червні 1941 року, порушила всі плани. Тікаючи з Кіровограда, більшовикам не вдалося повністю вивести з ладу електростанцію, проте чимало обладнання й устаткування пошкодили.

9 серпня 1941 року, на четвертий день нацистської окупації міста, підприємство завдяки самовідданій праці понад 300 робітників та інженерів відновило постачання споживачам електроенергії.

Кіровоградська районна електростанція працювала увесь окупаційний період. Електрична енергія, інколи з перебоями через відсутність

достатньої кількості вугілля, надходила до заводів і фабрик міста, а також побутовим споживачам на освітлення їхніх помешкань практично до початку 1944 року.

Під час бойових дій за звільнення міста від гітлерівців підприємство було покалічене, але не знищене. Електрична мережа області стала базою для німецьких планів руйнування міста. Навіть у разі залишення обласного центру німці могли здійснити вибухи, під'єднавшись до будь-якої районної підстанції. Проте завдяки вчасним діям радянських саперів 27-ї окремої інженерної бригади спеціального призначення вдалося врятувати від руйнування греблю Інгулецького водосховища та саму будівлю електростанції – відступаючи, нацисти намагалися їх підірвати за допомогою майже 10 тонн вибухівки, а також численні господарчі об'єкти й житловий масив [4, арк. 2 – 4].

Уже в березні 1944 року після здійснення відновлювальних робіт удалося запустити дизельний електрогенератор, тож електричний струм знову надійшов до державних установ, деяких навчальних та лікувальних закладів. Але кількість виробленої електроенергії була обмеженою. Її розподіл вівся настільки скрупульозно, що обліковувалися кожена кіловат/година і кожна електрична лампочка. Ці загалом примітивні, як на нинішній час, електроосвітлювальні прилади перебували у великому дефіциті. Коли весною 1944 року до Кіровограда надіслані 400 електричних лампочок, то їх, мов дорогоцінний скарб, 22 березня поштучно розподілили поміж установами, підприємствами та деякими привілейованими жителями міста та області.

До кінця березня 1944 року КРЕС дала перший промисловий струм, який поділили між 41 організаціями й установами, а також кількома побутовими споживачами. Проте кількості й сили струму катастрофічно не вистачало. Про дефіцит електроенергії на той час свідчить ухвала №71 виконкому Кіровоградської міської ради депутатів трудящих від

30 березня 1944 року, яким установлювався ліміт на використання електроосвітлювальних приладів. Так, на освітлення робочих кабінетів працівників облвиконкому дозволили використовувати не більше 10 лампочок потужністю 60 ват кожна, для обласного управління НКВС – 30 освітлювальних приладів тієї ж потужності, обласному управлінню НКДБ – 50, міськвиконкому – 10, обкому партії – 15 лампочок тощо.

Електричне освітлення мали й кілька жителів міста. Це були, звичайно, керівні кадри обласного та міського рівнів: секретарі обласного комітету партії Горенков та Скирда, голова обласного виконавчого комітету Іщенко та деякі інші керівники області й міста. Вони освітлювали своє житло, ніскільки не соромлячись своїх виняткових привілеїв і не зважаючи на потреби інших громадян чи установ, 10-ма електролампочками кожен.

Керівникам нижчого рангу дозволялося використовувати у своєму помешканні тільки по 3 освітлювальні прилади. Таких привілейованих приватних користувачів електроенергією від Кіровоградської районної електростанції весною 1944 року в обласному центрі налічувалося лише 14.

Для розуміння розкішного, навіть в умовах воєнної розрухи, способу життя тогочасної партійної й радянської еліти, наведемо таке порівняння: дитячим яслам №1 м. Кіровограда дозволили вмикати тільки 1 лампочку, міській аптеці – 2, педінституту – 3 лампочки потужністю 60 ват кожна [5, арк. 96].

Максимальне використання електричного освітлення тогочасними репресивними органами НКВС і НКДБ у 50 та, відповідно, 30 ламп неспростовно свідчить про їхню неймовірно інтенсивну роботу не тільки вдень, а й уночі в плані проведення масових репресій проти населення області, яке мало нещастя проживати на тимчасово окупованій території.

Решта містян освітлювали свої житла в темну пору доби примітивними каганцями та, у кращому разі, газовими лампами. Практично всі села й районні центри області взагалі були позбавлені електричної енергії в побуті. А та, що вироблялася дизельними чи газовими генераторами, спрямовувалася лише для потреб колгоспів та МТС. Упродовж 1945 року Кіровоградську районну електростанцію відбудували повністю.

Наприкінці 1946 – на початку 1947 року на ній здійснили капітальний ремонт всього обладнання та встановили ще одну турбіну. Працювала Кіровоградська районна електростанція на місцевому бурому вугіллі. Запасів палива вистачило б на декілька поколінь.

Тільки на початку 50-х рр. XX ст. більшовицькі керманічі вирішили, що найкращим джерелом виробництва дешевої електроенергії є енергія води, яка падає. У країні розпочалася ера побудови гідроелектростанцій практично на всіх великих ріках, зокрема, і на Дніпрі.

Ще 1932 р. розпочалося вивчення умов, необхідних для спорудження нової ГЕС поблизу м. Кременчука. Відтоді і по 1936 рік на виконання Постанови Ради Праці й Оборони проектною організацією «Укргідеп» здійснювалися роботи з обґрунтування робочої гіпотези «Великого Дніпра». У 1945 – 1948 рр. на Середньому Подніпров'ї відновилася робота пошуково-розвідувальної бригади «Укргідеп». Спеціалісти цієї організації розробили технічний проект Кременчуцької ГЕС і передали його до Москви на затвердження. Там проект затвердили.

Однак спорудження Кременчуцької ГЕС відклали – уряд вирішив будувати Каховську ГЕС. Лише 1953 р. організації наказали переробити раніше виконаний проект КремГЕСу. Новий проект Кременчуцької ГЕС був готовий на червень 1954 року., поклавши початок новій сторінці електрифікації Кіровоградщини [6, арк. 15]. Ця сторінка виявилася в чо-

мусь героїчним, у чомусь трагічним, у чомусь навіть комічним, етапом побудови комуністичної утопії, яка в кінцевому підсумку так і не була доведена до кінця.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. План электрификации РСФСР. Доклад VIII съезду Советов государственной комиссии по электрификации России. Второе издание. – М.: Государственное политическое издание, 1955 – 660 с.
2. ДАКО. Ф.П-2, оп.5, спр. 234.
3. ДАКО. Ф.П-2, оп.5, спр. 248.
4. ДАКО. ФП-429, оп.4, спр. 85
5. ДАКО.ФР-242, оп.3, спр. 5.
6. ДАКО. Ф.Р-6713, оп.4,спр. 3.

УДК 37:930.2(477.65)»18/19»

Лілія Маренець*
м. Кропивницький

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена формуванню в Російській імперії концепції реальної освіти в другій половині XIX ст. та розвитку системи реальних гімназій та училищ.

Ключові слова: Російська імперія, освіта, класична гімназія, реальна гімназія, реальне училище. Стаття присвячена формуванню в Рос-

* Маренець Лілія Володимирівна – заступник директора-головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Маренець Лілія. Формування концепції реальної освіти в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Лілія Маренець // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – с. 98-103.

сийской империи концепции реального образования во второй половине XIX ст. и развития системы реальных гимназий и училищ.

Ключевые слова: Российская империя, образование, классическая гимназия, реальное училище.

The article is devoted to the formation of the Russian Empire in the concept of a real education in the second half of the XIX century and development of a real high school and colleges.

Keywords: Russian Empire, education, classical grammar schools, high school, a vocational school.

У 1860-х рр. у Російській імперії розпочалася низка реформ, яка запустила суспільні механізми, які мали на меті пристосувати державні структури імперії до нових історичних умов. Але дія цих механізмів виявилася незворотною й призвела в кінцевому підсумку до руйнування самої імперії. Однією з таких реформ стала освітня реформа 1864 р., що започаткувала тривалу дискусію між прибічниками класичної та реальної освіти, якій присвячена дана стаття.

Поняття реальної освіти та реальних училищ виникло в Німеччині у XVIII ст. Уперше поняття реальної школи ввів в обіг Земмлер, який у 1706 р. заснував у м. Галле навчальний заклад під назвою Realschule – «Математична та механічна реальна школа». У 1747 р. було засновано реальне училище в Берліні, яке готувало різноманітних спеціалістів з прикладних спеціальностей. Берлінське реальне училище надалі стало зразком подібного навчального закладу не тільки для Німеччини, але й для інших країн світу [5, с.408].

У Росії довгий час реальна освіта не знаходила підтримки. У 1820-х рр. новий імператор Микола I, прагнучи унеможливити поширення ліберальних ідей, затвердив «гімназичний статут» від 08 грудня 1828 р. У статуті не знайшлося місця природничим наукам за винятком фізики, а курс математики був обмежений. За рахунок цих занять збільшилося викладання мовних дисциплін [1, с.116].

Дещо змінилися погляди на освіту за часів міністра освіти С.С. Уварова. У своєму звіті за 1833 – 1843 р. він писав про головну мету освітньої системи, яка б «...с одной стороны произростала бы из самых оснований нашего быта, а с другой шла бы рядом с современным неизбежным развитием науки и просвещения в Европе...» [1, с. 134]. Першою спробою втілити в життя уваровський освітній ідеал стала постанова від 1836 р., яка дозволила створювати при гімназіях та повітових училищах міст, що не мали університетів, відділення реальних училищ, які були б пристосовані до виробничих потреб регіону і мали б спрямовувати зусилля міських станів у відповідні галузі місцевої промисловості й торгівлі [1, с.139].

Такі навчальні заклади стали створюватися в Російській Імперії і приватним порядком. Слід зазначити, що до цих закладів іноді приймалися діти солдат і звільнених поміщиками селян-кріпаків. Хоча первинною метою визначалося поширення технічних знань, які були б корисні в розширенні промисловості, поступово засновники подібних закладів прагнули розширити програму навчання до рівня загальноосвітнього закладу. На думку керівництва Міністерства освіти, це підривало принцип становості освіти. У відповідь Указом імператора Миколи I від 09 травня 1837 р. було постановлено, що мовні курси реальних училищ повинні бути приведені до стандартів приходських та повітових училищ. При цьому все, що входило до програми вищих училищ і не належало безпосередньо до технічних наук, повинно було бути вилучено з програми [5, с. 409].

Проте потреби імперії в технічних спеціалістах зростали, і 29 березня 1839 р. за наполяганням міністра фінансів, графа Канкріна було затверджено «Положення про реальні класи» при навчальних закладах Міністерства народної освіти для тимчасового викладання технічних наук. Також серед завдань створення таких курсів називалося прагнення відволікти не допустити нижчих станів до гімназійного навчання. Крім учнів закладів, на курси допускалися вільні слухачі – «особи промислового звання», які безплатно вивчали хімію, практичну механіку, малювання та креслення. Особи податного стану, котрі успішно складали іспити, звільнялися від тілесного покарання й від рекрутської повинності, замість якої платили до скарбниці 500 карбованців [5, с. 410].

Прикладом можуть бути реальні курси, відкриті у 3-й Московській гімназії 1839 р. Сенат чітко визначив, що метою таких курсів є надання «производительному классу новых средств к приобретению технических познаний». До третього класу учні гімназії вивчали загальний курс, з четвертого класу гімназія розподілялася на два відділення – класичне та реальне. У першому домінувала латинська мова й філологічні дисципліни, у другому – природнича історія, хімія, технологія, товарознавство, бухгалтерія та обрахунок, комерційне законодавство та механіка. За свідченням попечителя Московського округу графа Строганова, він спочатку планував відкрити у вигляді експерименту окреме реальне училище. Але в такому разі потрібно було б повністю позбавити в ньому навчання дітей дворян та чиновників. У той же час у Москві не вистачало звичайних гімназій, і попит на класичну освіту був великим. Крім того, у Строганова були сумніви щодо можливості набрати достатню кількість учнів з дітей купців та міщан для відкриття окремого навчального закладу. Тому в гімназії і були створені два відділення. Невдовзі такі курси були відкриті в гімназіях Тули, Курська, Вільно, а також при повітових училищах у Ризі та Керчі [1, с. 140 – 141].

Проте кількість учнів таких курсів і кількість училищ, які бажали відкрити такі курси, постійно скорочувалася. Піонером створення реальних училищ за німецьким зразком стала Польща, яка того часу входила до складу Російської імперії. 1840 року у Варшаві була заснована перша в Російській імперії 7-класна реальна гімназія. Одночасно повітові (обwodові) 4-класні народні училища були розподілені на підготовчі та реальні, які спеціалізувалися на технічному, агрономічному або комерційному напрямках відповідно до потреб місцевості. Через 9 років у Польщі діяло 7 таких училищ. Крім того, у разі потреби 3-й вищий клас звичайних гімназій могли розподілити на два відділення: реальне та класичне [5, с. 410].

Наприкінці 1840-х рр. під впливом революції в Європі в російському суспільстві набула поширення думка про нездатність класичної освіти дати молоді корисні знання, потрібні їй для практичного життя. Перші зміни стосувалися введення у програму гімназій юридичних знань. Попечитель петербурзького навчального округу Мусін-Пушкін запропонував розподілити гімназії на два відділення – латинське та юридичне. 21 березня 1849 р. новий розподіл дисциплін був внесений в навчальні програми. Гімназичний курс розподілили на загальний та спеціальний. Відповідно до даного розподілу, учень, який хотів після гімназії будувати військову кар'єру, мав з 4-го класу обрати як спеціалізацію математику [1, с. 148–149].

Певним кроком у реформуванні освітньої системи стало створення 1850 р. особливого комітету «для рассмотрения постановлений и учреждений по Министерству Народного Просвещения», який очолив граф Блудов. Комітет діяв з 1850 р. до 1852 р. і виробив положення, які повинні були вдосконалити систему освіти, наблизивши її до нагальних потреб реального життя [1, с. 174].

Насамперед комітет розглядав проблему скасування або, принаймні обмеження, станових обмежень на здобуття освіти. Комітет також критикував систему класичної освіти, натякаючи на необхідність замінити її освітою більш загальною і більш практичною. Для цього комітет запропонував ввести до гімназичного курсу хімію, теоретичну механіку та природничу історію, особливо мінералогію та ботаніку.

Блудов також пропонував розділити вищі класи гімназії на два відділення. Також голова комітету пропонував влаштовувати при гімназіях додаткові класи наук комерційних, загальної технології, практичної механіки, бухгалтерії, товарознавства й законів комерційних. Поряд з цим він запропонував створювати вищі технічні, сільськогосподарські та інші інститути, оскільки вважав, що середні навчальні заклади завжди будуть давати знання суто теоретичні.

Головним наслідком цих пропозицій, так само як і записки київського генерал-губернатора Бібікова, було скасування в гімназіях курсу класичної грецької мови, яку з дитинства не любив імператор.

Замість неї до програми навчання було введено курс природничих наук та законодавства. 14 травня 1852 р. нові програми були розіслані в провінції. Тепер гімназії розподілялися на три типи відповідно до спеціалізації: з викладанням природничих наук та законодавства, одного законодавства, латинської мови й грецької [1, с. 179]. Принципово нічого змінено не було, але самі пропозиції Блудова частково збігалися з майбутньою освітньою реформою часів Олександра II.

Новий етап у розвитку реальної освіти настав після поразки Російської імперії у Кримській війні 1854 – 56 рр. Першою ластівкою, що принесла ідею про відмову від становості освіти, була стаття професора М. І. Пирогова «Вопросы жизни. Отрывок из забытых бумаг, выведенный в свет неофициальными статьями Морского Сборника о воспитании», надрукована в 9-му випуску «Морского Сборника» за 1856 р. Пирогов нагадав про головну мету освіти – виховання людини. Стаття була написана талановито, жваво й породила цілу дискусію навколо питання перетворень у сфері освіти [1, с. 211 – 212].

Під впливом суспільної думки новий імператор Олександр II відновив цього ж року діяльність Ученого комітету, до якого ввійшли начальник Головного штабу з навчальних військових закладів Ростовцев, статський радник Корф, генерал-ад'ютант Ігнат'єв, таємні статські радники Тітов і Сербинович, ректор Санкт-Петербурзького університету Плетньов, ректор Санкт-Петербурзької духовної академії єпископ Макарій, дійсні статські радники Демидов та Пестельс. Учений комітет повинен був збирати матеріали для подальшого складання проектів статутів нижчих та середніх навчальних закладів [1, с. 211 – 212].

5 березня 1856 р. міністр освіти О. С. Норов отримав від Олександра II дозвіл на розробку програми реформ середньої освіти. Загальні пропозиції полягали в тому, що:

- Основною повинна залишитися класична освіта на базі вивчення мов. Реальна освіта повинна бути відділена від класичної.
- Основним типом середнього навчального закладу повинна була стати гімназія. Усі навчальні заклади повинні бути підпорядковані міністерству освіти.

17 та 24 травня цього ж року відбулися засідання комітету з питань реформування гімназичної освіти. На них вироблені загальні пропозиції щодо майбутніх змін. Гімназії пропонувалося розділити на три види:

- Класичні гімназії – філологічні. Реальні гімназії – фізико-математичні.

- Змішані гімназії, у яких 4 або 5 молодших класів були б загальними, а решта старших були б розподілені на 2 відділення – філологічне та фізико-математичне.

- Курс навчання в гімназії продовжувався на один рік [1, с. 214 – 215].

На початку 1860 р. розроблено проект гімназичного статуту. 17 березня 1860 р. він був розісланий до педагогічних рад для обговорення. 1861 р. підбито підсумки обговорення. Більшість рецензентів – як педагоги, так і батьки, – висловилися проти класичної освіти, прагнучи дати дітям практичні знання, які дозволили б пристосуватися до життя. Проект статуту був перероблений, і 1862 р. з'явився «Проект статуту загальноосвітніх учбових закладів». Проект залишав тільки два види гімназій – філологічні та реальні. Також статут визначав три основні розряди загальноосвітніх закладів – народні училища, прогімназії та гімназії [1, с. 218 – 219].

До середньої освіти належали лише гімназії, а також прогімназії, які повинні були замінити повітові училища [1, с. 219] і розглядалися як підготовчі заклади для гімназій. Реальні та філологічні гімназії розрізнялися тим, що в реальних гімназіях за рахунок скасування курсу грецької мови було збільшено курси російської словесності, математики та фізики [1, с. 220]. Новий статут також був спрямований на громадське обговорення.

На проект звіту зібрали 365 відгуків від педагогічних рад, учених та приватних осіб, ще 42 відгуки отримано з-за кордону. Більшість висловилися або за реальний характер освіти, або за спільне існування навчальних закладів обох типів при перевазі реальної освіти. Нечисленні прибічники вивчення класичних мов наполягали на тому, що це формує людину всебічно, призвичаює її до послідовного мислення, розвиває естетичний смак та моральність.

Прибічники реальної освіти наполягали, що вивчення мертвих мов не має жодного сенсу в Росії, яка жодним чином не пов'язана ні з Давнім Римом, ні з Давньою Грецією. Нові мови (німецька, французька) дадуть не менше матеріалу для розвитку раціонального мислення, ніж класичні. Тому вивчення давніх мов не підходить для російської освіти. Крім того, на думку багатьох, розподіл не був чітким – у реальних гімназіях залишалося занадто багато філології, а у філологічних – занадто багато реалізму [1, с. 225 – 226].

Після ретельного обговорення у квітні-травні 1863 р. на 11 засіданнях Вченого комітету був вироблений «Проект статуту гімназій та прогімназій», який передбачав створення 8-класних гімназій двох видів: загальних та класичних. Згідно зі статутом, три нижчих класи обох видів гімназій та прогімназій був однаковим. У старших класах загальних гімназій у більшому обсязі викладалися російська мова та словесність,

сучасні мови, математика та природничі науки. У класичних більше часу відводилося латині.

27 лютого 1864 р. проект був поданий до Державної Ради. Проте вже в червні його відхилили із численними зауваженнями. Проект доопрацьований, 2 листопада 1864 р. ухвалили Державною Радою, а 19 листопада 1864 р. – імператором [2, с. 63].

Документ передбачав створення класичних та реальних гімназій, а також прогімназій. Згідно з документом, головною метою створення 7-класних реальних гімназій ставала загальна освіта й підготовка до вступу до вищих спеціальних навчальних закладів. Реальні гімназії давали ті ж права, що й класичні, але при вступі саме у вищі спеціальні навчальні заклади лише бралися до уваги.

Фінансування реальних гімназій визначено на рівні 20300 карбованців. Спершу було заплановано відкрити реальні гімназії в деяких містах. Але дуже часто реальні училища відкривалися місцевими громадами у зв'язку з нагальними потребами. Так, 1870 р. з 67 реальних гімназій на утриманні уряду знаходилося лише 9. Крім того, у реальні училища було перетворено в 16 гімназій. Також були створені 4-класні реальні прогімназії [5, с. 410].

Проте непевність перспектив вступу до вищих навчальних закладів підштовхувала батьків вимагати перетворення реальних гімназій на класичні. До того ж такі клопотання стали аргументом для прибічників посилення «класичного» напрямку, які стверджували, що реальні училища не придатні ні для класичної освіти, ні для спеціальної. Подібні тенденції були використані новим Міністром народної освіти графом Д.О. Толстим, який був прибічником класичної освіти. З 1866 р. розпочалася підготовка для корекції реформаторського курсу. Стосовно реальних училищ були розроблені наступні пропозиції:

- перетворити реальні заклади на середні спеціальні з розподілом курсів на загальноосвітній та власне спеціальний;
- у загальному курсі особливе значення надавалося математиці, російській мові й так званим новим мовам (німецькій та французькій);
- курси вводяться відповідно до місцевих потреб [1, с. 286–287].

Згідно з цими ідеями 1871 р. реальні гімназії перейменовано в реальні училища. Наступного року реальні училища отримали новий статут, який затвердив імператор Олександр II 15 травня. Тепер головною метою діяльності реальних училищ було проголошено «загальну освіту, пристосовану до практичних потреб і до надбання технічних знань». Відповідно до нового статуту, реальні училища ставали 6-класними. У чотирьох нижчих класах учні здобували загальну освіту. З п'ятого класу починалося викладання спеціальних предметів. Класи 5-й і 6-й могли

складатися з двох відділень – комерційного та базового або ж з одного з них відповідно до місцевих потреб [5, с.411].

При старшому базовому відділенні при потребі відкривався додатковий клас з трьома розрядами. Це були:

- загальний розряд, призначений для підготовки до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади; механіко-технічний;
- хіміко-технічний.

Останні два розряди призначалися для тих, хто хотів здобути середню технічну освіту. Також реальні училища могли мати меншу кількість класів – 2, 3, 4 або 5. Але в цьому разі це мали бути вищі класи училища [5, с. 411]. Учні, які успішно закінчили повний курс реального училища і отримали атестат, допускалися для вступу до вищих спеціальних навчальних закладів за результатами випускного іспиту.

Протягом 1873 р. в імперії відкрито 23 реальних училища. Лише 4 з них мали статус урядових. 1874 р. були введені штати училищ у Варшавському навчальному окрузі. 1880 р. училища було дозволено створювати в Дерптському навчальному окрузі, а також створювати реальні училища з чотирьох нижчих класів.

З 1887 р. було обмежено право євреїв вступати до реальних училищ. У «межі осілості» було передбачено, що кількість учнів-євреїв не повинна перевищувати 10% всіх «реалістів». За межами цієї території квота складала 5%. У столичних містах (Москві та Санкт-Петербурзі) кількість євреїв не повинна була обмежена взагалі 3% [5, с.411].

У 1888 р. устав реальних училищ був змінений. В училищах закрилися технічні відділення як такі, що не дали користі, очікуваної від них. Одночасно було посилено курси нижчих класів з математики, сучасних іноземних мов, російської мови, історії, фізики та природничої історії, зменшено кількість занять з малювання та креслення, а також чистописання, виключено хімію та механіку. Поряд з цим, було збережено додатковий клас, призначений для підготовки до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади. Утримання реального училища визначалося сумою у 22238 крб., а з додатковим класом – 24268 крб. Плата за навчання коливалася в межах 25 – 70 крб. До екзаменів у реальному училищі допускалися також ті, хто в них не навчався [5, с.412].

У 1895 – 1896 рр. другий з'їзд з технічної та професійної освіти російських діячів визнав, що реальні училища не у всьому задовольняють вимоги реальної освіти. Було запропоновано закрити комерційні відділення, переробити програми майже всіх навчальних предметів, атестати видавати після сьомого (додаткового) класу. Також пропонувалося тим, хто закінчив курс, зробити вільніший доступ до вищих навчальних закладів [5, с. 412].

Проте вже 1897 р. наплив реалістів у ВНЗ став настільки великим, що Міністерство народної освіти наказало допускати до додаткового класу тільки тих, хто мав середній бал не менший ніж $3\frac{1}{2}$, і направляти випускників переважно на державну службу. Також до навчальних предметів були введені співи та гімнастика. Кількість учнів у класі обмежена 40. Паралельні відділення повинні були відкриватися переважно на спеціальні кошти навчального закладу. Педагогічні ради мали обговорювати справи, що стосувалися всього училища, а справи окремих класів та предметів передавалися особливим комісіям [5, с. 412].

Таким чином, незважаючи на опір прихильників класичної освіти, ідея реальних навчальних закладів пробилася собі шлях. І вже з 1870-х рр. реальна освіта стала складовою освітньої системи Російської імперії та її українських територій, започаткувавши низку перетворень, що в кінцевому підсумку призвели до формування сучасної української освіти.

Кількість реальних навчальних закладів постійно зростала. Якщо на 1 січня 1872 р. в Російській імперії налічувалося 7 подібних навчальних закладів, де навчалося 1752 особи, то на 1 січня 1877 р. – вже 56 училищ із 10888 учнями. До початку 1882 р. кількість реальних училищ склала 79 з 17484 учнями. На 1891 р. училищ було вже 104: 90 урядових, 7 при церквах іноземних віросповідань та 7 приватних. У цих училищах налічувалося загалом 572 основних класи, 44 комерційних, 81 додатковий, 50 підготовчих і 91 паралельний. На 01 січня 1898 р. реальних училищ було 112, у тому числі 14 церковних та приватних. Кількість учнів становила близько 31600. Кількість викладацького складу збільшилася до 1810 осіб. Щорічна кількість випускників 1897 р. становила 3051, у тому числі 1624 з основного відділення, 1232 учня, що закінчили повний курс з додатковим класом, 195 з комерційного відділення [5, с. 413].

У тому числі станом на 1865 р. 3 реальні гімназії були відкриті в Київській навчальній окрузі, 3 – у Харківській, 2 в Одеській [2, с. 64]. Так, наприкінці XIX ст. в Україні працювали 19 реальних та 17 комерційних училищ [3, с. 273]. А на 1912 р. тільки в Київській окрузі діяли 14 реальних училищ, у яких навчалися 4313 учнів [4, с. 387].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX веков) – С-Пб.: Издательство О. Богдановой, 1912. – С. 286 – 287.
2. Бондаренко Г. Реальні гімназії як предмет дискусії про реформування середньої освіти (перша половина 60-х рр. XIX ст.) // Історико-педагогічний альманах. - 2014. – №1. – С. 59 – 67.
3. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до 1917 року: [Підр. Для іст.фак. вищих навч. закладів]. – Х.: Основа, 1997. – 480 с.

4. Сірополко С. Історія освіти в Україні. / Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге. вид. – Львів: Афіша, 2001. - 664 с.
5. Энциклопедический словарь. Том XXVI. Рабочая книжка – Резолюция.- С-Петербург: Типография акц.общ. «Издат. дело, бывшее Брокгауз-Ефрон», 1899. – 500 с.

УДК 94(477.65) «1943/1943»

Лілія Маренець*

м. Кропивницький

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ВЗИМКУ 1943–1944 рр. НА КІРОВОГРАДСЬКІЙ

Висвітлено тему заготівлі хліба на території Кіровоградської області в період визволення від німецьких окупантів у 1943–1944 рр., умови і причини посилення продуктивних заготівель, принципи формування планів хлібозаготівель, строки та методи їх виконання, приклади репресій за невиконання продуктивних заготівель.

Ключові слова: хлібозаготівлі; Велика Вітчизняна війна; визволення; Кіровоградська область; колгосп; радгосп; селянин-одноосібник.

Scientific research is devoted to the theme of harvesting grain in Kirovohrad region during the liberation from German occupation in 1943-1944. The article deals with the conditions and causes enhanced food preparations in the region, the principles of formation of grain procurement plans, timing and methods of implementation, examples of repression for non food preparations of Kirovohrad region.

Keywords: the grain procurements; The World War II; the liberation; the Kirovohrad region; the farm; the state farm; the individual farmer.

* Маренець Лілія Володимирівна – заступник директора – головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Маренець Лілія. Хлібозаготівлі взимку 1943–1944 рр. на Кіровоградщині. / Лілія Маренець // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 3 (297): травень – червень. – Київ: Державна архівна служба України, 2015 – с. 63-68.

З одного боку, мобілізацію всіх сил і засобів СРСР для перемоги над нацизмом можна вважати беззаперечним досягненням радянської політичної системи, завдяки якій середньо розвинена євразійська країна спромоглася зупинити, а згодом, за допомогою союзників, подолати одну з найсильніших європейських держав. З іншого – на важелі історичної справедливості має бути покладена ціна цієї перемоги, яка так само, безперечно, є темним боком радянського гасла і полягала не тільки у військових втратах.

У листопаді 1943 р. війська 2-го Українського фронту розпочали звільнення території Кіровоградської області. До грудня 1943 р. було звільнено повністю 4 райони області і ще 3 частково. Селянство Кіровоградщини радісно вітало радянські війська, які принесли кінець німецькому «новому порядку», сваволі німецьких окупантів та їхніх місцевих посіпак.

Проте перші визвольні місяці виявилися важчими за часи німецької окупації. На те були об'єктивні причини – німецька окупаційна влада не ставила перед собою завдання централізованого постачання міст України, не прагнула забезпечити продовольством кожного мешканця України, а лише намагалася налагодити ті боки життя, які повинні були задовольнити потреби насамперед німецької армії та адміністрації. Тому визисковий тиск на селянство виявився легшим, ніж за відновленої радянської влади. Були і суб'єктивні – німецька адміністрація не дратувала селян щоденними ідеологічними ритуалами.

15 листопада 1943 р. Рада народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили кілька постанов, що стосувалися заготівлі продуктів як на визволених територіях, так і на території СРСР. Постанова №1265-380с наголошувала на недовиконанні заготівель у деяких краях та областях СРСР. Причинами були названі відсутність відповідного керівництва, саботаж, розбазарювання та крадіжки хліба у колгоспах, радгоспах, заготівельних пунктах. У зв'язку з цим, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) нагадувала керівникам визволених районів, що «<...>в условиях Отечественной войны злейшими врагами родины являются саботажники хлебозаготовок, организующие обман государства и провал выполнения плана хлебозаготовок. По отношению к этим врагам родины Совнарком СССР и ЦК ВКП(б) обязывает приманять строгие меры – исключать из партии, арестовывать, предавать суду и заключать в концлагеря»¹.

Крім того, у постанові згадувалася посуха у Поволжі, яка зменшила надходження хліба до Хлібного фонду Червоної армії та обов'язкові державні закупівлі зерна. Таким чином, потрібно було не тільки вибрат-

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. П-429, оп. 4, од.зб. 3, арк. 1.

ти продукти для безпосереднього постачання армії, але й компенсувати їх недобір у тилових та раніше визволених регіонах. Для цього союзне керівництво вирішило з 1 грудня 1943 р. відновити так званий гарнцевий збір – натуральну платню за перемелення зерна на млинах та крупорушках, вимагало від обкомів звільнених районів прискорити обмолот наявного зерна, яке не встигли вивезти німці, і завершити його до 20 грудня. Організація здачі хліба армії та державі оголошувалася найважливішим завданням упродовж листопада та грудня 1943 р.² Колгоспи та радгоспи, які не виконали хлібозаготівельні плани, повинні були в 3-денний термін отримати чітке завдання хлібоздачі з 5-денним терміном виконання³.

Обласне та районне керівництво повинне було забезпечити вивіз продуктів необхідною кількістю тягової сили, ретельно слідкуючи за тим, щоб тягло не використовувалося для іншої роботи.

Керівництву регіонів нагадувалося про необхідність забезпечити відповідну охорону хліба у колгоспах та радгоспах, рішучу боротьбу з розкраданням і розбазарюванням хліба, вимагати від органів суду та прокуратури швидкої і жорсткої боротьби з розкрадачами. На представників народного комісаріату заготівель та обкоми партії також покладалося завдання організувати додаткову здачу хліба для Червоної армії за натуральну платню авансом за 1944 р. незалежно від обов'язкових закупівель хліба для держави та армії⁴.

21 листопада 1943 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)у уточнила завдання обкомам партії та облвиконкомам рад робітничих та солдатських депутатів, ухваливши постанову №465. Постанова також наголошувала на важливості «своєчасного і цілковитого виконання планів хлібоздачі для постачання Червоної армії та населення міст». При цьому у документі також висвітлювалося декілька обставин, які ускладнювали виконання хлібозаготівель 1943 р. Так, Лівобережна Україна виконала план здачі хліба у Хлібний фонд Червоної армії лише на 44,4%. В областях були зафіксовані численні порушення. У Харківській та Сумській областях занижувалися дані про посівні площі, які підлягали обкладенню державними нормами хлібоздачі, спостерігалися факти масового безпідставного надання господарствам пільг, що вело до зменшення закупівель хліба⁵.

Далі українська постанова дублювала союзу – вводився гарнцевий збір, наголошувалося на необхідності прискорити обмолот зібраного за німецької влади зерна, забезпечити зберігання його та захист від крадіжок. Крім того, РНК УРСР та ЦК КП(б)у просили виділити з управ-

² Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 4, од.зб. 3, арк.7.

³ Там само, арк. 5.

⁴ Там само, арк. 6.

⁵ Там само, арк. 8.

ління тилу Червоної армії до 100 автомашин, пропонувалося обкомам домовитись із військовими радами фронту про допомогу у заготівлях, до обкомів просити відрядити уповноважених від фронтів ⁶.

У жовтні 1943 р. керівництво Кіровоградської області все ще перебувало у прифронтовій зоні на території Полтавщини, чекаючи визволення районів. Тому командири радянських частин та з'єднань першими хлібозаготівлі почали безпосередньо по селах у перебігу визволення території. У першу чергу тиліві частини армій 2-го Українського фронту повинні були забезпечити потребу військ у картоплі і овочах, які зараховувалися як держпостачання та державні закупівлі. План хлібозаготівель частинами та установами фронту складав 149 тис. т на період із 1 листопада 1943 р. до 1 серпня 1944 р., у тому числі 70 тис. т на грудень, із яких 20 тис. т розкладки припадало на Кіровоградську область. Тиліві частини повинні були забезпечити вивіз, зберігання та первинну переробку заготовлених продуктів. Фронту потрібно було забезпечити собі запаси на 4 місяці і переробку рослинної олії так, щоб мати постійний запас олії на місяць ⁷.

Обласний комітет КП(б)у та виконавчий комітет облради повинні були перебрати на себе керівництво заготівлями в міру формування влади у районах. План на заготівлі продуктів потрібно було розробити до 25 грудня 1943 р. 25 грудня бюро обкому здійснило приблизний розрахунок господарчих можливостей області. На цей час було звільнено чотири райони повністю і три частково.

У звільнених районах налічувалося 353 колгоспи і 232040 га збиральної площі ⁸. За розрахунками обкому середній урожай зернових у 1943 р. складав 7,3 центнери з гектара. Розрахунковий валовий збір зернових повинен був складати 168958 т. Із цієї кількості 9929 т планувалося залишити на засів озимих, 22347 т здати у фонд червоної армії, 10715 т закласти на засів ярових, використати на фураж 4400 т, здати у план обов'язкових державних закупівель 11480 т. Крім того, 71135 т було вивезено німцями під час відступу, 11000 т вилучено за розписками та актами частинами червоної армії, 5960 т роздано колгоспникам на трудовні (із розрахунку 500 кг на трудовдень), 21692 т залишалися у районах ⁹.

Обком також врахував присадибні ділянки колгоспників. У чотирьох визволених районах налічувалося 35562 особистих ділянок колгоспників загальною площею 11203 га. Середній урожай вважався вищим на 10% ніж у колгоспах, валовий збір оцінювався у 8960 т, «борг» колгоспників у

⁶ Там само, арк. 9–10.

⁷ Там само, арк. 12.

⁸ Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 4, од. зб. 2, арк. 49.

⁹ Там само, арк. 55.

Фонд червоної армії – 1523 т, яка частку зерна колгоспники вже віддали – було невідомо ¹⁰.

Початковий план заготівель із 7 районів складав 27787 т зерна і 3518 т соняшникового насіння у фонд Червоної армії до 10 січня 1944 р. План державної закупівлі хліба був визначений у 9000 т., соняшника – у 3500 т до 15 січня ¹¹. Проте ні до 10, ні до 15 січня плани заготівель виконані не були. У фонд Червоної армії було заготовлено 73,6% плану, державні закупівлі були виконані на 35 %. Бюро обкому ще раз нагадало про відповідальність за зрив заготівель. окреме попередження про можливість заходів за партійною лінією отримало керівництво чигиринського району ¹² [4, 22]. Секретарю знам'янського райкому Сядро, голові райвиконкому Рижову і районному уповноваженому народного комісаріату заготівель Матвееву доведено до відома, до району виїхав другий секретар обкому Іщенко ¹³.

Діяло судове переслідування тих, кого звинувачували у саботажі хлібозаготівель. Типовим прикладом можна вважати справу колгоспника колгоспу ім. молотова Петра Христофоровича Панченка. 8 січня 1944 р. Панченко був звинувачений у саботажі хлібозаготівель, хоча, за його словами, він добровільно здав 160 кг зерна. Проте на початку 1930-х рр. Панченко був розкуркулений. Напевне, саме це підштовхнуло органи НКВС до повторного обшуку, під час якого у двох ямах було виявлено ще близько 200 кг хліба. Хоча колгоспник не визнав себе винним у приховуванні продуктів, він був засуджений до 8 років позбавлення волі з конфіскацією майна. На пересильному пункті Панченко помер ¹⁴. Цей випадок був не поодиноким – держава вдавалася до репресій за найменшої підозри у саботажі.

До кінця січня 1944 р. було звільнено повністю ще три райони області, два – частково, а ще у трьох звільнення було завершено. 25 січня визволеним територіям було поставлено планове завдання. По 8 районах з загальною збиральною площею 108648 га потрібно було зібрати ще 14560 т хліба, у тому числі 11360 т – до фонду Червоної армії, 3200 т – на обов'язкові державні закупівлі ¹⁵. Плани зростали, але ближче до весни колгоспи отримали нові завдання – контрактація молодняка для відновлення колгоспних ферм, підготовка до весняної сівби, ремонт техніки,

¹⁰ Там само, арк. 58.

¹¹ Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 4, од. зб. 12, арк. 1–5.

¹² Там само, ф. р-2860, оп. 1, од. зб. 64, арк. 22.

¹³ Там само, арк. 23.

¹⁴ Петренко Іван Данилович. Кіровоградщина повоенна (1944–1948 рр.). – Кіровоград, 2011. – С.31–35.

¹⁵ Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 4, од. зб. 12, арк. 27.

інвентаря, транспортних засобів. Незважаючи на це заготівельний тиск на селянство продовжувався. Виконання завдань стояло понад усе, добробут колгоспників, робітників радгоспів та селян одноосібників нікого не цікавив.

Визволення постійно вносило свої корективи. Станом на 20 лютого 1944 р. план здачі хліба до Фонду червоної армії був виконаний на 101,2%, соняшника на 49%, державні закупівлі – відповідно на 69,5%, соняшника – на 8,3%. Керівникам відсталих районів знову було доведено до відома¹⁶. Проте вже 15 березня констатувалося нове недовиконання планів, хоча загальна кількість заготовленого зерна збільшилася за рахунок визволених районів.

Реально план зимових хлібозаготівель 1943/1944 рр. був виконаний станом на 5 травня 1944 р. – під час весняної сівби. Хлібоздача до фонду Червоної армії склала 705590 ц (103,3% плану), обов'язкові закупівлі хліба – 191600 ц (105,4% запланованого)¹⁷. При цьому слід зазначити, що настрої селян дещо покращилися. Успішний перебіг посівної, збільшення кількості різноманітної техніки, зокрема тракторів, комбайнів, вантажних автомашин придбання для колгоспів і радгоспів худоби у східних областях УРСР, заходи з відновлення колгоспного господарства породжували певні сподівання на майбутні статки у колгоспників. Після виконання хлібозаготівель у районах залишилося достатньо хліба, який був використаний для постачання міст і оплати праці селян.

Хоча дійсного покращення життєвого рівня українському селу довелося чекати не менше 10 років. Перемога у Другій Світовій війні була оплачена не тільки життям радянських воєнків. Задля цієї перемоги мільйони людей по всій країні щоденно жертвували своїм добробутом, здоров'ям, а іноді і життям, вносячи свою частку страждань, як жертву, на вівтар тріумфу людяності над нацистським людиноненависництвом. Свою жертву принесло і селянство Кіровоградщини, яке мусило разом із класовими братами забезпечити переможну ходу радянської армії до радянського кордону і далі – до Європи, до самого серця німецької агресії.

¹⁶ Там само, арк. 74–75.

¹⁷ Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 4, од. зб. 34, арк. 109.

УДК 94(477) «1945/1991»

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

ДОЛЯ ПАМ'ЯТНИКІВ РАДЯНСЬКИМ ВОЇНАМ ТА КЛАДОВИЩ, ЩО ПОТРАПЛЯЛИ У ЗОНУ ЗАТОПЛЕННЯ ВОДОСХОВИЩЕМ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС

**(за матеріалами Державного архіву
Кіровоградської області)**

Стаття присвячена проблемі перенесення цивільних та військових поховань, а також скотомогильників, із зони будівництва водосховища Кременчуцької ГЕС до прилеглих районів Кіровоградської області. Висвітлюються причини перенесення могил, перебіг процесу, головні проблеми, пов'язані з перепохованням полеглих у часи Другої світової війни та облаштування могил на нових місцях, ставлення населення та робітників комунального господарства до перенесення кладовищ, витрати органів державної влади на перенесення та відтворення пам'ятників на нових місцях, а також наслідки поспіху у будівництві гідроелектростанції, які викликали надзвичайний характер багатьох робіт і недоліки у процесі перепоховання цивільних та військових осіб.

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області.
Бабенко Олег. Доля пам'ятників радянським воїнам та кладовищ, що потрапляли у зону затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС. / Олег Бабенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського». Серія: Історичні науки – Випуск № 2 (42). – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2016. – с. 7-12.

Ключові слова: планова економіка, Кременчуцька ГЕС, поховання, Друга світова війна, водосховище, переселення, увічнення пам'яті, пам'ятки історії, пам'ятки культури, скотомогильники, епідеміологічна загроза, затоплення.

The article tackles the problem of moving cemeteries for civilians and military personnel as well as burial grounds for animal refuse from the construction zone of the Kremenchug HPS reservoir to the neighbouring districts of Kirovograd province. It sheds light on the reasons for moving the graves and on the process itself, on main problems of reinternment of those fallen in WWII and arrangement of their graves in new places; reaction of the public and the community services personnel to moving cemeteries; expenses of state power bodies on moving and restoring memorials in new places, as well as hasty character of HPS construction process, which caused emergencies in many kinds of work, and drawbacks in the process of reinternment of civilians and military personnel.

Key words: Planned economics, Kremenchug hydraulic power station (HPS), burial grounds, WWII, reservoir, resettlement, perpetuation of memory, relics (monuments) of history, relics of culture, burial grounds for animal refuse, epidemiological threats, submersion.

Радянська історична наука, змальовуючи індустріальні досягнення в СРСР, завжди на перший план ставила кількісні досягнення економічного характеру, героїчну працю радянського народу, а також матеріальні блага, які отримали радянські люди від побудови чергового індустріального гіганта. У той же час архівні джерела, у тому числі і документи Державного архіву Кіровоградської області, свідчать про великі незручності та численні негативні наслідки, породжені не так створенням індустріального об'єкту, як тим поспіхом та пафосом, що супроводжував його побудову. Не є винятком і Кременчуцька ГЕС, яка, безумовно, є унікальною спорудою і важливим об'єктом для української економіки, але її побудова викликала настільки вагомі зміни у житті краю, що і досі незрозуміло: чого більше принесла станція – користі чи шкоди?

Певний час дослідження історії ГЕС велося лише з точки зору економічної доцільності. При цьому архівні документи, що свідчили про проблеми, породжені будівництвом та експлуатацією станції, найчастіше не бралися до уваги. І досі класичними роботами з історії станції залишаються статті та монографії радянського періоду, зокрема «Кременчуцька ГЕС.

Нариси про будівництво і пуск станції» І. В. Гнідаша [1]. Проблема ж перенесення численних поховань та могильників у зоні затоплення не порушувалася взагалі.

У той же час прецедент масового перепоховання померлих може повторитися у разі побудови нового великого об'єкту, що зачепить досить велику площу заселеного середовища. Тому не досить вдалий досвід часів побудови КремГЕС може знову стати у нагоді. Окрім того, останні дослідження про Кіровоградську область свідчать, що стан обліку загиблих у часи Другої світової війни далекий від ідеалу, тому будь-які відомості про воїнів, що увічнінені на її території можуть стати у нагоді дослідникам Другої світової.

Будівництво Кременчуцької гідроелектростанції змінило не тільки долю живих мешканців Новогеоргіївського району, але й мертвих – давно померлих предків і недавніх небіжчиків-родичів мешканців зони затоплення, радянських воїнів, полеглих під час битви за Дніпро, які упокоїлися у численних похованнях на території району. З певних причин поховання не можна було залишати на дні майбутнього водосховища, а відтак прах померлих мав бути потривожений. Першими, кого торкнулася проблема перепоховання, були воїни 2-го Українського (Степового) фронту, які загинули під час форсування Дніпра. Правий берег Дніпра, як і острови серед могутньої ріки, став місцем запеклих боїв у роки радянсько-німецької війни, зокрема восени 1943 року. Розміри втрат серед радянських бійців фантастичні. Більшість їхніх останків поглинули води Дніпра під час його форсування цієї за допомогою «підручних засобів». Ті ж, хто переправилися на правий берег, теж масово гинули при звільненні придніпровських сіл і містечок або помирили від ран на евакопунктах, чекаючи переправи до шпиталів на лівому березі. Загиблих ховали у поодиначних похованнях або групових, так званих братських, могилах. Місцем поховання найчастіше ставало місце загибелі вояка – поле, селянське подвір'я, край дороги, окоп. На середину 1950-х рр. далеко не всі залишки бійців були виявлені, а тим більше знесені у меморіальні могили і оздоблені пам'ятниками та пам'ятними дошками з іменами загиблих. Оскільки багато з таких поховань потрапляли до зони затоплення водами майбутнього водосховища через будівництво Кременчуцької ГЕС, то в Новогеоргіївському районі здійснили облік усіх наявних військових поховань та пам'ятників на них. Їх нарахували 26. Подібну роботу виконали і в селах, теж призначених до затоплення, сусідніх з Кіровоградщиною районів Черкаської та Полтавської областей. Усі останки воїнів запланували перенести до незатоплюваної зони. Розпочали це робити в 1956-му, а намітили закінчити в 1957 році. Таке розпорядження підписали секретар Новогеоргіївського РК КП(б)У Річка та голова РВК Калінін [2, 3]. Якихось урочистостей під час перепоховань не планували. Впродовж 1956 року за рахунок місцевих бюджетів закупили бетонні пам'ятники, які планували встановити на деяких могилах. Того ж року у Новогеоргіївському районі

придбали загалом 7 скульптур. Їх мали намір встановити в селах Іванове, Захарівка, Таловій Балці та інших селах. У деяких селах – Миронівка, Федірки, Арсенівка, до справи поставилися особливо недбало. Перенесені залишки воїнів одразу опинилися в невпорядкованих могилах: землю насипали абияк, до осені на них вигналися високі й густі бур'яни, бадилля від яких не знищили навіть і в грудні 1956 року. Також тут не спромоглися закласти фундаменти під пам'ятники. У селах Захарівка, Глинськ, Талова Балка голови сільських рад Скоринець, Лантух, Ільченко хоч і організували роботи зі спорудження фундаментів під пам'ятники, але самих скульптур не встановили, тож вони ховалися в колгоспних коморах, чекаючи наступного року. Ті пам'ятники, що були встановлені влітку 1956 року, не мали огорож, навколо них не висадили дерев, не розбили і квітників. Постановою бюро Новогеоргіївського РК КП(б)У від 7 грудня 1956 року «...за безвідповідальне ставлення до будівництва пам'ятників і охорони братерських могил» голів сільських рад – Глинської, Захарівської, Федірівської, Арсенівської, – «попередили» [3, 67]. Чимало запланували зробити і наступного, 1957 року. Спеціальними заходами, затвердженими бюро Новогеоргіївського РК КП(б)У, впродовж весняних місяців, але не пізніше як до 1 травня 1957 року, навколо пам'ятників та братерських могил повинні були з'явитися фундаментальні огорожі та висаджені дерева. Для полеглих воїнів за звільнення м. Новогеоргіївська та с. Арсенівка влада запланувала замовити нові пам'ятники. Прах бійців з могил с. Мовчанівки та Скелевої намітили перепоховати в с. Миронівка, з Картамишеве – в с. Арсенівка. Підлягали перенесенню з дна майбутнього водосховища поховання в Новогеоргіївську – до «Нового міста»; з братерських могил сіл Пенківка та Подорожнє – до «Зразкового села»; з Калантаєво – до Нового Калантаєво; з Чернечого – до Павлівки; з Вітрівки – в Микільське; зі Старого Липового – в Миронівку; з Нового Липового та Калабарок – до Талової Балки. Нові пам'ятники вирішили встановити на могилах полеглих воїнів в «Новому місті», «Зразковому селі», на Озерах, в Новому Калантаєві, в Ревівці та ще в 6 селах Новогеоргіївського району [3, 68]. Перенесення праху 169 загиблих у роки війни радянських воїнів, похованих у Новогеоргіївську на базарній площі, здійснили тільки у квітні 1959 року. Для цього останки поклали до нових трун, перевезли на відстань 20 км, одразу встановили на місці нового поховання пам'ятник, витративши на всі роботи майже 10 тис. крб. Іншу могилу, де покоївся прах 15 радянських воїнів, полеглих у боях за звільнення Новогеоргіївська, теж перенесли весною 1959 року. Якщо під час першого поховання ще періоду війни могила мала розміри 14 x 2 x 2 м, загалом 56 м кв., то на новому місці залишки воїнів вклали в 3 труни і помістили в яму розміром 3 x 2 x 2 м. Під час перенесення останків цих воїнів одночасно

розібрали і перевезли пам'ятник «Свободи» [4, 4–5]. Перенесення праху інших воїнів, які загинули за звільнення м. Новогеорґіївська, завершили лише в серпні 1959 року – за півтора місяці до початку затоплення чаші водосховища. Окрім братерських, в м. Новогеорґіївську були ще й т.зв. поодинокі могили загиблих воїнів. Так, на подвір'ї школи № 5 в могилі лежали три бійці, у Великому сквері знаходилася поодинокі могила, на площі Петровського – дві могили, на кладовищі старообрядців – 24 військові поховання, поодинокі поховання було і на вул. Свободній. Усіма роботами з перепоховання керував Н. К. Булаєнко – бригадир спеціальної бригади з перенесення братерських могил, створеної у Новогеорґіївському міському комунгоспі. Одночасно з перенесенням праху радянських воїнів перенесли з Новогеорґіївська до «Нового міста» і погруддя Леніна. До зони затоплення також потрапляли поодинокі військові поховання у селах Чернече, Вітрівка, Велегурівка, Чаплине, Подорожнє, Ревівка, Макариха, Клочкове Новогеорґіївського району. Схоже, що полеглих радянських воїнів хоронили там, де їх застала смерть. Так, в с. Чернече було поховано загалом троє бійців, їхні могили були в трьох людських дворах. У Велегурівці, Новому Липовому, Чаплине могили були або в центрі сіл, або біля шкіл.

Деякі воїни свій останній земний прихисток знайшли «біля колгоспу, біля сільради, біля клубу, на схід 2 км від сільської ради, за 0,5 км на захід від сільської ради, в центрі села» тощо. В таких селах, як Змитниця, Старе Липове, Калабарок братерські могили налічували десятки поховань. Так, у Змитниці у двох могилах були поховані загалом 47 радянських воїнів, а місце для їхнього поховання вибрали біля «садиби Герасименка Є. Ю.». У с. Калабарок 16 полеглих бійців поховали біля школи. Загалом в тих селах Новогеорґіївського району, що потрапляли до зони затоплення, знаходилося 26 військових поховань [5, 3]. У них знаходилися останки 2876 полеглих бійців, прах яких було перенесено у нові поховання [6, 60]. Через поспіх та великі об'єми робіт перепоховання здійснювали не урочисто, а, ніби, крадькома. У то же час лише доводиться вірити тогочасним офіційним документам, що жоден загиблий воїн не опинився на дні штучного водосховища. Про це нас запевняють тогочасний заступник голови Новогеорґіївського РВК Гирич, начальник Кіровоградського райвідділу з підготовки водосховища КремГЕС до затоплення Кульга, представник Новогеорґіївської районної санітарно-епідеміологічної станції Артеменко. Саме їхні підписи стоять в актах екстимацій та перепоховань радянських бійців. Для фінансування всіх робіт з перенесення праху радянських воїнів та встановлення на їхніх могилах пам'ятників спочатку запланували на 1959 рік 75 тис. крб., однак рішенням № 1046 виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих цю суму зменшили

до 40 тис. крб. [7, 8]. Сьогодні згадані війнські поховання занесені до переліку пам'яток історії місцевого значення. До зони затоплень також потрапляли і цивільні кладовища. Таких у Новогеоргіївському районі налічувалося загалом 56, з яких діючими вважалися 48. У селах цвинтарі були загалом православними, а у м. Новогеоргіївську окремо існували, окрім православного, ще і старообрядське, єврейське та німецьке (протестантське). Кладовища, як і братерські могили загиблих воїнів, підлягали безумовному перенесенню з зони затоплення на незатоплювані місцевості. Цього якнайсуворіше вимагав Головний державний санітарний інспектор СРСР Жданов, який 19 травня 1956 року затвердив «Санітарні правила по підготовці водоймища до затоплення та його санітарної охорони» [8, 1–3]. Один з пунктів правил передбачав «...закриття всіх кладовищ та їх перенесення».

Перенесення означало ексгумацію праху, вкладання його у спеціальний ящик, не обов'язково труну, та перепоховання на новому місці. У Москві напевне добре знали, наскільки така робота є затратною в часі та специфічною за методами. Тож один з пунктів цих «Санітарних правил...» дозволяв спалювати трухляву труну на місці. Чи робили це спеціальні бригади, яких в народі називали «гробокочачі», і з вмістом трун, нині вже не- можливо сказати. Проте, авторів цих рядків (народився в «м. Кремгес») ще в дитинстві доводилося чути спогади старожилів, які піддавали сумнівам і спалення могильної трухлявини, і ексгумацію більш давніх чи довоєнних могил, долею яких не опікувалися живі родичі, що, зрештою, підтверджують офіційні документи, відомості з яких наведено далі. Не важко здогадатися про долю могил жителів Придніпровського краю, замордованих голодною смертю в 1932–1933 роках. Про величезний обсяг робіт з перенесення кладовищ свідчить той факт, що спеціальна комісія облікувала загалом тільки на затоплюваній та підтоплюваній території Новогеоргіївського району Кіровоградської області 60764 видимі могили, на яких на середину ХХ ст. збереглися 3736 надмогильних хрестів чи інших надгробних знаків. Цвинтарі знаходилися в 30 населених пунктах. Характерно, що в селах, занесених до списку «затоплюваних», налічувалося по декілька кладовищ. Так, у с. Подорожнє їх було 6: це Савківське з 897 видимими похованнями, Шамківське (2145 могил), «під лісом» (1102 поховання), Конюшенове (3279 могил), Таранцівське (2707 могил) та Близнюківське (1104 поховань). Шість кладовищ було і в с. Чаплине. У с. Калабарок, Нове Липове ховали покійників на трьох цвинтарях. На трьох кладовищах с. Калантаєве знаходилося відповідно 331, 436 та 156 тільки видимих могил [6, 54]. Наявність такої кількості цвинтарів та поховань на них незаперечно свідчило про велику густоту населення в цьому краї, про тривалий

час проживання обабіч Дніпра цивілізації хліборобів. Відповідно до інструкцій з санітарної очистки дна майбутнього водосховища одні кладовища повністю затоплювалися, деякі потрапляли до зони підтоплення, інші – до зони т. зв. «переробки» ґрунтів, тобто знаходилися на крутих берегах, які з часом під дією хвиль могли зруйнуватися. 20 цвинтарів повністю опинилися на дні штучного моря: в населених пунктах Мала Андрусівка, Крилів, Пеньківка, Макарівка, Калабарок, Подорожнє, Самусівка, Качанівка, Чаплине, Старе Липове, Вітрівка, Ключкове та ін. Кладовище в с. Табурище, т. зв. «гору», виділили під будівельний майданчик для майбутнього «селища Кремгесбуду». Це зробили 19 серпня 1954 року, коли на засіданні виконкому Табурищанської сільської ради ухвалили закрити кладовище «без переносу його», а захоронення припинити взагалі [9, 23 зв.]. У таких селах, як Нікольське, Перехрестівка, Золотарівка, Велика Андрусівка та в м. Новогеоргіївську кладовища затоплялися тільки частково, але з часом потрапляли або до зони підтоплення, або до зони руйнування берегів. Станом на 1 вересня 1956 року на нові місця перенесли 7 кладовищ. Влада звітувала, що до цього числа потрапило і кладовище площею в 5 га в с. Табурище з 6 тис. поховань, а місце під ним відвели під стадіон селища Хрущов. За усними свідченнями багатьох очевидців, у середовищі яких зростав автор статті, на цьому кладовищі стояла старовинна, мурована з каменю, «козацька» церква, біля якої могили з кам'яними меморативними хрестами – матеріальні пам'ятки історії та культури українського народу. Церву було зруйновано, каміння з неї, як і хрести, вивезено в невідомому напрямку. «Інші кладовища, розташовані в зоні затоплення, ще не визначені – чи будуть вони переноситися, чи втрамбовуватися» – розмірковували в Новогеоргіївському РВК восени 1956 року [10, 6]. Вже з 1 травня 1957 року в Новогеоргіївському районі заборонили здійснювати поховання на «старих» кладовищах [11, 3]. Оскільки санітарна очистка передбачала здійснення й інших невідкладних робіт, то на перенесення цивільних поховань припала сміхотворна сума, що обраховувалася копійками на кожну наявну могилу. Чи можна було за такі кошти здійснити якісне очищення всього дна гігантського водосховища в межах тільки Кіровоградської області та ще й перенести понад кілька десятків тисяч могил? Відповідь очевидна: «Ні!» Тож під товщами води та на крутих берегах залишилися багато нікому не потрібних поховань. Заступник голови Новогеоргіївського РВК Онищенко, звітуючи до Києва про здійснення санітарної підготовки чаші водосховища, повідомив, що до кінця 1957 року встигли перенести на нові місця 27 кладовищ та ще на 16 кладовищах поносили надгробні знаки [7, 47]. Про долю поховань, що знаходилися під надгробними знаками, районний керівник промовчав.

Окрім того, 24 червня 1959 року з'явилося «роз'яснення» про те, щоб поховання, яким виповнилося три і більше років «не переносити за давністю» [6, 60]. На 24 червня 1959 року залишалися все ще не перенесеними кладовища в с. Калабарок з 923 могилами, в с. Нове Липове – 1377 видимих могил, в с. Старе Липове – 1169 могили, с. Чаплине – 4866 могил, с. Подорожнє – 11234 могили, в м. Новогеорґіївську – 5300, та в деяких інших селах Новогеорґіївського району. На всі роботи з санітарної очистки дна майбутнього водосховища на 1959 рік спочатку запланували виділити 140 тис. крб., але фактично цю суму зменшили майже втриє – до 50 тис. крб. [7, 8]. Оскільки до 1 липня 1959 року – дати закінчення очистки зони водосховища залишилося тільки тиждень, а об'єми робіт ще залишалися величезними, то кладовища вирішили переносити «у другу чергу», спрямувавши всі зусилля на «першу чергу робіт», тобто на знесення будівель. 4 жовтня 1959 року розпочали повністю перекривати Дніпро. Вода поступово наповнювала водосховище. З впевненістю можна говорити про блюзнірство влади, що черговий раз проявилось в знищенні під товщами води десятків кладовищ і праху багатьох тисяч тих, хто не застав плундрування своїх рідних місць цинічною і безжалісною владою, що завжди публічно декларувала свій неіснуючий гуманізм та турботливу увагу до кожного свого підданого, але робила все навпаки. Деякі переселенці самотужки переносили прах своїх рідних на нові місця, але всі не зуміли цього зробити, тож залишилися в товщах мулу чи на крутих обривистих берегах тисячі чийхось родичів. Їх рештки розмивали високі хвилі антропогенного моря. Людськими кістками, викинутими на берег, гралися діти. Струхлявілі домовини часто звисали над прямовисними і стрімкими берегами моря, а потім, з часом, падали на піщаний берег, де ставали здобиччю хвиль чи людей, які полювали на «дукачі». Бригади «гробокочапів» зі своїм завданням щодо переносу цивільних поховань не справлялися з багатьох причин, найголовніша з яких – досить прохолодне ставлення влади до цього процесу, адже пріоритети були зовсім іншими. З багатьох переселенців за перенос поховань їхніх рідних копачі вимагали не тільки ситого обіду з обов'язковим спиртним, а й кошти. Розмір «плати» залежав від кількості викопаних «голів». Саме так вівся облік перепохованих. Розбещені щедрими пригощаннями і своїм фактично монополістичним становищем такі робітники не перетрудувалися, тож насправді намагалися, виконуючи чиясь замовлення, дістати з гроба не увесь прах, а тільки череп покійника. Тому ніякого цивілізованого і систематизованого перенесення кладовищ у зоні майбутнього дна штучного моря не відбулося. Це, загалом, типовий почерк більшовицької влади. Вже після того, як води Дніпра заповнили чашу водосховища, з'ясувалося, що ще 99 кладовищ на території трьох обла-

стей – Кіровоградської, Полтавської та Черкаської, перебувають у зоні підтоплення і впродовж нетривалого часу будуть зруйновані. Про це Головний санітарний інспектор УРСР Лещенко поінформував заступника голови виконавчого комітету Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих Єгорова та голів інших обласних виконавчих комітетів, і пропонував їм здійснити перенесення цих 99 кладовищ впродовж 1960–1961 рр. [6, 52]. Проте наскільки ретельно були виконані ці вказівки достеменно сказати не можна. На території зони затоплення, окрім людських поховань, були і поховання решток тварин, які називають скотомогильниками. М'ясо фізично здорових тварин, як відомо, людина споживає.

Туші хворих тварин люди намагаються заховати якомога глибше й надійніше, адже вони можуть стати розсадниками смертельно небезпечних інфекційних хвороб, здатних винищити тисячі людей. Для цього й створюють т.зв. скотомогильники. Проте деякі збудники хвороб не втрачають своїх властивостей навіть у могильниках дуже довгий час. Тож у випадку, якщо вода розмила б могильники, люди, що проживали на берегах водосховища опинялися під загрозою. У с. Подорожньому Новогорьківського району місць для поховань тварин відвели двоє, загальною площею в 0,4 га. В с. Чаплине скотомогильників заклали троє [6, 59]. Тобто, практично кожне село, що потрапляло до зони затоплення, мало біля себе небезпечне вогнище різних хвороб, або навіть кілька. Санітарні вимоги щодо очистки дна водойми вимагали скотомогильники перенести на незатоплювані місця. Однак з впевненістю можна говорити, що цього не зробили, бо не встигали. Тож місця поховань тварин засипали, в найкращому випадку хлорним вапном, або, в гіршому, загорнули землею. Таким чином можна сказати, що лише перепоховання бійців Червоної Армії було здійснене більш-менш належним чином. Адже перемога у Другій світовій війні була для радянського керівництва своєрідним фетишем, символом стійкості радянської системи. Тому цим похованням було приділено особливу увагу. Решта ж кладовищ просто була забута і затоплена через те, що будівельники квапилися закінчити будівництво, а робота з перепоховання десятків тисяч трупів – справа некваплива і нешвидка. Комуś поталанило встигти перенести залишки предків у нові місця, хтось назавжди втратив місце останнього спочинку рідних.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Гнідаш І. В. Кремен чуцька ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції (1954–1960 рр.). – Харків: Видавництво Харківського університету, 1968 – 156 с.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр. 9.

3. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1. – Спр. 143.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр. 18.
5. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр. 51.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр. 92а.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1д. – Спр. 83.
8. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.19. – Спр. 59.
9. ДАКО. Ф.Р-5466. – Оп.1. – Спр. 64.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.19. – Спр. 7д.
11. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр. 61а.

«Архіви України»

УДК 930.25(477.65)

Олег Бабенко, Вадим Колечкін*
м. Кропивницький

ДЕРЖАВНОМУ АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ – 90 РОКІВ

Висвітлено історію архівної справи на Кіровоградщині, започаткування Державного архіву Кіровоградської області, його діяльність та внесок у популяризацію документів з історії краю. Здійснено огляд найбільш інформативних фондів і документів архіву.

Ключові слова: архівна справа; історія Кіровограда; Державний архів Кіровоградської області; фонди; документи.

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Колечкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Державному архіву Кіровоградської області – 90 років / О. О. Бабенко, В. П. Колечкін // Архіви України. – 2016. – № 1. – С. 50-57.

There is outlined the history of archival affairs on Kirovohrad Region, the establishment of the State Archives of Kirovohrad Region; its activity and contribution to the popularization of documents on the history of the region. There is done an overview of the most informative collections and document of archives.

Keywords: the archival affairs; Kirovohrad history; State Archives of Kirovohrad Region; the collections; the documents.

17 листопада 1925 р. рішенням Президії Зінов'євського окружного виконавчого комітету (м. Зінов'євськ, колишній повітовий центр – м. Єлисаветград) було створене окружне архівне управління¹. Завідувачем управління призначено Г. М. Павлюченка, який у 1925–1926 рр. був єдиним співробітником установи. У розпорядження управління було передано приміщення у будинку по вул. Великий Перспективний, який раніше належав купцю Остроухову². Сьогодні на місці цього будинку – кінотеатр «Зоряний», який містяни старшого віку пам'ятають як «Комсомолец».

У 1917 р. та 1920 р. були зроблені спроби створити архів та упорядкувати документи, що залишилися у місті від старих органів влади та громадських організацій, але цьому завадили громадянська війна та економічна розруха. Результатом стала втрата багатьох цінних документів з історії міста та повіту. У першу чергу, внаслідок зміни влади були знищені цінні архіви жандармського управління, поліцейських частин міста, повітового суду, земських суддів. Через це архівному управлінню довелося збирати документальну базу фактично з нуля. Незважаючи на те, що штат архівного управління складався лише із завідувача та архіваріуса, окрархів, загалом, упорався із завданням. Були укомплектовані фонди повітової земської управи, поштово-телеграфної контори, заводу швейних машин, комерційного та реального училищ, а також особовий фонд міського землеміра, історика, археолога і громадського діяча П. З. Рябкова³.

З метою подальшого розширення документальної бази 29 листопада 1927 р. окрвиконком, правління спілки робітників освіти і окрархів звернулися до громадськості, зокрема, до вчителів округу із закликом відшукувати та зберігати історичні документи, а також допомогти окружному архівному управлінню у збиранні документів⁴. Також з 1927 р. документи почали систематично видавати користувачам до читального залу архіву.

¹ Державний архів Кіровоградської області (Держархів Кіровоградської обл.), ф. Р-250, оп. 1, спр. 417, арк. 177.

² Там само, ф. Р-833, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

³ Там само, спр. 13, арк. 15.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 67–68.

Тоді ж було порушено питання про упорядкування та здавання в архів документів партійних і комсомольських організацій. У серпні 1928 р. Зінов'євський окружний комітет КП(б)У надіслав листа всім райкомам КП(б)У та ЛКСМУ, партійним та комсомольським осередкам із пропозицією передавати документи до архіву. У жовтні того ж року при окрархіві були створені партійна секція і таємно-політичний відділ⁵. Зростання кількості документів вимагало розширення приміщення, в якому б вони зберігалися. Тому 13 травня 1928 р. управлінню надали нове приміщення у пров. Слуцького, буд. №10. Був збільшений і штат працівників установи – тепер він складався із завідувача, архіваріуса, завідувача таємно-політичного відділу та охоронця. Відповідно й сам архів підпорядковували місцевому управлінню НКВС.

На червень 1930 р. в архівосховищі вже було зосереджено 620 фондів. Серед нагальних завдань Зінов'євського архіву того часу було поживлення роботи з комплектування фондів, а також інструкторської роботи з архівної справи, особливо у районах округу. На архівне управління також покладалася організація експертизи цінності документів⁶.

У 1930 р., під час адміністративної реформи, Зінов'євський округ був ліквідований. Окружне архівне управління було перетворене у міське архівне управління, проте фактично воно продовжувало обслуговувати територію колишнього Зінов'євського округу.

Постановою Укрцентрархіву від 14 травня 1931 р. було запроваджено нову систему організації зберігання документів у державних архівах. Наголошувалося, що всі архівні установи повинні мати єдине архівосховище, в якому фонди мали розміщуватися за секціями для раціонального користування ними. Зінов'євське архівне управління швидко і чітко перебудувало свою роботу, що було відзначено постановою Укрцентрархіву від 25 червня 1931 р. і премією в 150 крб.⁷

У 1932 р. Зінов'євський район увійшов до складу Одеської області. Відповідно на місці окружного архівного управління у березні 1932 р. був створений Зінов'євський державний історичний архів, який підпорядковувався Одеському обласному архівному управлінню. В архіві на той час працювали директор, завідувач партійної секції, науковий співробітник, 2 асистенти, 2 архівних техніки і прибиральниця⁸.

У грудні 1934 р. м. Зінов'євськ було перейменовано у м. Кірово. Таким чином, Зінов'євський державний історичний архів перейменовано в Кіровський державний історичний архів. На той час у Кіровському дер-

⁵ Там само, спр. 18, арк. 24, 27.

⁶ Там само, спр. 43, арк. 82–83.

⁷ Там само, спр. 68, арк. 56.

⁸ Там само, спр. 87, арк. 5, 5зв.

жавному історичному архіві було сконцентровано 1669 документальних фондів, бібліотека містила 4415 книг та 23615 примірників газет⁹.

У 1939 р., у зв'язку зі створенням Кіровоградської області, Кіровський державний історичний архів був реорганізований у Кіровоградський обласний державний архів. Одночасно було створено архівний відділ УВС у Кіровоградській області, на який покладалося керівництво архівною справою¹⁰.

22 червня 1941 р. розпочалася радянсько-нацистська війна. Вже у липні 1941 р. було ухвалено рішення про евакуацію документів облдержархіву, а також документів партійних та державних установ до східних районів РСФРР. Частина фондів у супроводі 6 архівних працівників була перевезена до м. Балашова Саратовської області, а згодом – до м. Шадринська Челябінської області. Передусім, це – документи таємного відділу, дореволюційні фонди, документи періоду громадянської війни¹¹.

Однак значна кількість документів через евакуаційний безлад залишилася у м. Кіровограді. Завідувачки партійного і державного архівів Диковська і Белінська спробували організувати знищення документів вогнем. Керівники міських заводів і бані, де були печі, відмовили у допомозі, а «продуктивність» груб у приміщенні архіву виявилася надто низькою – теки з паперами горіли довго і неохоче. Тому спалити всі документи не вдалося. Через це виникла ідея просто залити документи водою у підвалі. Підвал виявився затісним, тож планувалося заливати документи й безпосередньо в сховищі. Проте скоро й води у водогоні не стало. Завдяки цим обставинам значна частина фондів дочекалася окупантів.

Нацистська влада на базі облдержархіву створила обласне й міське архівні управління. Та зберігання документів, їх охорона були налагоджені вкрай погано. Цінні документи розкрадалися й безслідно зникали. Причиною безладу була відсутність в окупантів обліково-довідкового апарату. Також, як і під час паперового голоду 1920-х років, архівні документи повторно використовувалися окупаційними та допоміжними українськими організаціями для ведення власного діловодства.

При відступі нацисти також знищили значну кількість документів, а решта була безладно розкидана по архівосховищу разом із завезеними сюди документами міського архіву.

8 січня 1944 р. було визволено обласний центр, і вже наступного дня архівний відділ УВС у Кіровоградській області поновив свою роботу. Архівісти зібрали та упорядкували залишки старих документів, а також прийняли на постійне зберігання нові документи від установ, організа-

⁹ Там само, оп. 4, спр. 26, арк. 7, 8.

¹⁰ Там само, спр. 68, арк. 1.

¹¹ Там само, ф. Р-5069, оп. 1, спр. 103, арк. 56.

цій і підприємств, які діяли в період нацистської окупації. Внаслідок на-полегливої роботи та допомоги громадськості було зібрано документи гебітскомісаріатів, комендатур, поліції, управ, громадських дворів ¹².

У результаті великої роботи до 1 січня 1945 р. в архіві було відновлено та створено 1785 фондів, 434953 од. зб. У наступні роки діяльність обласного архіву полягала, головним чином, в упорядкуванні та описуванні документів ¹³.

У 1958 р. архів знову отримав назву «Кіровоградський обласний державний архів». На цей час виникла потреба провести перевіряння наявності документів у фондах архіву. Причиною було те, що у повоєнний час до архівосховища потрапило багато документів тимчасового строку зберігання, відтак спостерігалися випадки неправильного фондування документів, штучного дроблення фондів. У результаті проведеної роботи було складено списки установ, організацій та підприємств, документи яких мав приймати на постійне зберігання Кіровоградський обласний державний архів ¹⁴.

У 1960 р. архівні установи були передані із системи МВС УРСР у підпорядкування новоствореного Архівного управління при Раді Міністрів республіки. Відповідний відділ був створений і при облвиконкомі. Йому був підпорядкований центральний архів області ¹⁵. На цей час в архіві було зосереджено 6303 фонди, 375161 од. зб. У цьому ж році тут було створено фотовідділ, і за період з 1960 р. до 1963 р. до архіву надійшли перші фотодокументи від управління будівництва Кременчуцької ГЕС, заводу «Червона Зірка», редакції газети «Кіровоградська правда», обласної телестудії ¹⁶.

Відповідно до вказівок зі столиці співробітники архіву повинні були провадити дослідницьку та популяризаторську роботу серед широких мас населення, ознайомлюючи їх з історією рідного міста, республіки, союзної держави. Протягом 1960-х років співробітники архіву взяли участь в організації понад 20 радіо- і телепередач, 30 виставок, виступили з більш ніж 200 лекціями в інститутах, технікумах, на підприємствах, виборчих дільницях. З 1965 р. архівісти облдержархіву брали активну участь у підготовці тому про Кіровоградську область до фундаментального видання «Історія міст і сіл Української РСР» ¹⁷.

У 1972 р. наказом начальника Архівного управління при Раді

¹² Там само, ф. Р-833, оп. 6, спр. 2, арк. 10–12, 35–36.

¹³ Там само, оп. 2, спр. 17, арк. 1–4.

¹⁴ Там само, оп. 3, спр. 723, арк. 45.

¹⁵ Там само, ф. Р-2860, оп. 1, спр. 2622, арк. 234.

¹⁶ Там само, ф. Р-833, оп. 3, спр. 723, арк. 40.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 151, арк. 2–23, 26; спр. 223, арк. 1–12, 18.

Міністрів УРСР Кіровоградський обласний державний архів було віднесено до архівів II групи, і у зв'язку з цим його штат збільшився до 21 одиниці. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1980 р. Кіровоградський обласний державний архів був перейменований на Державний архів Кіровоградської області¹⁸.

У зв'язку зі збільшенням фондів архіву у 1975 р. розпочалося будівництво нового 9-поверхового архівного корпусу. У 1983 р. архів переїхав до нової будівлі, що потребувало збільшення штату. У 1984 р. був затверджений новий штатний розпис на 47 працівників¹⁹. Того ж року на зберігання було прийнято 61195 од. різноманітних документів від закладів, підприємств та установ, 20 од. кінодокументів, 500 од. фотодокументів, 10 од. фонодокументів²⁰.

Нарикінці 1980-х–на початку 1990-х років розпочалася динамічна перебудова суспільства. На архівній справі це відобразилося, головним чином, через масове розсекречення архівних документів. Кіровоградський обласний архів за 1991–1995 рр. розсекретив 82 фонди та 6810 од. зб.²¹ Крім того, на зберігання до обласного архіву було передано 29944 од. зб. документів архіву Кіровоградського обкому Комуністичної партії України, більше 38 тис. архівно-слідчих справ на громадян, репресованих у 1920–1950-х роках та близько 14 тис. фільтраційних справ на громадян – жертв нацистських переслідувань, вивезених на примусові роботи до Німеччини та її сателітів²². Станом на 1 січня 2016 р. колекція обласного архіву налічує близько 1 млн 323 тис. 119 документів із паперовим носієм, об'єднаних у 8241 фонд; 218 од. науково-технічної документації; 259 кінодокументів, 67 відеодокументів та 291 аудіодокументів, більш ніж 23,5 тис. фотодокументів; близько 14 тис. книг та брошур, 653 комплектів журналів, 7141 підшивок газет, 4458 листівок і плакатів²³.

Практично вся історія міста та краю з 1759 р до 2016 р. знайшла відображення у фондах та колекціях обласного архіву. Насамперед, це стосується історії заселення нашого краю. Численні документи відображають розбудову міста Єлисаветград на місті старої фортеці, заселення краю, виникнення численних сіл, хуторів, містечок, переселення до Єлисаветградщини українців, росіян, молдаван, сербів, албанців, болгар,

18 Там само, спр. 504, арк. 66.

19 Там само, спр. 588, арк. 27–29.

20 Там само, спр. 614, арк. 12–23, 27.

21 Там само, спр. 744, арк. 5–9.

22 Там само, спр. 806, арк. 10.

23 Зведений річний звіт про виконання плану розвитку архівної справи архівними установами Кіровоградської області за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/dakiro-f.php>. – Назва з екрана.

німців, євреїв та представників інших народностей, які переходили на цілинні землі, окультурюючи їх власною працею, перетворюючи засушливий степ на квітучі міста і села.

Унікальними пам'ятками, про які згадується у документах архіву XIX–XX ст., є численні маєтки та садиби, економії та селянські господарства. Безумовно, вони поступаються розмірами, давниною та багатством архітектури відомим пам'яткам садово-паркового мистецтва та архітектури інших регіонів Правобережної України, проте саме їх створення є свідченням освоєння безводного степу працьовитими людьми. Ландшафтні парки в Онуфріївці та «Веселі Боковеньки» назавжди залишаться своєрідним символом людських звершень та пам'ятниками натхненним ентузіастам своєї справи, які зробили практично неможливе – акліматизували рідкісні рослини зі всього світу у степовій зоні, що її незадовго до того вважали ледве придатною для землеробства й зовсім непридатною для розвитку лісового господарства.

Вражаючою є підбірка документів, що відображає життя та розвиток м. Єлисаветград. Насамперед, це стосується документів земських начальників і, особливо, документів Повітового земського зібрання та земської управи. У цих документах – уся історія міста, що поступово перетворювалося із забутої провінційної фортеці, яка так і не змогла повністю розкрити свій військовий потенціал, на своєрідний «Маленький Париж», що дав Україні першу українську національну професійну театральну труп, яка невдовзі здобула надзвичайну популярність практично у всій імперії. З Єлисаветградом залишилися назавжди пов'язаними імена М. Кропивницького та І. Тобілевича (Карпенка-Карого), що народилися, зростали творчо й особистісно.

Численні текстові та фотодокументи, що зберігаються у Держархіві Кіровоградської області, стосуються архітектури обласного центру, що формувала урбаністичне обличчя міста протягом XIX–XX ст.

Фонди декількох промислових підприємств, зокрема, заводів Ельворті та Яскульського, зберігають відомості не тільки про розвиток промислового виробництва у місті, але й про рівень життя населення у новий та новітній час, дозволяють зазирнути у минуле з погляду звичайної людини. Також документальні фонди архіву дають можливість відслідкувати радянську модернізацію промисловості міста, району та області, яка може і не була достатньо масштабною, проте постійно робила свій внесок у поступове зростання добробуту пересічного обивателя.

Фонди архіву області містять багато документів, що свідчать про високий рівень місцевих закладів освіти. Цінними є фонди Єлисаветградського реального училища, Єлисаветградських чоловічої та жіночої гімназій, що виховали для України і світу таких достатньо відомих діячів,

як-от: письменник, художник та політичний діяч Володимир Винниченко, брати Шульгіни, академік Георгій Проскура, фізик-теоретик Ігор Тамм, інженер-конструктор Георгій Лангемак, гірничий інженер Мартін Шимановський, український меценат Євген Чикаленко, театральні діячі Микола Садовський, Панас Саксаганський, Гнат Юра, майстри красного письменства ХХ ст. Євген Маланюк, Юрій Яновський, Арсеній Тарковський, Ярослав Івашкевич, Міхал Хороманський, Амінодав Шполянський, білоруський драматург Ригор Кобець, музичні діячі Генріх Нейгауз, Фелікс Блуменфельд, Кароль Шимановський, інженер та етнограф Михайло Васильєв та багато інших. Фонди комерційного училища та Зінов'євського інституту соціального виховання відображають життя та творчість науковця і педагога, учня О. Потебні професора В. І. Харцієва.

Фонди та колекції Держархіву Кіровоградської обл. дозволяють виконувати наукові та прикладні дослідження з будь-якої тематики, пов'язаної з історичною, економічною, літературною тощо регіоналістикою. Тут, наприклад, є і документи з історії благодійних інституцій на теренах нашого краю у ХІХ ст., і відомості про важку долю численних хвиль переселенців, які переїжджали до нашого регіону у часи глобальних катастроф на зразок світових воєн або масштабних соціальних експериментів ХХ ст.

Також документи архіву дають можливість висвітлювати долю Єлисаветградщини у період визвольних змагань 1917–1921 рр., ставлення місцевої громади до змін влади в Україні, діяльність органів місцевого самоврядування серед розбурханого моря анархії періоду громадянської війни, селянських республік, політичного бандитизму всіх політичних спектрів.

В архіві можна віднайти інформацію про стан коренізації та українізації 1920-х років, становлення та згортання нової економічної політики 1920-х років, колективізації 1920–1930-х років, голодоморів ХХ ст., політичних репресій 1930-х і 1940-х років, життя Кіровоградщини під час Другої Світової війни 1939–1945 рр., нацистської окупації 1941–1944 рр., визволення краю та повоєнної відбудови.

Фонди архіву детально відобразили повоєнне життя міста та області, суспільні зміни у СРСР, поступовий розквіт та кризу радянського політичного режиму, початок боротьби в області за відновлення української державності та життя міста у період існування незалежної України. Сьогодні Держархів Кіровоградської обл. є не просто органом державної влади – структурним підрозділом обласної державної адміністрації, на який покладено виконання функцій держави у галузі архівної справи та діловодства, а саме: формування, збереження та використання документів Національного архівного фонду в краї, а й багатопрофільною уста-

новою, що надає послуги держави громадянам, є, водночас, своєрідною науково-дослідницькою інституцією й виставковим центром, виробничим майданчиком й організацією з експлуатації споруд, центром громадської активності краєзнавців і пам'яткоохоронців області, вся діяльність якої спрямована на утвердження й розбудову модерної Української держави.

Слід зазначити, що колектив Держархіву Кіровоградської обл., передусім, активно продовжує творчий процес ознайомлення громадськості з найбільш цікавими сторінками історії краю через: численні стаціонарні виставки та онлайн-добірки документів з різноманітної тематики; популярні й просвітницькі теле- та радіопередачі; публікації статей та дописів у місцевих ЗМІ та загальноукраїнських фахових виданнях; підготовку й видання тематичних збірників документів і матеріалів, науково-популярних брошур, одноосібних і колективних монографій; проведення на своїй базі обласних науково-практичних історико-краєзнавчих конференцій та засідань «круглого столу», участі у наукових і просвітницьких заходах у Кіровограді та інших регіонах України. У 2014 р. Держархів Кіровоградської області та обласна організація Національної спілки краєзнавців України заснували продовжуване видання «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України». У світ уже вийшло чотири випуски збірника.

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС У РАДЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ І НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1960–1980-Х РР.

У статті розглядається наукова та науково-популярна література, присвячена будівництву Кременчуцької ГЕС. Зокрема йдеться про збірник «Енергетичне будівництво: випуск № 23», у якому висвітлено різноманітні, передусім виробничі та технологічні, аспекти побудови Кременчуцької ГЕС, а також книжку Івана Власовича Гнідаша «Кременчуцька ГЕС», лейтмотивом якої є уславлення трудового подвигу колективу будівельників та гідроенергетиків. Подано стислий аналіз змісту зазначених праць, з'ясовується їхня інформаційна цілісність, основні недоліки та здобутки, робиться спроба оцінки загального стану дослідження теми будівництва КремГЕС

Ключові слова: історія України, історія української промисловості, історія Кіровоградської області, історія науки і техніки, гідроелектроенергетика, Кременчуцька гідроелектростанція. This article is a review of scientific and popular scientific editions on the erection of the

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Будівництво Кременчуцької ГЕС у радянській науковій і науково-популярній літературі 1960–1980-х рр. / Олег Бабенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського». Серія: Історичні науки. – Випуск № 1 (43). – Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2017. – с. 107-115.

Kremenchug hydraulic power station. In particular, attention is paid to the collection «Energeticheskoe stroitelstvo, Issue #23» («Construction in the Sphere of Energetics»), which describes different, mainly productional and technological aspects of the erection of the Kremenchug HPS, as well as to the book by Ivan Gnidash «Kremenchug HPS», which mainly praises work feats of construction workers and hydroenergetics in the name of the forthcoming Communism. A comprehensive analysis of their contents is given; their informational integrity and value, drawbacks and merits are clarified; an attempt is being made at evaluating the general state of research of the subject of the KremHPS erection.

Keywords: history of Ukraine, history of Ukrainian industry, history of Kirovograd region, history of science and technology, hydroenergetics, Kremenchug hydroelectric station.

Кожна адміністративно-територіальна одиниця сучасної України в своїй власній історії має ті чи інші події, переважно віддалені в часі, що істотно впливали на розвиток її народногосподарського комплексу. Сьогодні ні в кого не викликає заперечень думка про те, що одним з найважливіших факторів соціально-економічного зростання Кіровоградської області, зокрема в 50–70-ті рр. XX ст., стало будівництво Кременчуцької ГЕС, що стало першим етапом перетворення переважно сільськогосподарського регіону в потужний аграрно-індустріальний. Завдяки дешевій за радянськими мірками гідроелектроенергії й близькому розташуванню її джерела область поступово отримала важливі для народногосподарського комплексу СРСР об'єкти машинобудівної й радіоелектронної промисловості, кольорової й чорної металургії тощо. Природно, що при вивченні історії певного явища чи процесу будь-який дослідник, безумовно, має звернути увагу на стан наукового осмислення обраної теми, аби врахувати думки й узагальнення своїх попередників при з'ясуванні доцільності й перспектив власних наукових шукань.

Метою цієї статті є спроба дати щонайповнішу характеристику науковій та науково-популярній літературі, присвяченій історії будівництва Кременчуцької ГЕС. А це, в свою чергу, дасть змогу оцінити з погляду сьогодення усталені уявлення про історію ГЕС та її будівництва, що склалися на підставі масиву інформації, якою оперували попередні дослідники, а також з'ясувати необхідність введення до наукового обігу нових джерел з історії станційного будівництва.

Історіографія будівництва Кременчуцької ГЕС, на жаль, не може похвалитися великою кількістю літератури. Фактично найбільш повно питання побудови електростанції відображені лише у двох виданнях: 23-му (спеціальному) випуску збірника (видання, що продовжується) «Энергетическое строительство» (далі – «Енергетичне будівництво»),

присвяченому будівництву Кременчуцької гідроелектростанції, а також книзі Івана Гнідаша «Кременчуцька ГЕС», хоч окремі теми, пов'язані з цим будівництвом висвітлювалися і раніше (1958–1961 рр.) у цілому ряді випусків спеціалізованих видань (експрес-інформації Інституту «Оргенергобуд» у серіях «Строительство гидроэлектростанций», «Общественные вопросы», «Строительство высоковольтных электросетей», збірниках «Энергетическое строительство», «Гидротехническое строительство», «Бетон и железобетон», «Сообщение на Всесоюзном совещании по энергетическому строительству», «Строительство и архитектура»), а також на сторінках суспільно-політичної періодики («Правда», «Строительная газета») – усього 55 позицій бібліографічного списку [6, 153–155].

Перш ніж детально розглянути 23-й випуск «Енергетичного будівництва», слід наголосити на утилітарному призначенні цього видання. Його мета – популяризація й подальше впровадження у практику енергетичного будівництва СРСР т.зв. «передового досвіду» будівельників станції. Хоч збірник є фаховим виданням з інженерних наук (про це свідчить і склад редколегії, і неодмінно зазначене перед ініціалами з прізвищем кожного автора «інж.»), проте беззастережно належить до безпосередніх джерел з історії науки і техніки. Кожна стаття, вміщена до нього, через розкриває первісний стан явища (царини застосування), динаміку й кінцевий результат здійсненого, висновки й рекомендації для подальшого застосування.

Загалом, збірник має характер комплексного інженерно-технічного й технологічного нарису історії будівництва, якому притаманні усі риси подібних видань періоду панування комуністичної ідеології. Зокрема, текстова частина книги розпочинається з привітання ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Большая победа строителей Кременчугской гидроэлектростанции», що адресувалося будівельникам, монтажникам та проєктувальникам Кременчуцької ГЕС, Міністерству будівництва електростанцій СРСР, Кіровоградському обкому КП України та облвиконкому, яке було вперше оприлюднене 4 листопада 1960 р. у газеті «Правда». Тож у вітальній «передовиці» акцентовано на тому, що завершення будівництва ГЕС є «великим внеском у втілення в життя заповітів великого Леніна щодо електрифікації Радянського Союзу» [6, 3].

Далі, після привітального панегірика, наведено розлогий витяг з проєкту Програми КПРС, що слугує своєрідним епіграфом до основних матеріалів видання. Він мав свідчити, що будівництво станції відбулося не просто відповідно до економічної доцільності, а згідно з далекоглядними масштабними планами керівництва КПРС [6, 4].

Власне такі «програмні» матеріали на початку збірника – конкретна вказівка на те, чим була у радянській економічній системі трудова пе-

ремога. У даному випадку її головними складовими стали найбільші (у порівнянні з іншими подібними ГЕС) загальні масштаби усього гігантського будівництва, унікальність для певного роду об'єктів індикативних рівнів, швидкість досягнень планових показників та відповідність заповітам комуністичних вождів. Якісні показники роботи для констатації факту «перемоги», як правило, в розрахунок не бралися, тож, очевидно, для того часу були несуттєвими.

Сам вказаний збірник, підготовлений до друку Московською філією Інституту «Оргенергобуд», має обсяг 18,5 умовних друкарських аркушів і містить 19 авторських статей, присвячених окремим аспектам будівництва гідроелектростанції. У них в науковому (науково-популярному) стилі висвітлено різного роду технічні, технологічні й інженерно-конструкторські особливості будівництва як самої електростанції, так і підпорядкованих їй вторинних об'єктів: транспортної інфраструктури, будівельної промисловості, так званого «Нового міста» тощо, та методи, переважно інноваційного характеру, вирішення на практиці складних інженерно-архітектурних і конструкторських завдань. Кожна стаття за своїм сконденсованим змістом є завершеним монодослідженням тої чи іншої теми у формі звіту про роботу в певній царині чи галузі будівництва, що можна співвіднести з певним масштабним експериментом, з обов'язковими висновками. Внутрішня архітектоніка збірника поєднує його матеріали у три тематичні розділи, що мають свою внутрішню структуру. Чотири перші статті мають підсумково-узагальнюючий характер, і складають перший розділ, що по суті є розгорнутою ілюстрацією до загаданого вже привітання ЦК КПРС та РМ СРСР. Передє у збірнику стаття Г. Новікова, першого (з часу заснування суб'єкта господарювання) керівника «КременчкГЕСбуду», який на момент видання збірника вже перебував на посаді Міністра будівництва електростанцій СРСР, «Кременчуцька гідроелектростанція – найважливіша ланка Дніпровського каскаду ГЕС». Після короткого огляду завдань з розвитку енергетичної бази СРСР на 1959–1965 рр., у ній йдеться про місце та роль саме Кременчуцької ГЕС у системі радянської енергетичної промисловості. Стаття містить аналітичну інформацію не тільки про задум та проектування однієї з найпотужніших гідроелектростанцій середньої течії Дніпра, але й короткий нарис ідеї Великого Дніпра: перетворення річки на величезний каскад гідроелектростанцій та водосховищ, що мали б не тільки дати країні величезну кількість електричної енергії, але й покращити судноплавний режим, допомогти розвитку зрошувального землеробства на посушливих територія степової України. Подано стислу характеристику перебігу будівництва станції та головних технічних досягнень будівельників [6, 5–15]. Стаття начальника «КременчкГЕСбуду» Г. Строкова та

головного інженера станції І. Сапира – про одне з найважливіших досягнень будівництва – скорочення термінів його проведення з 7 до 4 років [6, 15–37]. У статті інженерів Б. Сендеровича й О. Козирського йдеться про передовиків виробництва, а також робітників та інженерів-новаторів, які краще від інших виконували виробничі завдання, запроваджували нові раціоналізаторські прийоми з метою пришвидшення будівництва станції [6, 37–42]. Головний інженер проекту Кременчуцької ГЕС Ю. Шредер, подає огляд різноманітних технологічних новинок, що були запроваджені під час будівництва станції. Завдяки цим новим рішенням стало можливим не лише прискорення спорудження КремГЕС, збільшення потужності станції, а й зекономити значні кошти на будівництві [6, 42–47]. Тематичний розділ «Здійснення будівельних і монтажних робіт» відкриває стаття заступника головного інженера проекту електростанції Т. Доценка та керівника групи Укргідропроєкту Л. Маслова, у якій йдеться про створення перемичок, які захищали будівництво станції, шлюзу та водозливної греблі від дніпровських вод у період будівництва станції. Подано відомості про конструктивні особливості гідроспоруд, описано досвід їх зведення й експлуатації, заходи щодо захисту від розмиву й боротьби з інфільтрацією [6, 48–53]. Керівник групи ПТО інженер Н. Тіден узагальнює досвід здійснення земляно-скельних робіт на будівництві КремГЕС. В його праці подано узагальнену інформацію про обсяг земляно-скельних робіт, способи їхнього проведення, головні технічні досягнення у цьому сегменті будівництва, його значення для зведення станції загалом [6, 54–60]. Начальник Кременчуцького управління тресту «Гідромеханізація» О. Успенський присвятив свою статтю гідромеханізації земляних робіт, різноманітним методам використання ґрунту з корисних виїмок, основним видам робіт та обладнання на виробництві, найбільш цікавим досягненням на цій ділянці будівництва ГЕС [6, 60–71]. Стаття начальника дільниці тресту «Гідромонтаж» М. Федорова містить характеристику гідромеханічного устаткування й головних споруд гідровузла (будівля ГЕС, водозливна гребля, судохідний шлюз, мостовий перехід), узагальнює набутий досвід новаторських технологічних прийомів монтажу закладних частин станції, зокрема застосування збірного залізобетону в механічному обладнанні гідроспоруд, що стало одним з помітних досягнень будівельників «КременчукГЕСбуду» [6, 71–78]. Заступник головного інженера будівництва В. Левченко та начальника ділянки тресту «Спецгідроенергомонтаж» О. Болдирев дають характеристику гідроагрегатів станції, особливостям їхнього монтажу, технології й методам скорочення термінів монтажу агрегатів, що стали серцем станції, увінчали її успішне будівництво [6, 78–85]. В. о. головного інженера будівництва М. Хвощинський та керівник групи ПТО бу-

дівництва Н. Губіна детально описують здійснені заходи з інженерного захисту від затоплення та підтоплення водами водосховища долини р. Тясмин, Золотоніського, Будище-Свидовського та Оболенського масивів, а також м. Черкаси від руйнування берегів шляхом зведення захисних дамб оригінальної конструкції [6, 86–95]. Стаття начальника відділу технічної інспекції С. Турбаєвського та керівника групи ОТП І. Прессмана є своєрідним звітом про загальну організацію системи контролю за якістю усіх видів робіт, що здійснювалися при спорудженні КремГЕС, його форми й методи. Співавтори подають характеристику устаткування, у тому числі створеного за новітніми розробками місцевих винахідників і раціоналізаторів, завдяки якому, зокрема, було оптимізовано контроль за якістю найскладніших будівельно-монтажних робіт на станції [6, 95–101].

Директор Кременчуцької ГЕС І. Кузьмін та головний інженер дирекції цієї ГЕС Є. Строганов подають звіт про підготовку до пуску та тимчасову експлуатацію станції, характеристику кожного з їхніх етапів. На підставі досвіду, набутого в умовах тимчасової експлуатації гідроелектростанції, визначені основні недоліки в проектуванні станції, які довелося усунути в процесі підготовки до подальшої роботи ГЕС [6, 101–106].

Низку статей, присвячених допоміжним організаційно-будівельним заходам зі спорудження Кременчуцької ГЕС, об'єднано в тематичний розділ збірника «Виробнича база, комунікації й житлово-цивільне будівництво». Головний енергетик «КременчукГЕСбуду» М. Гамон у статті «Електропостачання будівництва» подає детальну характеристику джерел живлення й системи електропостачання, аналізує організацію управління електрогосподарством будівництва.

Проблемам використання транспорту (залізничного, водного, автомобільного), функціонування шляхів сполучень, паровозно-вагонного й кранового господарства, кадрового забезпечення транспортної галузі, здійснення вантажно-розвантажувальних робіт на будівництві ГЕС присвятили свою статтю начальник УЗВТ М. Клименко та головний інженер АТУ Г. Ярошинський. Заступник начальника будівництва з промислових підприємств В. Волков та головний інженер управління промислових підприємств В. Корчиць розкрили принципи організації кар'єрного господарства та постачання будівництва нерудними матеріалами, узагальнили досвід спорудження та експлуатації каменедробильних заводів.

Начальник бетонного господарства О. Пчелінцев присвятив статтю історії організації, становлення й експлуатації бетонного господарства, питанням технології приготування та контролю за якістю бетонної суміші в різних погодних умовах на будівництві Кременчуцької ГЕС. Головний механік Т. Канатов і головний інженер УМБ Б. Масляник висвіті-

ли питання експлуатації та ремонту будівельних машин та механізмів різного призначення.

Начальник відділу матеріально-технічного постачання І. Тимошенко та його заступник Л. Чередниченко розповіли про організацію матеріально-технічного постачання та складське господарство будівництва, досвід використання місцевих природних ресурсів для заміщення дефіциту будівельних матеріалів [6, 107–146].

Єдиною статтею в 23-му випуску збірника «Енергетичне будівництво», присвяченою комунальним проблемам будівництва, тобто гострим питанням забезпечення комфортних побутових умов проживання й відпочинку чисельного колективу будівельників гігантського гідровузла й багатотисячної армії переселенців із зони затоплення водами рукотворного Кременчуцького моря, став нарис головного архітектора «КременчукГЕСбуду» В. Попова «Спорудження нового міста на Дніпрі». У ньому подається відомості про генеральний план, забудову, заходи з благоустрою так званого «Нового міста», яке згодом отримало назву «селище Хрущов», «місто Кремгес», аж потім – «місто Світловодськ». За автором, будівництво міста постає як суцільна боротьба прекрасного, що створюється за задалегідь розробленим проектом, з ще кращим – за благоустрій та естетику, пошуки раціональних архітектурних форм, адже головною метою будівельників є створення «міста нової зразкової соціалістичної культури і задоволення різноманітних потреб енергетиків та їхніх сімей» [6, 147–151]. І це дивно, адже саме проблеми житлового будівництва, якими насправді нехтувало керівництво «КременчукГЕСбуду», викликали найбільш численні нарікання енергобудівників і місцевої влади під час спорудження ГЕС. У своїх висновках автор статті, у порівнянні з іншими, подає найменшу кількість практичних зауважень щодо царини своїх професійних зацікавлень. Більш того, він закликає «всілякими засобами знижувати вартість і (в той же час) підвищувати якість будівництва», а це – оксюморон, доведений життям.

Завершується випуск «Літописом будівництва Кременчуцької гідроелектростанції [6, 152] та, як годиться для поважного наукового видання, бібліографією питання [6, 153–155].

Отже, 23-й випуск видання, що продовжується, «Енергетичне будівництво» спорудження Кременчуцької ГЕС подає як складний і багатогранний (з точки зору втілення інженерних, архітектурно-будівельних, організаційно-господарських завдань) технологічний процес, що став в історії науки і техніки значимим етапом розвитку, зокрема, інженерної думки в гідротехнічному й енергетичному будівництві. Проте акцентуючи увагу саме на інженерно-технічних і технологічних аспектах історії будівництва Кременчуцької ГЕС редколегія збірника і його автори по

суті оминули необхідність розгляду питань, пов'язаних з т.зв. «трудовими ресурсами», зокрема їхніми вітальними потребами. Людський фактор залишився поза увагою авторів не лише при висвітленні виконання надзвичайно важких і виснажливих фізично суто технічних завдань, але й у питаннях побутових та комунальних, пов'язаних безпосередньо з будівництвом «Нового міста».

Окрім того, поза увагою авторів залишалися інші аспекти, пов'язані, наприклад, з переселенням багатьох тисяч осіб-мешканців територій, що потрапляли до зони затоплення, а також побудовою т.зв. «Нового села» тощо [1].

Дещо інший характер викладової форми того самого історичного й життєвого матеріалу, ніж у спецвипуску збірника «Енергетичне будівництво», має книга І. Гнідаша «Кременчуцька ГЕС: Нарис про будівництво і пуск станції (1954–1960 рр.)». Книга побудована як послідовна розповідь про будівництво станції. Проте головним об'єктом дослідження в ній є не технології будівництва чи електротехніка, а діяльність колективу будівельників і партійного активу станції. Автор, зазвичай, робить наголос не стільки на особливостях організації праці будівельників, скільки намагається відобразити сам дух будівництва, яке, як він вважає, є не просто спорудженням цінного промислово-енергетичного об'єкта, а важливим кроком на безперервному шляху просування до втілення комуністичної мрії.

З огляду на зазначене вибудовано й структуру монографії. Книга складається зі вступу та трьох розділів, що відповідають основним етапам побудови електростанції. Перший розділ присвячений діяльності колективу Кременчуцької ГЕС у період розгортання підготовчих робіт. Хронологічні рамками його життєвого матеріалу – час від березня 1954 року до грудня 1955 року. У другому розділі висвітлюється процес завершення будівельних робіт підготовчого періоду, хронологічно від січня 1956 року до листопаду 1957 року. Третій розділ має назву «Достроковий пуск гідроелектростанції», але охоплює період часу від листопаду 1957 року до жовтня 1960 року: не тільки визначальний етап власне запуску станції, але й етапи проведення бетонних робіт на станції, перекриття Дніпра, побудови греблі та будівлі самої станції, а також етап так званої тимчасової експлуатації станції.

Відаючи данину ідеологічним засадам часу, І. Гнідаш вже у вступі посилається на програму Комуністичної партії, яка однією з основ побудови матеріально-технічної бази комунізму оголосила електрифікацію країни, що звершується відповідно до заповіту В. Леніна. У вступі також коротко анонсуються успіхи і досягнення будівельників станції, що, напевне, мало наголосити на величчї трудового подвигу колективу станції, а разом з тим і важливість праці автора книжки [4, 3–5].

Перший розділ книжки складається з чотирьох частин. Перша частина присвячена історії виникнення задуму Кременчуцької ГЕС у контексті розробки ідеї «Великого Дніпра». Фактично ця частина повторює зміст відповідного фрагменту статті Г. Новікова у збірнику «Енергетичне будівництво», на яку власне і посилається Гнідаш, хоча і з помилковою вказівкою на № 22, а не №23. Окрім того, автор наводить відомості з матеріалів тодішніх Центрального державного архіву народного господарства СРСР та Центрального партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, за рахунок чого йому вдалося стисло, але все ж комплексно викласти історію формування ідеї створення КремГЕС [4, 6–13]. Другу частину розділу автор присвятив процесу формування колективу станції і його партійного активу. При цьому, традиційно для книжок радянського часу, що обов'язково мали пропагандистський характер, І. Гнідаш акцентує увагу читача на ентузіазмі комуністів та комсомольців (сивочолих ветеранів Великої Вітчизняної війни і юнаків, які щойно демобілізувалися з лав Радянської Армії), що поєдналися в добровільному бажанні брати участь у грандіозному будівництві. Також позитивним моментом автор вважав приїзд на станцію досвідчених гідробудівників, як і раніше брали участь у побудові інших ГЕС. Окремо автор наголошує на важливості роботи партійного активу на будівництві, а також участі комуністів, як за- поруки підвищення ефективності робіт та відповідальності робітників, у створенні станції [4, 13–22]. Третя частина розділу («Перші кроки будівництва») розповідає про підготовку до початку спорудження станції. Проте і в цьому випадку І. Гнідаш найбільше уваги приділяє не стільки самому початковому етапу будівництва, скільки розвитку колективу будівельників, його професійному зростанню, зміцненню партійної організації. Автор спирається на дані профспілок, партійні документи, та документи новобудови [4, 22–33]. Окремою частиною стала історія розвитку соціалістичного змагання на будівництві. Соціалістичне змагання зародилося у радянському суспільстві у період критичної нестачі вільних коштів у 1930-х рр., коли створювати зацікавленість у праці через матеріальні стимули фактично не було змоги. Проте навіть у більш благополучні часи соціалістичне змагання залишилося у якості морального стимулу, а також засобом виховання так званого комуністичного ставлення до праці. У той же час правильно застосоване матеріальне стимулювання було більш ефективним, а саме соцзмагання без додаткового матеріального стимулу дуже часто вироджувалося у суто формальне порівняння досягнень колективів, що змагаються. Перебуваючи всередині радянської системи цінностей, І. Гнідаш мусив вірити, що саме такі стимули відіграли вирішальну роль у прискоренні будівництва ГЕС. Тож автор ретельно перераховує усі випадки укладення угод про

змагання та нотує прізвища передовиків виробництва, що відзначилися при їхньому виконанні [4, 33–44].

Зміст другого розділу своєї книги І. Гнідаш вибудував не стільки у взаємозв'язку з певним хронологічним періодом, пов'язаним з конкретним етапом будівництва ГЕС, як з розвитком суспільно-політичних процесів в СРСР. Відповідно, новий етап в житті будівельників він розпочинає з XX з'їзду КПРС, а першу частину розділу присвячує активізації діяльності парторганізації «КременчукГЕСбуду» після з'їзду. Саме розвінчання культу особи Сталіна і повернення, у зв'язку з цим, до ленінських принципів внутрішньої політики в країні стало, на думку автора, рушієм творчого піднесення будівників «комунізму» на берегах Дніпра. У результаті рішень вищого партійного зібрання колектив станції виріс і кількісно, і якісно, що, начебто, позитивно відбилося на швидкості (не якості!) будівельних робіт [4, 45–54]. Також у другому розділі знову порушується тема соціалістичного змагання, причому вже більш масштабного – між будівельниками двох потужних електростанцій, – Каховської та Кременчуцької. І знову йдеться не про питання удосконалення технологічних процесів чи розвиток інженерно-технічної думки, а про тих чи інших передовиків, які змагаючись між собою, з великим моральним піднесенням шукали все нові методи вдосконалення будівництва в розрізі його кількісних показників [4, 55–69]. Наступна частина розділу присвячена бетонним роботам. Проте і цьому процесу Гнідаш надає характеру соціалістичного перформансу. Це не просто виконання виробничого завдання з підготовки бетонування фундаменту майбутньої станції, а «рух за укладення першого кубометра бетону у котлован». Так само і перебіг робіт подається як своєрідне соціалістичне змагання, яке проходило між різними бригадами з великим емоційним піднесенням і творчим поривом. Автор приділяє значне місце характеристиці героїв «виробничого змагання», а також наголошує на провідній ролі партійного активу та комуністів у виконанні виробничих завдань. Особливої уваги з точки зору автора також заслуговує той факт, що план підготовки бетонування котловану був перевиконаний і а сам початок бетонування був пришвидшений на 17 днів [4, 69–85].

Останній розділ, присвячений достроковому пуску станції, також не обмежується простим описом завершального періоду створення КремГЕС. Автор вкотре наголошує на комуністичному характері дійства: колектив будівельників тільки про те й думає, що якнайшвидше дати країні нове джерело електроенергії, а провідною рушійною силою з інтенсифікації та раціоналізації процесів праці, спрямованих на прискорення темпів будівництва, є комуністи й комсомольська молодь. Перша частина розділу має назву «Змагання за «великий бетон», що мало, на-

певне, підкреслити і масштаби, і значення роботи зі створення бетонної греблі та бетонних споруд безпосередньо самої станції. Автор використовує численні статистичні дані про кількість матеріалів та трудових затрат на будівництві станції, постійно наголошуючи, що найважливіші рішення на будівництві приймає не дирекція «КременчукГЕСбуду», і навіть не його партійний комітет, а безособовий «партійно-господарський актив». Внаслідок цього складається враження, що керували процесом створення ГЕС практично усі комсомольці та комуністи колективу будівельників [4, 85–102]. Таке твердження видається сумнівним з огляду на наявні відомості про перебіг спорудження новобудови [1]. Друга частина розділу взагалі присвячена руху за комуністичну працю, що, начебто, стихійно виник у колективі будівельників. На початку частини автор навіть формулює визначення руху за комуністичну працю, з якого витікає, що працювати по-комуністичному означає «добиватися» максимального ефекту та якості робіт, творчо підходити до власної праці, не вимагаючи при цьому додаткової оплати праці. При цьому автор намагається запевнити читачів, що ініціатива руху за комуністичну працю виходила «знизу», з середовища працівників-комуністів. Особливо, коли справа стосувалася економії часу і коштів, у тому числі щодо скорочення виплати заробітної плати [4, 103–117].

Ще одним перформансним дійством виставляє публіцист акт перекриття Дніпра. На видовищне святкове дійство були запрошені, окрім станційного партійного, радянського та господарського начальства, ще й кращі працівники будівництва. При цьому знову не обійшлося без пафосних закликів до скорочення термінів, аби швидше пропустити перші пароплави, затопити котлован, перекрити русло Дніпра та здати в експлуатацію перші агрегати. І щоразу трудовим подвигом вважалася не кінцева, а початкова фаза роботи. Та свято перекриття Дніпра вдалося на славу і колектив продовжив роботу на будівництві [4, 117–129]. Четверта частина присвячена «достроковому» пуску перших агрегатів станції. Автор докладно змальовує титанічні зусилля електромонтажників та будівельників, що намагалися вкластися у скорочені терміни проведення робіт, трудові ініціативи колективу із зобов'язаннями дострокового пуску станції, а також сам акт пуску першого агрегату, зусилля з пришвидшення введення у дію кожного наступного агрегату, а також роль комуністично-комсомольського активу у кожному з цих актів [4, 129–140]. І нарешті у п'ятій частині І. Гнідаш розповідає про введення у дію решти генераторів електроенергії та останні трудові досягнення колективу станції [4, 140–150].

Прагнучи увічнити трудовий подвиг будівельників, автор жодним словом не згадує про деякі прикρόсті, що супроводжували пуск ГЕС в

експлуатацію, про що не змогли не згадати навіть інженери-будівельники та гідроенергетики у своїх статтях у збірнику «Енергетичне будівництво»: несвоєчасне заповнення котловану, кількарічну «тимчасову експлуатацію» станції через численні збої електропостачання, нові надзусилля гідроенергетиків з налагодження нормальної роботи станції, що було прямим наслідком постійного прискорення виробничих процесів під час будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції [1, оп. 3, спр. 57, 3–4].

Ось у такому вигляді історія будівництва ГЕС увійшла у різноманітні популярні видання. Так, у книжці В. І. Левицького «Светловодск», що є коротким краєзнавчим нарисом з історії міста та краю, загалом КремГЕС та пов'язаним з нею транспортним вузлом в ній присвячено 25 сторінок, що становить близько 25% обсягу самого нарису [5, 33–58]. Історії будівництва станції присвячено цілий розділ – «Там, где рождается свет». Ще один розділ («Здравствуй, Светлый город!») обсягом 26 сторінок (ще близько 25% обсягу) присвячено будівництву самого міста Світловодська, яке також прямо пов'язане з будівництвом ГЕС. [5, 59–88]. Фактично В. Левицький подає стислий реферат відомостей з книжки І. Гнідаша: ті самі періодизація історії будівництва, надмірна увага «трудовому подвигу радянських будівельників», ігнорування проблем, що були постійними супутниками будівництва і ГЕС, і «Нового міста». Тож напрошується висновок про те, що спрощена та ідеалізована історія будівництва ГЕС й «Нового міста» тривалий час навіювалася різноманітними виданнями і врешті решт стала усталеним стереотипом сприйняття історії КремГЕС не тільки в історичній науці, але й у масовій свідомості, за винятком хіба тих, хто жив у Світловодську та щоденно стикався з численними проблемами, які породив поспіх будівельників, зумовлений тиском партійних керівників. Про це свідчать і видання більш пізнього часу [3].

Зогляду на викладене, можна стверджувати, що на даний момент наукова проблема історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції потребує подальшої розробки й дослідження. Незначна кількість спеціальної літератури, що присвячена будівництву КремГЕС, зовсім не відображає всієї складності процесу спорудження станції. Фактично автори зосереджуються лише на суто технологічних й інженерно-технічних аспектах, або ж на пропаганді ідеологічних засад минулої доби в історії України. Так чи інакше з поля зору дослідників випадає, насамперед, суспільний контекст, у якому відбувався процес побудови об'єктів гігантської гідрострої.

Також досі не осмислено численні труднощі та недоліки, що супроводжували будівництво ГЕС і, особливо, створення Кременчуцького водосховища. Створення останнього викликало необхідність переселення

значної частини населення Середньої Наддніпрянщини та перенесення численних об'єктів господарського, побутового та культурно-історичного характеру, при чому частина з яких була втрачена назавжди. Тож можна констатувати факт того, що досі історію будівництва КремГЕС висвітлено недостатньо, а в оцінках її значення все ще переважають застарілі односторонні підходи. Така ситуація вимагає фактично нового дослідження із залученням нових, тобто не опрацьованих раніше, архівних джерел.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, фонд Р-6713.
2. Євселевський Л. Кременчуцька ГЕС/Л.Євселевський, П. Пустовіт. — Харків : Прапор, 1967. — 50с.
3. Чепурний В. Світловодськ. Історично-публіцистичний нарис: літературно-художнє видання/ В. Чепурний, Н. Судаківа, Р. Зубко. — Світловодськ:НВМП«Рубікон»,2004. — 65с.
4. Гнидаш И.В. Кременчугская ГЭС. Очерк о строительстве и пуске станции (1954– 1960гг.)/ И. В. Гнидаш. — Харків : Видавництво Харківського університету.—1968.—162с.
5. Левицкий В. И. Светловодск: Путеводитель/ В. И. Левицкий. — Днепрпетровск : Промінь, 1981. — 96 с.
6. Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. Вып. 23. — М.—Л. : Государственное энергетическое издательство,1961.—156 с.

УДК 930.253:627.8(477.53)

Олег Бабенко*

м. Кропивницький

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС

Охарактеризовано джерельну базу дослідження історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції. До неї належать документи фондів партійного та радянського політичного керівництва, а також документи технічного управління будівництвом. У документах повністю відображено процес будівництва електростанції, його масштаб, технологічні особливості, матеріальне постачання, зміни у соціально-економічному стані адміністративно-територіальної одиниці, територія якої стала будівельним майданчиком новобудови, зведення супутніх для станції об'єктів, створення гігантського водосховища ГЕС та його наслідки. Окрім документальних до дослідження залучені наративні джерела, що доповнюють офіційні та технічні документи цікавими подробицями з історії будівництва.

Ключові слова: історія України; історія української промисловості; історія Кіровоградської області; гідроелектроенергетика; Кременчуцька гідроелектростанція.

** Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Джерела з історії будівництва Кременчуцької ГЕС / О. О. Бабенко // Архіви України. – 2017. – № 5-6. – С. 199-206.*

The paper characterizes the sources database on researching of the history of the Kremenchuk Hydroelectric Power Plant construction. It includes documents of the collections of the Communist party and Soviet political management, as well as documents of the technical management of the construction. These documents fully reflect the power plant construction process, its scale, technological peculiarities, material support, changes in the social and economic conditions in the administrative territorial unit, the lands that became the construction site, erection of collateral objects, creation of a giant water reservoir and its results. Besides documentary sources the researcher uses some narrative sources, which complement official and technical documents with interesting details.

Keywords: the history of Ukraine; the history of Ukrainian industry; the history of Kirovohrad Region; the hydroelectric energetic; Kremenchuk Hydroelectric Power Plant.

Історія Кременчуцької ГЕС є важливим епізодом історії розвитку української промисловості. Гідроелектростанція у свій час була задумана як найбільша і найпотужніша на Дніпрі. Для будівництва цієї станції довелося задіяти ресурси усієї УРСР. Людські кадри, зокрема провідних фахівців різних спеціальностей, пов'язаних з гідроенергетикою, на будівництво станції довелося залучати з усього Радянського Союзу. При зведенні станції були застосовані технологічні новинки, які суттєво вплинули на розвиток гідроелектробудування в СРСР у наступні часи.

Передусім будівництво суттєво вплинуло на інфраструктурне обличчя Ново-Георгіївського району Кіровоградської області не тільки у плані розбудови промислових підприємств, необхідних для зведення станції, що об'єктивно позитивно вплинуло на розвиток самого району та Кіровоградської області, а й в плані змін його адміністративно-територіального устрою, фізичної географії та антропогеографії. Було зруйновано значну кількість усталених сільських (і сільськогосподарських) громад. Пішли у небуття ціле місто – власне Ново-Георгіївськ, а також низка сіл, що існували протягом декількох століть на берегах Тясмину і Дніпра, а самі ж місця проживання людей обживалися тисячоліттями. Під час формування водосховища станції більшість пам'яток минулих століть і тисячоліть пішла під воду і залишилася недосяжною для дослідників фактично назавжди.

Одночасно у районі виникло нове місто, яке спочатку називалося на честь тодішнього керманіча КПРС Микити Сергійовича Хрущова, проте згодом отримало сучасну назву – Світловодськ. Під час побудови міста, а також т. зв. Нового села, було здійснено невдалу спробу створити населений пункт нового комуністичного зразка, яка отримала фіаско через низку причин як суто технологічного та технічного, такі соціокультур-

ного характеру. Відповідно до назви нового районного центру у складі Кіровоградської області виник новий, Світловодський район замість Ново-Георгіївського.

Усі згадані процеси викликають неабиякий інтерес із точки зору історичної науки. У той же час (на даний момент) стан розробки проблеми явно недостатній. Кількість літератури, присвяченої будівництву станції обмежується двома книжками, декількома статтями у путівниках та наукових виданнях, а також згадками у творах загального характеру¹. Більшість статей та книжок висвітлюють або технологічний бік справи, або суто ідеологічний. Відповідно за межами цих творів залишилися численні проблеми, що супроводжували будівництво станції. Практично не був досліджений вплив будівництва на суспільне середовище району новобудови. За межами досліджень залишилися численні негативні наслідки створення станції: проблеми адаптації переселенців, втрати об'єктів культурної спадщини, а також численні екологічні проблеми, що тільки поглиблюються протягом усіх десятиліть із часу побудови Кременчуцької ГЕС.

Тож можемо впевнено констатувати, що історія будівництва Кременчуцької гідроелектростанції фактично потребує об'єктивного перегляду, позбавленого ідеологічних ознак та суб'єктивних оцінок і висновків попередньої суспільно-політичної епохи. Подібне дослідження неможливе без залучення нових джерел інформації з питань, що залишилися поза межами уваги науковців та краєзнавців минулого. Таким джерелом інформації можуть стати відповідні фонди Державного архіву Кіровоградської області, наявність яких раніше просто ігнорувалася дослідниками. У цих фондах зберігається чисельний масив документів, що відображають як сам хід будівництва станції, так і різноманітні процеси, що його супроводжували.

Особливо цікавими є оригінальні документи партійного та радянського керівництва. Наприклад, Ф. П-2 Держархіву Кіровоградської області містить партійні документи окружного комітету КП України. Саме партійне керівництво округи визначало провідні плани з промислового

¹ Див.: *Гнидаш И. В.* Кременчугская ГЭС. Очерк о строительстве и пуске станции (1954–1960 гг.). Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. 162 с.; *Євселевський Л., Пустовіт П.* Кременчуцька ГЕС. Харків: Прапор, 1967. 50 с.; *Левіцький В. И.* Светловодск: путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1981. 96 с.; *Чепурний В., Судакова Н., Зубко Р.* Світловодськ: історично-публіцистичний нарис: літературно-художнє видання. Світловодськ: НВМП «Рубікон», 2004. 65 с.; *Энергетическое строительство.* Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. Вып. 23. Москва; Ленинград: Государственное энергетическое издательство, 1961. 156 с. та ін.

розвитку регіону. Однією з головних установок радянського партійного керівництва було використання електричної енергії у якості основи нового соціалістичного способу господарювання.

Хоча розбудова електричної мережі у Єлисаветграді розпочалася ще на початку ХХ ст., найбільш масштабні зрушення відбулися за часів радянської влади. Перші плани з електрифікації округи були складені у 1920-х роках і неодноразово обговорювалися як у поточних партійних документах, так і підсумкових. Ці документи відображають попередній стан електрифікації краю від Зинов'ївської округи до Кіровоградської області, який і визначив найближчі перспективи розвитку електроенергетики на Кіровоградщині й, у підсумку, вплинув на рішення про вибір між різними варіантами локалізації будівництва ГЕС.

У довоєнний час практично кожна партійна конференція порушувала питання електрифікації краю у відповідності до відомого гасла «Соціалізм є радянська влада плюс електрифікація усієї країни».

Відповідно і справа створення джерел та мережі подачі електричної енергії до найвіддаленіших куточків округи–району–області, центром яких був Єлисаветград–Зинов'ївськ–Кірово–Кіровоград (нині – Кропивницький), перетворювалася зі справи суто технічної на справу політичну та ідеологічну. Тому не варто дивуватися, що для викладення історії розвитку електростанцій та електромережі Кіровоградщини доводиться залучати саме партійні документи, як джерело концентрованої узагальненої інформації з даного питання.

За часів Другої світової війни електрична мережа у Кіровоградській області загалом продовжувала діяти, проте внаслідок бойових дій зазнала суттєвих руйнувань, хоча Кіровоградська електростанція була врятована від вибуху радянськими солдатами, а згодом розмінована саперами. У післявоєнний час саме у партійних документах почали розроблятися плани щодо розширення електричної мережі².

Поряд із різноманітними державними документами, в архіві зберігаються і документи, що містять інформацію суто технократичного характеру. Документи, що стосувалися безпосередньо будівництва станції та його матеріально-технічного забезпечення, зосереджені в окремому фонді за індексом Р-6713.

Фонд містить документи управління будівництва Кременчуцької гідроелектростанції «Кременчуггесстрой», а також селища ім. Хрущова Новогеоргіївського району Кіровоградської області. У фонді 5 описів, що охоплюють документи з питань фінансування, технічного забезпечення, матеріального постачання будівництва, а також планування робіт, керу-

² Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-2; Ф. П-429.

вання процесом побудови станції і стандартний моніторинг кількісних та якісних результатів кожного будівельного циклу.

Загалом документи Ф. Р-6713 у всій повноті відображають головні етапи будівництва, а також головні параметри процесу будівництва, управління ним та його матеріального забезпечення. Зокрема, в описі № 1 зосереджені документи, створені у період підготовки будівництва станції, що тривав з 1954 р. до 1958 р. До цієї колекції документів входять різноманітні плани виконання робіт як на будівництві у цілому, так і на окремих ділянках. Фактично в описі дуже добре відображена сама структура функціонування планової економіки. Так, щороку управління будівництвом створювало штатний розпис та виробничі плани робіт на рік, які розбивалися на окремі квартальні (тримісячні). На основі цих планів розроблялися річні плани капітальних вкладень, різноманітних характеристик праці та її розподілу. На рік затверджувалися т. зв. титульні списки річних робіт.

Також разом із цим розроблялися плани не основних робіт, які мали забезпечити безперебійний хід підготовчих робіт на головній будівлі. Відповідно до розкладу робіт розроблявся річний план фінансування, яким визначалося надходження коштів помісячно і поквартально.

Наприкінці року відповідно до виконання робіт управління складало річний звіт із капітальних вкладень із пояснювальною запискою відповідно до виконаних робіт. Далі виводився загальний фінансовий баланс будівництва відповідно до періодів та видів робіт. Види робіт, що були закінчені, на протязі року оформлялися окремими актами. Відповідно такими самими актами оформлювалися акти на приховані роботи.

Протягом року поступово у дію вводилися окремі об'єкти. Введення об'єктів у дію або ж просто завершення їх побудови оформлювалися окремими актами, що згодом були зібрані у окрему справу.

Також окремо були зібрані протоколи технічних нарад керівництва будівництва станцією, що добре відображали поточні завдання і проблеми будівництва. На нарадах обговорювався стан готовності окремих об'єктів і фаза будівництва станції загалом, при цьому всі випадки запізнення з виконанням робіт, або ж, навпаки, випадки прискорення їх, відображалися безпосередньо у протоколі. Така інформація також досить добре відображає динаміку будівництва.

Окрім інформації управління будівництвом станції, у Ф. Р-6713 відклалися різноманітні документи партійного та радянського керівництва республіки, що стосувалися будівництва станції. Поняття про керівництво всіма сторонами суспільного життя з боку КП передбачало втручання партійних чиновників у будь-який процес, що відбувався всередині країни. Тим більше це стосувалося промислового будівництва, яке вва-

жалося базою для нового суспільного ладу, що будували в СРСР. Окрім того, задум Кременчуцької гідроелектростанції був настільки масштабним, що нею опікувалося найвище керівництво УРСР. Тому до джерел з історії станції просто необхідно залучити різноманітні документи вищого керівництва республіки, що супроводжували будівництво станції. До таких документів відносяться постанови Ради Міністрів УРСР, накази по міністерству будівництва електростанцій СРСР, протоколи нарад при заступнику Голови Ради Міністрів УРСР, накази по Головному управлінню «Головгідроенергобуд». Більшість цих документів відноситься до 1956–1958 рр., що, очевидно, пов'язано з закінченням підготовчого періоду будівництва станції та початком безпосереднього спорудження об'єктів новобудови.

Також у фонді зосереджені документи, присвячені загальним питанням, що виникли у зв'язку з необхідністю переселення маси людей із зони затоплення водами майбутнього водосховища.

Загальні розрахунки збитків, необхідні витрати на переселення, перевезення майна та худоби, перенесення промислових та сільськогосподарських підприємств здійснювалися на найвищому рівні і доводилися до станційного начальства, а також районних та обласних адміністрацій у вигляді чергового плану, обов'язкового до виконання.

Опис №2 Ф. Р-6713 містить документи, що стосуються раціоналізаторських пропозицій та різноманітних винаходів, розроблених інженерами та технічними працівниками станції. Ці документи важливі з точки зору методів, що дозволили значно прискорити спорудження станції і добитися дострокового пуску її в експлуатацію. Численні винаходи дозволили проводити цілорічне бетонування будівлі станції та основної греблі. Також стверджувалося, що це економило державні кошти, виділені на будівництво.

Опис №3 містить документи управління будівництва греблі за 1958–1959 рр., управління побудови основних споруд за 1958–1959 рр., управління промислового будівництва за 1955–1958 рр., управління будівництва судноплавних споруд за 1958–1960 рр., управління механізації будівництва за 1956–1961 рр., а також управління енергетичного господарства і служби зв'язку за 1958–1961 рр. Згадані документи відображають, насамперед, розвиток навколо станційної інфраструктури і районного господарства, що спершу було пов'язане з будівництвом КремГЕС, а згодом стало частиною господарства району. У цьому описі містяться документи, подібні за своїм змістом до тих, що відображені у описі № 1 Ф. Р-6713, а саме: фінансові звіти, штатні розклади, протоколи нарад різних підрозділів управління, різноманітні розпорядження тощо.

Документи опису № 4 є, головним чином, технічною документацію,

що відображає усі стадії будівництва станції. Тут зібрані різноманітні проекти як самої станції, так і пристанційного господарства, опис загальних інженерно-технічних заходів на будівництві станції, прогнози та описи гідрографічного режиму р. Дніпро, проекти житлових будинків та комунальних споруд селища Хрущов (м. Світловодськ), проекти ліній електропередач, генеральні плани м. Ново-Георгіївськ та Нового міста, різноманітні нормативні акти, постанови та розпорядження вищих органів влади, а також обласних та районних органів влади щодо питань, пов'язаних із будівництвом станції та його наслідками ³.

Цікавим джерелом додаткової інформації є документи Ф. П-437, що у свій час належали Новогеоргіївському районному комітету КП України. У справі № 565 опису №1 цього фонду зібрані довідки, відомості та пропозиції підприємств, організацій та установ з організації переселення у зв'язку з будівництвом у районі гідроелектростанції. Документи фонду містять докладний перелік промислових та комунальних об'єктів, що підлягали перенесенню у зв'язку з необхідністю створення рукотворного моря – водосховища Кременчуцької ГЕС. Також створення водосховища вимагало переселення великої кількості робітників різноманітних галузей народного господарства області. Відповідно на нових місцях переселенням потрібно було створити нові робочі місця і умови для проживання. Підприємства, організації та установи повинні були ретельно описати власне майно, визначити фінансові витрати на перенесення до нового місця, врахувати можливі невідворотні втрати ⁴. У справі № 523 цього ж опису збережені листи Новогеоргіївського районного комітету КПУ до міністерств та відомств СРСР із питань будівництва КремГЕС. Серед цих листів переважають різноманітні прохання щодо надання району певного обладнання або ж коштів на розвиток районної інфраструктури, як пов'язаної з будівництвом станції, так і не пов'язаної, а просто синхронної у часі ⁵.

Справа № 534 зазначеного фонду зберегла різноманітні довідки, зведення та пропозиції керівництва підприємств і організацій району про будівництво гідроелектростанції і перенесення міста із зони її будівництва. Пропозиції головним чином стосувалися побудови автошляхів, лікарень, пунктів торгівлі та громадського харчування, благоустрою території тощо. Відповідно окремі документи оцінюють виконання окремих пропозицій районного керівництва ⁶.

Також важливим джерелом інформації є документи сільських рад

³ Там само. Ф. Р-6713.

⁴ Там само. Ф. П-437. Оп. 1. Спр. 565.

⁵ Там само. Спр.523.

⁶ Там само. Спр.534

Новогеоргіївського району. Зокрема, у Ф. Р-5466 серед інших документів містяться протоколи засідань виконавчого комітету сільської ради з центром у с. Табурище, яке разом із колгоспами та радгоспами потрапляло у зону затоплення. Протоколи відображають стан господарства на території сільської ради, головні проблеми та суперечки навколо питання переселення, а також обрані шляхи вирішення проблеми ⁷. Побутовий бік величезного будівництва добре відображають документи Новогеоргіївського районного виконавчого комітету районної ради депутатів трудящих, а також різноманітні документи самої районної ради – матеріали та постанови чергових сесій засідань депутатів зокрема. Ці документи зібрані у Ф. Р-3026 та Ф. Р-3024. Рада постійно отримувала інформацію про стан суспільного порядку у районі, побутову поведінку будівельників, інформаційні зведення міліції про стан охорони правопорядку, стан комунальної та харчової безпеки району. Також саме при Новогеоргіївській раді діяли т. зв. оціночні комісії, що обраховували розміри матеріальної компенсації за втрату майна для вимушених переселенців ⁸.

Саме у цих фондах також містяться різноманітні документи, що відображають інформацію щодо побудови міста Світловодська. Ця інформація добре доповнює технічну інформацію з Ф. Р-6713, відображаючи практичну експлуатацію різноманітних споруд, а також головні проблеми нового «зразкового» міста.

Офіційний документ, безумовно, є головним джерелом інформації, який найбільш повно відображає перебіг подій, причинно-наслідкові зв'язки та виробничу необхідність тих або інших заходів будівельників гідроелектростанції. Проте поза увагою такого документу найчастіше залишається особиста мотивація учасників будівництва та різного роду начальства. Ширше розкрити усю складність процесів, що відбувалися при зведенні станції, можуть особисті спогади будівельників та сучасників будівництва Кременчуцької ГЕС. Такі спогади у період 1970–1980 рр. були зібрані у фондах краєзнавчих музеїв районів Кіровоградської області.

Зокрема, фонди Світловодського міського краєзнавчого музею, а також краєзнавчого музею с. Захарівки можуть похвалитися колекціями спогадів найрізноманітніших учасників подій – інженерів та робітників, що будували ГЕС та м. Світловодськ, колгоспників та містян знищених Новогеоргіївська та Крилова, що стали вимушеними переселенцями, керівників будівництва тощо. Подібний набір інформації дозволяє іноді зовсім по-іншому сприймати перебіг будівництва.

Передусім спогади добре передають емоційні враження учасників

⁷ Там само. Ф. Р-5466

⁸ Там само. Ф. Р-3020; Ф. Р-3024.

будівництва від розмаху робіт, розмірів споруд, масштабів самого процесу побудови станції. Навіть досвідчені гідробудівники мусили визнати, що нічого подібного їм не доводилося бачити. Також вражає уяву свідків розмах допоміжних споруд – зокрема розміри захисних дамб та різноманітних гідротехнічних споруд, устаткування для забезпечення судноплавства.

Проте саме спогади очевидців розкривають очі на те, що прикрашає, виправдовує або взагалі не згадує документ. Це стосується як загальної ситуації на будівництві, особливо у його авральний період, такі окремих аспектів будівництва, пов'язаних з особистісними стосунками між будівельниками, відношення керівних кадрів до проблем звичайних робітників, побутових умов, що завжди були слабким місцем забезпечення більшості радянських новобудов.

Також, разом із документами партійних органів спогади учасників будівництва є джерелом відомостей про різноманітні зловживання, що відбувалися, головним чином, на базі матеріального забезпечення будівництва⁹. Таким чином, можна зробити висновок, що документи Держархіву Кіровоградської області можуть служити базовим джерелом інформації для нового дослідження історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції. У цих документах, насамперед, ретельно зафіксовані всі аспекти, безпосередньо пов'язані з ходом будівництва станції. Також документи архівних фондів відображають процеси, пов'язані з перебудовою всієї інфраструктури району, викликані створенням величезної новобудови, а також соціальні зміни у структурі населення району. Окрім документів, до дослідження історії побудови КремГЕС є можливість залучити наративні джерела у вигляді спогадів учасників та очевидців. Ці джерела добре відображають екзистенційний бік перетворень соціокультурного середовища колишнього Ново-Георгіївського району Кіровоградської області. Без залучення цих джерел неможливо уявити собі всю складність наслідків створення великого промислового об'єкта на території області.

⁹ Фонди краєзнавчого музею с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської області; Фонди Світловодського міського краєзнавчого музею Кіровоградської області.

УДК 94(477) «1945/1991»

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

СТРОИТЕЛЬСТВО КРЕМЕНЧУГСКОЙ ГЭС КАК ПРИМЕР СОВЕТСКОГО ПРОМЫШЛЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются основные аспекты строительства Кременчугской гидроэлектрической станции. Это яркий образец советского промышленного строительства 1950-60-х гг. со всеми присущими ему достоинствами и недостатками – высочайшими техническими достижениями при относительно небольших финансовых затратах с одной стороны и одновременно полным игнорированием социальной и экологической обстановки в регионе, что повлекло за собой долговременные негативные последствия, пренебрежение бытовой стороной жизни строителей станции, будущих жителей г. Светловодска, а также других пристанционных сёл и городов, с другой.

* Бабенко Олег Александрович – директор Державного архіву Кіровоградської області.
Бабенко Олег. Строительство Кременчугской ГЭС как пример Советского промышленного строительства в Украине / О. О. Бабенко // Научный журнал «Власть и Общество (История. Теория. Практика)». – 2017. – № 2 (42). – С. 75-86.

Ключевые слова: экономическая история УССР, промышленное строительство, электрификация, градостроительство, г. Светловодск, экологические бедствия, культурное наследие.

Main aspects of the erection of the Kremenchug hydropower station are analysed in this article. This building process has vividly demonstrated all of the inherent merits and flaws of the Soviet-era construction style of the 50–60-s of the last century: highest technical achievements at comparatively low production costs on the one side with simultaneous complete ignoring of social and environmental situation in the region on the other. This has resulted in long-time negative consequences; disregard of living conditions of the builders of the station – future inhabitants of the town of Svetlovodsk and of many other surrounding villages and towns.

Keywords: economic history of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, industrial construction, electrification, town-building, environmental disasters, cultural heritage.

История создания Кременчугской гидроэлектрической станции до сих пор является практически не изученным аспектом промышленного строительства в Украинской Советской Социалистической Республике. Фактически все исследования по данному вопросу составляют две книги, изданные в 50–60-х гг. XX века: сборник «Энергетическое строительство» за 1961 г. (выпуск № 23) [1], в котором рассматривалась, в первую очередь, техническая сторона строительства станции, и книга «Кременчугская ГЭС. Очерк о строительстве и запуске станции (1954–1960гг.)», автор которой И.В. Гнидаш прославляет, главным образом, трудовой подвиг строителей коммунизма [2]. В то же время в фондах Государственного архива Кировоградской области хранится большой массив документов, которые ранее не стали предметом внимания исследователей, но есть не только интереснейшим первичным материалом, детально иллюстрирующим предысторию и историю строительства ГЭС, но и бесценным свидетельством о самой «эпохе социалистического строительства в СССР». Цель данной публикации – краткое изложение научно-исторического анализа основных аспектов строительства Кременчугской гидроэлектрической станции, введение в научное обращение сведений и документов фонда «Управление строительства Кременчугской ГЭС «КременчугГЭСстрой» (Р-6713)» Государственного архива Кировоградской области.

Электрификация территории нынешней Кировоградской области началась в конце XIX века, когда в городе, носившем в то время название Елисаветград (современный г. Кропивницкий, административный

центр Кировоградской области Украины), началось строительство электростанции. Впоследствии в городе была построена еще одна тепловая станция электрической генерации. В советский период кировоградской истории электрификация края приобрела решающее значение. В 1926 г. в городе, уже переименованном большевиками в Зиновьевск, была заложена районная тепловая электрическая станция и приняты меры к электрификации Зиновьевского округа. В 1930 г. эта электростанция была введена в эксплуатацию, а в 1939 г., уже после переименования города в Кировоград, начались работы по увеличению её мощностей.

Дальнейшие работы по электрификации края были прерваны Второй мировой войной. В ходе боевых действий на советскогерманском фронте Кировоградская тепловая районная электростанция сохранила работоспособность, хотя при отступлении в 1941 г. советские войска пытались вывести ее из строя, а в 1944 г. уже немецкие войска, покидая город, заминировали станцию. Благодаря усилиям советских саперов станция была спасена и в марте 1944 г. дала электрический ток. К концу 1945 г. её работа полностью восстановлена, а в 1946–47 гг. был произведен капитальный ремонт станции и установлена еще одна турбина.

В начале 1950-х гг., когда работы по восстановлению народного хозяйства советской Украины были в основном завершены, советское руководство вернулось к довоенной идее создания каскада ГЭС на реке Днепр. Главным аргументом в пользу такого решения была, прежде всего, дешевизна гидроэлектроэнергии. При этом решался вопрос достижения эффективного механизма регулирования стока р. Днепр, который был неравномерным, что мешало работе уже построенной Днепровской ГЭС имени Ленина. Первой из планируемых станций должна была стать ГЭС в районе г. Кременчуга. В 1945-1948 гг. был разработан соответствующий проект. После внесения необходимых доработок в 1954 году был утверждён его окончательный вариант.

В качестве места возможного сооружения Кременчугской ГЭС ещё в 1930-х гг. определили два участка днепровского берега. Один был выбран около с. Табурище Новогеоргиевского района, другой – в районе г. Новогеоргиевск. На первом участке под почвенным слоем залегал мощный монолитный слой гранита толщиной до 16–18 метров, в то время как у г. Новогеоргиевска плотину и дамбы пришлось бы «ставить» на мягкие лёссовые отложения. Именно гранитная подошва в качестве основы для будущей ГЭС сыграла решающую роль при выборе места её расположения на Табурищанском мысе. Единственный существенный недостаток данного участка заключался в потере больших промышленных запасов бурого угля, которые попадали подзатопление водами будущего водохранилища [2, с.4-9].

Другие статьи возможного ущерба фактически не брались в расчет.

Следует помнить, что в СССР не существовало такой науки, как экология, потому возможные негативные последствия преобразования приднепровского ландшафта никто серьезно не оценивал. Также никто не принимал во внимание возможное негативное влияние будущего строительства на днепровскую флору и фауну, которое в конечном итоге пагубно отразилось на экосистеме региона.

Кроме того, был явно недооценен и, как следствие, проигнорирован возможный ущерб культурным ценностям, находившимся в зоне затопления будущим водохранилищем. К тому времени было хорошо известно, что долина среднего Днепра интенсивно обживалась в течение нескольких тысячелетий, целые поколения людей, принадлежавших к различным эпохам и народам, оставили после себя многочисленные памятники материальной и духовной культуры, которые необходимо было сберечь для будущих поколений. Приднепровская земля хранила в себе ценные археологические артефакты, многие, из которых так и не явились миру из-за торопливости строителей «светлого будущего», которые не оставили историкам и археологам достаточно времени для тщательного изучения материального наследия пришлого этого края. Навсегда исчезли духовные святыни – разрушенные строителями православные храмы, помнившие многие события освободительных войн украинского народа в XVII веке, и могилы предков, оставшиеся на дне рукотворного моря.

Таким образом, исходя исключительно из хозяйственных показателей, местом строительства был выбран мыс возле села Табурище, в 12 км от города Кременчуга вверх по течению р. Днепр.

Первоначально предполагалось, что протяженность водохранилища будет 185 км течения реки на север и достигнет г. Канев. Рельеф долины Днепра в этом месте был достаточно сложным. Правый берег реки представлял собой высокоподнятое над долиной плато. Левый берег был низинным, состоящим из мягких лесовых пород. Ширина Днепра должна была разниться на отдельных участках от 4,8 до 39 км.

Также в зоне затопления в Днепр впадали реки Сула и Тясмин. По Суле уровень воды должен был повыситься в верх по течению на расстояние 60-64 км от места впадения в Днепр, по Тясмину – на 84 км. Последнее обстоятельство вело к опасности частичного затопления г. Смеля. Кроме того, частичному затоплению мог подвергнуться г. Черкассы, полностью – гг. Чигирин и Новогеоргиевск. Чтобы предотвратить затопление Черкасс, Чигирина и Смелой, позже было решено возвести защитные дамбы. Новогеоргиевск было решено оставить в зоне затопления, а жителей города и окрестных сёл переселить в соседние сёла, а также специально создаваемые для них «Новый город» и «Новое село».

Помимо указанных областного и районных центров в зону затопления и подтопления попадали еще 186 населенных пунктов трех областей Украины. При этом, в Черкасской области должны были оказаться на дне водохранилища 85 сел, в Полтавской – 73 села, в Кировоградской – 28. До 40 тысяч жилых домов должны были быть затоплены, около 1 тыс. строений сносились по организационным причинам или попадали непосредственно в зону строительства станции.

В связи с этим остро стоял вопрос о переселении жителей зоны затопления. В категорию переселенцев попадали 80281 сельский житель Черкасской области, 35352 жителя Полтавской области, 15439 жителей Кировоградской области. Еще около 70 тыс. жителей указанных областей попадали в зону подтопления. К их жилищам воды будущего водохранилища поступили бы в течение следующих нескольких лет после заполнения чаши водохранилища и разрушения прибрежной полосы.

Под водой должны были оказаться пахотные земли и пастбища колхозов, а также различные хозяйственные постройки: животноводческие фермы, зернохранилища, мастерские, мельницы и т. п. Колхозы Черкасской области лишались 1866 зданий сельскохозяйственного назначения. В Полтавской области число затопляемых колхозных построек достигало 1489, в Кировоградской области – 465 [3, л. 13-14].

Также в зоне затопления оказывались сельские советы и школы, родильные дома, больницы и амбулатории, кладбища и церкви, электростанции, заводы, промартели, шоссе и железные дороги, линии проводной связи и т. п.

Перечень возможных хозяйственных потерь, связанных с возникновением Кременчугского водохранилища, некоторое время не только сдерживал власти от начала работ по сооружению Кременчугского гидроузла, но и наводил их на мысль вообще отказаться от ее строительства и начать проектирование Черкасской ГЭС в 15 км к северу от областного центра.

Эти и другие причины постоянно откладывали начало строительства «КремГЭС». Только после того, как были преодолены основные последствия разрухи в ходе послевоенного восстановления народного хозяйства, был пережит искусственный голод в Украине 1946–1947 гг., несколько смягчилась нехватка рабочих рук, а республика улучшила свое финансовое положение, появилась возможность выделить достаточное количество ресурсов на строительство ГЭС.

Кроме того, после смерти Иосифа Сталина и постепенного оттеснения от власти членов «старого» ЦК (именно они, прагматики, не допустили реализацию сырого и несостоятельного проекта строительства ГЭС и создания огромнейшего рукотворного моря) новому лидеру СССР Ни-

ките Хрущеву понадобились новые экономические достижения. Одной из первых побед нового руководства в социалистическом строительстве на пути к коммунизму, судя по всему, должно было стать сооружение Кременчугской ГЭС. 25 марта 1954 года Совет Министров СССР принял постановление о начале строительства станции.

3 июня 1954 года Совет Министров УССР и ЦК КПУ утвердили совместное постановление №738 «О развертывании работ на строительстве Кременчугской ГЭС». 24 июня 1954 года появилось постановление исполнительного комитета Полтавского областного совета депутатов трудящихся и бюро Полтавского обкома КПУ №44 об участии Полтавщины в строительстве ГЭС. Несколько позже, 3 июля того же года, появилось соответствующее постановление исполнительного комитета Кировоградского областного совета депутатов трудящихся и бюро Кировоградского обкома КПУ [3, л.21-22].

Для выполнения ответственного задания балы создана новая строительная организация «КременчугГЭСстрой». Ее начальником назначили Игната Новикова. Основное бремя по финансовому обеспечению строительства легло на республиканский бюджет Украины.

Украинского ССР фактически самостоятельно, без финансовой помощи из союзного бюджета, в одно и то же время пришлось строить две мощные гидроэлектростанции – Каховскую и Кременчугскую. Чтобы снизить финансовую нагрузку на бюджет, руководство республики постоянно искало возможность экономии на различных фазах строительства.

Для минимизации безвозвратных потерь вследствие заполнения чаши водохранилища водой были спроектированы почти полтора десятка защитных дамб на Днестре. Воду из рек Тясмин, Сула и Цыбульник решили перекачивать мощными насосами в Днестр. Однако эффект оказался обратным. Площадь затопления и подтопления сокращалась, но финансовые затраты на строительство росли.

Несмотря на сокращение зоны затопления одной из наиболее важных проблем оставалось переселение жителей г. Новогеоргиевск и окрестных сёл. Для жителей районного центра запланировали построить так называемый «Новый город Новогеоргиевск». Предполагалось, что город будет образцовым местом проживания строителей коммунизма. В нём должны были быть построены многоэтажные дома, оборудованные водопроводом, центральным отоплением. В городе должны были вырасти новые школы, больницы и другие объекты соцкультбыта, проложены асфальтированные дороги.

В реальности же при постройке «Нового города» были допущены многочисленные недочёты, которые практически свели на нет все благие замыслы руководства. Строительство города началось фактически

без предварительной разработки проекта. Целостный проект ново-стройки, получившей название «рабочий посёлок Хрущев», появился примерно через 6-7 месяцев после закладки первых домов. Под поселок отвели 850 га земли в Новогеоргиевском районе. Через 20-25 лет предполагалось, что в городе будут жить 20-35 тыс. жителей. Однако вскоре выяснилось, что место для постройки города выбрано не совсем удачно. Прежде всего, проблемой стало то, что в городе не нормального стока дождевых и талых вод, а это приводило к периодическому затоплению улиц, огородов, подвалов и выгребных ям. После заполнения водохранилища водой в городе и на прилегающих к нему территориях произошло заболачивание местности. Значительные недостатки были зафиксированы при приемке жилых домов, большинство из которых были глинобитные и камышитовые, даже в двух и трёхэтажных многоквартирных жилых домах в квартирах сохранялось печное отопление. Сильно страдало качество столярных изделий и отделка домов. Спустя многие десятилетия в городе, получившем в 1969 г. название Светловодск, наблюдались и наблюдаются следы неоправданной спешки горе-строителей «светлого будущего» [5, л.67-69].

К июню 1954 года проект строительства Кременчугской ГЭС со всеми замечаниями и предложениями был полностью готов. К 10 июля 1954 года в исполнительный комитет Кировоградского областного совета депутатов трудящихся был представлен развернутый график строительно-монтажных работ на территории области, связанных со строительством будущей ГЭС. Проект был утвержден и несколько строительных организаций приступили к его воплощению в жизнь [3, л. 2-13].

С самого начала строительство «КремГЭС» сопровождали характерные для советской экономики авралы и штурмовщина, просчеты проектировщиков, связанные с этим постоянный брак в работе, нехватка строительных материалов, разнообразные формы расхищения государственного имущества. В то же время постоянно возрастали финансовые вливания, в основном поступающие из республиканского бюджета. При этом хроническим был дефицит рабочих рук вообще и квалифицированных специалистов в частности. На строительстве в остром дефиците была даже специальная техника. Рядом с бесспорно высочайшими техническими достижениями соседствовала бытовая неустроенность рабочих вследствие нехватки жилья, недостаточного количества магазинов и столовых, спецодежды и крепкой обуви.

Все это увенчивалось грубостью руководства и несправедливыми методами оценки выполненных работ. Так, в привилегированном положении оказались рабочие «КременчугГЭСстроя», оплата труда которых более чем вдвое превышала оплату труда рабочих «Спецстройтреста»

№2 при одинаковом объеме выполнения тех же работ. Это приводило к частым отказам рабочих от выполнения трудовых заданий, на что достаточно жестко реагировал местный отдел КГБ при Совете Министров СССР, наблюдавший за ситуацией на стройке [4, л. 15,45,37].

Само строительство «КремГЭС» советской пропагандистской машиной было представлено исключительно как трудовая победа. Однако изучение непосредственного хода строительства свидетельствует о том, что постоянное стремление ускорить возведение станции в конечном итоге привело к катастрофическим изменениям в экологической, экономической и социальной среде вокруг станции [5, л. 11].

Станцию изначально планировали построить в течение семилетки 1955-1961 гг., однако руководство республики постоянно торопило строителей, стремясь добиться досрочного пуска важного объекта. Время старались экономить на всем. Прежде всего, это способствовало рационализации строительных работ и внедрению передовых технологий, например, широкого использования сборного железобетона. Также были изобретены различные способы почти непрерывного проведения бетонных работ в течение всего года. При этом скорость бетонирования постоянно увеличивалась. Так, в 1959 г. объем заложенного бетона достиг рекордного количества в 423 тыс. м куб. из общего количество более 1 млн. 16 тыс. м куб. Строители могли добиться и более впечатляющих результатов, но дальнейшему ускорению мешал постоянный дефицит щебня, с производством которого местные камнедробильные заводы не справлялись [6, л.25].

Также в ходе строительства были применены иные стандартные технологические решения. Так, вместо деревянной опалубки начали применять специальные бетонные блоки многоразового использования. С 1959 г. начали использовать «циклопическую кладку с широкими швами», которая состояла из огромных гранитных блоков, полости между которыми заливались бетоном. Эта технология также уменьшила стоимость конкретных работ почти в два раза [8, л. 24].

Кроме того, необходимость внедрения технологических новинок способствовала развитию экономического потенциала района и области. Так, для обеспечения бетонных работ на строительстве электростанции пришлось соорудить дополнительно три цементных завода, а количество рабочих мест увеличить на 40% [7, л. 1,2]. Для их обеспечения Днепровской механический завод обязали ускорить изготовление оборудования непрерывного действия, но авральные условия работы этого предприятия привели к тому, что оно не укладывалось даже в плановые сроки.

Еще одним техническим новшеством стал подогрев бетонной массы в зимние холода электродами, погруженными в раствор. Для очистки от

снега и льда поверхности, предназначенной для бетонирования, использовали своеобразные «огнемёты», испарявшие влагу. Для полного просыхания свежebetонированные поверхности покрывали на несколько суток камышовыми матами. Все эти меры позволили зимой обеспечить такие же темпы бетонных работ, как и летом, не теряя их качества.

Также время сэкономили и при возведении железнодорожно-автомобильного моста через Днепр. В данном случае строители отказались от постройки временного технического «перехода», а сразу начали строить железобетонный стационарный мост с водосливной плотиной. Кроме этого, экономия металла на «мостовом переходе» достигла 6 000 т.

Для дальнейшего ускорения темпов строительства почти одновременно с бетонными велись монтажные работы. Для их механизации установили мощный 500-тонный кран, а также несколько 50 и 20-тонных. Был применен поточный метод монтажа – одновременно с монтажом первой гидротурбины готовили камеру под следующую. Монтажники работали в две смены, другие рабочие – в три. По мере строительства работы ускорялись. Так, монтаж первого агрегата Кременчугской ГЭС длился 100 дней, а последний двенадцатый агрегат смонтировали всего за 23 дня [8, л. 37].

В результате Кременчугскую ГЭС досрочно ввели в действие в декабре 1959 г. Однако весной 1960 г. в чаше водохранилища не набралось нужного количества воды, достаточного для нормальной работы гидротурбин. Официальный запуск Кременчугской ГЭС на полную мощность оказался лишь «временной эксплуатацией». На гидроагрегатах постоянно выявляли и устраняли недоделки, в результате чего поставки электрического тока потребителям осуществлялись «по временным схемам». Замена многих механизмов и элементов электроснабжения иногда приводила к полной остановке ГЭС. Серьезной проблемой оказалось большое количество мусора в воде (как следствие некачественной подготовки территории затоплению), что угрожало даже турбинам ГЭС [8, л. 104-105].

Только с 1 октября 1963 г. ГЭС уже эксплуатировали промышленно. Однако даже в течение 1963- 1967 гг. коллектив рабочих и инженеров Кременчугской ГЭС продолжал устранять многочисленные недоработки, обнаруженные государственной комиссией [9, л. 3,4]. Таким образом, приходится констатировать очевидный факт: попытки ускорения производственного процесса по сравнению течением дел часто в конечном счете приводили к противоположному результату.

Также ускорение выполнения графиков работ привело к значительным финансовым потерям и другим негативным последствиям, которые могли бы быть предусмотрены при более тщательном планировании

дальнейших действий. Со временем все проблемы благодаря дополнительным затратам были преодолены. С конца 1960-х гг. «КреэмГЭС» заработала на полную мощность.

Львиную долю производимой электроэнергии тут же направили на потребности крупных промышленных центров – Харькова и Киева.

С тех пор и по сей день, а также в достаточно отдаленном будущем на территории Кировоградской, а также Черкасской и Полтавской областей не предвидится настолько масштабного строительства, каким было сооружение Кременчугского гидроузла. А он включает в себя не только ГЭС, но и плотину, многочисленные дамбы, насосные станции, наибольшее в Украине искусственное водохранилище, а также абсолютно новый город.

Верится, что любое новое масштабное промышленное строительство, которое, возможно, когда-нибудь начнется в Украине, не причинит десяткам тысяч ее граждан таких бед, лишений и невероятных страданий, как это случилось во время наполнения водой чаши Кременчугского водохранилища. Думается, что наученные горьким опытом сооружения Кременчугской ГЭС, будущие проектанты не будут планировать уничтожения ради любой, пусть и крайне важной новостройки, сотен тысяч гектаров лесных насаждений, тысяч исторических и духовных памятников, сотен населенных пунктов. Идеологическая составляющая политики государства не должна доминировать над экономической целесообразностью, а волюнтаристский подход – над научно обоснованными проектами и долгосрочными прогнозами результатов их внедрения.

Выводы. Изучив документы, отображающие историю строительства Кременчугской ГЭС, приходим к определенным выводам относительно особенностей советского промышленного строительства 1950-1960-х гг.

Прежде всего, приходится констатировать факт, что решающую роль в выборе места расположения, характеристик и темпов строительства ГЭС обусловили два фактора – финансовый и идеологический. Первый определили постоянный поиск путей удешевления строительства, что, в свою очередь, вызвало падение качества строительно-монтажных и других видов работ. Второй фактор вызывал постоянные попытки ускорить сроки завершения возведения объекта без надлежащего материального подкрепления искусственного подъема трудового энтузиазма строителей, что, впрочем, стимулировало разработку и внедрение различных инженерно-технических новшеств. Кроме того финансовый фактор вызвал игнорирование руководством страны необходимость организации достойных условий труда и бытовых потребностей строителей станции, следствием чего стали и большая текучесть кадров, и различного рода злоупотребления и по отношению к рабочим администрацией строительства ГЭС, и халатное отношение к своим обязанностям со стороны

рабочих различных категорий. Как итог – провалены планы создания образцовых населенных пунктов, остались на бумаге планы досрочного ввода в полномасштабную эксплуатацию объектов станции, что доказывает несостоятельность как идеологических, так и организационно-хозяйственных составляющих «строительства социализма» в СССР и коммунистического пути его развития. В то же время авральный характер строительства ГЭС вызвал серьезные потери в социальной, культурной и экологической среде региона, преодоление которых невозможно даже на уровне оптимистического прогнозирования.

Таким образом, строительство Кременчугской ГЭС являет собой яркий пример необоснованного, непродуманного искусственного индустривального ускорения, которое по своей природе не могло обеспечить качественную реализацию планов социально-экономического развития УССР даже на уровне создания локальных объектов промышленной и социальной инфраструктуры.

БИБЛІОГРАФІЯ:

1. Энергетическое строительство. 1961 г. №23.
2. Гнідаш І.В. КРЕМЕНЧУЦЬКА ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції: (1954–1960 рр.) – Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. – 156с.
3. Государственный архив Кировоградской области (ГАКО), фонд Р- 6713, оп. 4, Д.3; ГАКО, ф. Р-6713, оп. 4, д. 42;
4. ГАКО, ф. Р-6713, оп. 3. , д. 53.
5. ГАКО, ф. П-437, оп. 1., д. 565.
6. ГАКО, ф. Р-6713, оп. 1, д.26.
7. ГАКО, ф. Р-6713, оп. 1., д. 63.
8. ГАКО, ф. Р-6713, оп. 3. д. 57.

УДК 902.2A047.37(282.247.3:477)

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧАШІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Стаття присвячена археологічним дослідженням у зоні затоплення Кременчуцького водосховища. Під час побудови Кременчуцької гідроелектростанції виникла необхідність у дослідженні території, що мала бути затоплена водами майбутнього водосховища. Для дослідження було організовано Інститутом археології Академії наук УРСР три експедиції – первіснообщинно-скіфська, ранньослов'янська, давньоруська. Хоча експедиції добилися значних результатів, повністю дослідити майбутнє дно водосховища не вдалося через брак часу та коштів.

Ключові слова: Кременчуцька ГЕС, водосховище, археологічні дослідження, історія, археологічна культура.

** Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Археологічні дослідження в чаші Кременчуцького водосховища / О.О. Бабенко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018. – 70-76 с.*

The article is devoted to archaeological research in the flood zone of the Kremenchug reservoir. During the construction of the Kremenchug hydroelectric power plant, there arose a necessity to explore the territory that was about to be flooded by the waters of the future reservoir. For the study, three expeditions were organized by the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR – Primitive- Scythian, Early Slavic, and Old Rus'. Although the expeditions achieved significant results, it was not possible to fully investigate the future reservoir's bottom due to the lack of time and money. Nevertheless, during the excavations, the remains of ancient settlements and settlements of the Scythian age, which belonged primarily to the Chornolis'ka archaeological culture, were investigated. Early Slavic expedition researched the remains of the Chernyakhiv culture. In addition, several early-Slavic settlements were investigated, as a result of which a new concept «Penkiv archaeological culture» was introduced into scientific circulation, later it was agreed to identify it provisionally with the annalistic ants (Gr. Antai). Also, the ancient settlement of the chronicle city of Woin', which existed in the X – XIII centuries, was excavated. Separately studied were relics of the pre-Scythian age, as well as of the annalistic tribe of the Ulich.

Archaeological research has given a large number of valuable finds that enriched perceptions of the history of the Middle Dnieper. As a result of accelerating the construction of KremHPS, the time allotted to the exploration of the basin of the future reservoir expired in 1959. Because of this, a significant number of possible finds were flooded and thus remained unexplored.

Keywords: Kremenchug hydroelectric power station, reservoir, archaeological research, history, archaeological culture.

У рамках дослідження історії створення Кременчуцької гідроелектростанції виникло питання про господарські, політичні, соціальні та культурні втрати регіону. Одним з аспектів, що характеризував ступінь культурно-освітнього розвитку регіону напередодні затоплення значних територій, був стан археологічних досліджень. Також з'ясувалося, що напередодні створення величезного водосховища у майбутній його чаші дійсно провадилися археологічні дослідження експедиціями, які очолювали провідні фахівці Інституту археології Академії Наук УРСР.

Загальні результати цих досліджень відображені у багатьох публікаціях як радянського, так і пострадянського часу, зокрема у фундаментальному тритомному виданні «Археологія України», у багатьох наукових, науково-популярних та популярних статтях. Проте у більшості з них увага акцентується на наукових досягненнях експедицій. У той же час останні дослідження та аналіз спогадів учасників будівництва, архівних документів, що стосувалися будівництва станції свідчать, що до початку

заповнення чаші водосховища водами Дніпра археологи не встигли дослідити значну кількість археологічних пам'яток у районі м. Новогеорґіївська. Про це, зокрема, свідчать публікації директора національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Василя Полтавця [8, с. 41 – 51]. Тож ця стаття є чи не єдиною на даний момент, яка співвідносить результати дослідження із втраченими для археологів можливостями.

Мета цієї статті – висвітлення можливих втрат української археологічної науки в результаті економічно необґрунтованого прискорення будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції. Для її реалізації вирішується декілька завдань: висвітлення стану дослідження історичної спадщини минулих століть до початку будівництва станції, основні досягнення археологів у 1955 – 1963 роках та свідчення про окремі артефакти, які було виявлено у процесі роботи на місці майбутнього водосховища.

Побудова Кременчуцької гідроелектричної станції викликала необхідність затоплення водами штучної водойми величезної території. Кременчуцьке водосховище і досі вважається найбільшим в Україні. Його загальна площа сягає 2250 км². Створення такого величезного рукотворного моря викликало численні негативні наслідки екологічного, економічного та соціального характеру. Окрім того, руйнування сільських громад та затоплення м. Новогеорґіївська викликали негативні зміни соціокультурного характеру, що зруйнували цінний пласт місцевих традицій, який був вироблений протягом багатьох століть.

Територія, затоплена водами штучного моря, мала неабияке наукове значення. Адже її історія була пов'язана з періодом доісторичних часів, епохою великого переселення народів, слов'янською добою, києворуською та литовсько-польською епохами, добою формування козацтва. Фактично історичний процес на території майбутнього затоплення не переривався з часів появи тут першої людської істоти, і регулярне систематичне вивчення цієї місцевості археологами, етнографами, істориками, лінгвістами могло б дати науці цінні дані з історії етногенезу українського народу.

Важливе місце у такому вивченні завжди займали археологічні дослідження. У той же час подібні дослідження у районі Кременчука та Новогеорґіївська провадилися час від часу, вкрай нерегулярно і досить безсистемно. Так у 1894 році біля села Сніжкове викладач Єлисаветградського реального училища, відомий археолог та етнограф Володимир Ястребов знайшов «кам'яну бабу» [9, с.77].

Набагато більше знахідок були випадковими. Наприклад, священик Александрович сповіщав Археологічну комісію про знайдену в районі села Табурище схованку дорогоцінностей. Священик зміг викупити з цього скарбу бронзове люстерко з рельєфом, що зображував соколине

полювання. Окрім того, за 5 верст від с. Табурище сильні вітри, здуваючи верхній шар піску, іноді відкривали фрагменти посуду, схожі на херсонеські, а також бронзові наконечники стріл, які мали форму серця або трикутника [9, с. 82 – 83]. Також на початку 1880-х років у районі Ново-георгіївська було розмито височину. Внаслідок цього було відкрито велику схованку давніх монет. Монет було так багато, що пастухи носили їх шапками. З цієї схованки 7 монет було придбано до колекції Єлисаветградського земського училища, у тому числі монети римських імператорів Нерви (96 – 98 рр.), Траяна (98 – 117 рр.), Адріана (117 – 138 р.), Антонія Пія (138 – 161 рр.), Марка Аврелія (161 – 180 рр.), Луцілли (164 – 183 рр.). Також у тому районі вода неодноразово вимивала з берегів польські і татарські монети [9, с. 75]. Серед мешканців цієї місцевості ходили чутки та перекази про численні схованки дорогоцінностей, або навіть цілі човни, поховані зі скарбами – золотими та срібними предметами та грошима [9, с. 74 – 76].

Вже зі згаданих, досить фрагментарних знахідок, можна було зробити висновок про те, що даний район має суттєву перспективу археологічних досліджень. У 1950 – 1951 роках на території Середньої Наддніпрянщини було проведено Дніпровську археологічну скіфську експедицію під керівництвом О. І. Тереножкіна. В результаті були досліджені три великі городища Чорноліської культури – одне біля с. Тясьминка, два інших у с. Калантаїв [3].

Плани побудови КремГЕС суттєво порушили планомірність археологічних робіт у археологічних дослідженнях району. Тепер археологам потрібно було або прискорювати свої роботи, що неминуче збільшило б фінансування з республіканського бюджету, або обирати найбільш важливі об'єкти для розкопок, нехтуючи значною кількістю пам'яток різних епох. Фактично було обрано другий шлях, що визначило долю значної кількості невідомих пам'яток української історії.

12 грудня 1953 року Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову за №2598, що дозволяла Інституту археології Академії Наук УРСР провести масштабні археологічні розвідки, а у разі необхідності – здійснити розгорнуті дослідження [4, арк. 76 – 78].

Середня Наддніпрянщина містила унікальні цивілізаційні пам'ятки загальносвітового масштабу. Це й не дивно, адже природне середовище, що його облюбували не тільки первісні люди, а й практично представники всіх історичних епох, починаючи з палеоліту і до середини ХХ ст., а це період протяжністю в десятки тисяч років постійного проживання, виявилось надзвичайно сприятливим для людини. Береги Дніпра вкривали листяні та хвойні ліси, багаті звіриною, поля, помережані височинами, давали щедрі врожаї, долини рік та плавнів, розкішні на рибу та пашу,

доповнювали природні багатства краю. Тож практично увесь правий та лівий берег Дніпра встелений археологічними пам'ятками – від стійбищ первісної людини до міст доби Київської Русі та періоду козаччини.

Починаючи з 1956 року, на правобережній частині Дніпра розпочала роботу археологічна експедиція на чолі з відомим уже на той час українським археологом О. Тереножкіним. Експедиція складалася з кількох загонів, які очолювали Д. Березовець, В. Даниленко, Є. Покровська, Є. Максимов. Археологи М. Брайчевський та В. Гончаров очолили експедиції, що досліджували береги Дніпра біля Черкас та деякі лівобережні ділянки. Більшу лівобережну частину вивчали науковці під керівництвом Д. Телегіна. Площа археологічних розвідок виявилася надзвичайно великою, адже до неї належали також долини інших річок – приток Дніпра, зокрема Тясмину, Сули. У межах організованих досліджень працювало три експедиції – первіснообщинно-скіфська, ранньослов'янська, давньоруська [8, с.42].

Кременчуцька первіснообщинно-скіфська експедиція, очолювана старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, кандидатом історичних наук О. І. Тереножкіним, здійснила дослідження правого берега Дніпра, нижньої течії р. Тясмин, району м. Чигирин та с. Табурища.

Експедиція вивчала поселення мідно-кам'яного віку біля села Новоселиця, розкопала кургани доби бронзи у районі Новогеоргіївська, поселення передскіфського періоду, залишки городищ у районі сіл Калантаїв і Тясьминка [3]. Біля сіл Калантаїв і Велика Андрусівка, також біля с. Тясьминка в 1956 – 1957 роках знайдені й досліджені декілька поселень скіфського й сарматського часу [6]. На лівому березі Дніпра, в чаші майбутнього водосховища, археологічна експедиція на чолі з Д. Я. Телегіним у 1956 – 1958 роках виявила поселення скіфського часу біля сіл Морозівка, Мойсенці і Мутихів [3].

Інші знахідки археологів засвідчили про наявність стоянок VII – IV тис. до н. е. на берегах Дніпра. Ці стоянки виявлені біля правобережних сіл Адамівка, Коробівка, Рацеве, Тясьминка тощо. На стоянках виявлені великі майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці. На території багатьох нині затоплених сіл знайдені поселення епохи міді та бронзи. Залишки поселень цієї доби знайдені також біля м. Новогеоргіївська. Всього виявлено 20 поселень, з них 2 – на лівому березі. Поселення знаходилися біля сіл Рацеве, Стецівка, Калантаїв, Велика Андрусівка, Пеньківка та в гирлі Тясмину [7].

Середня Наддніпрянщина щедро всіяна курганами. Особливо багато їх було між селами Топилівка й Тіньки, навкруги Новогеоргіївської Крилова. Їх археологи майже не розкопували, хіба що дослідили декілька

– біля Адамівки, Вітового, Шабельників, Великої Андрусівки. Нині більшість із них розорані і практично невидимі, деякі знаходяться в зоні берегоруйнування [2].

Про освоєння берегів Середнього Дніпра свідчать інші знахідки археологів. Так, південніше с. Адамівка, на мисі корінного берега Дніпра в 1956 – 1957 роках здійснювалися розкопки укріпленого поселення, збудованого в IX – VIII ст. до н. е. Нині це поселення розмивають води Кременчуцького водосховища. На лівому березі Дніпра, біля сіл Чапаївка та Чехівка, знайдені унікальні сліди постійного перебування людини у XI – VII ст. до н. е. Подібне поселення було і біля затопленого с. Самовиця [8, с. 47 – 49].

Проте дуже часто вчені просто не встигали за землерийними машинами, що іноді разом із тонами породи видавали цікаві археологічні артефакти, проте ще більше їх нищили та нівечили. У такий спосіб біля с. Дахнівка землечерпалка викинула з дна річки крем'яні знаряддя праці, що датуються VII – V тис. до н. е. Нині ця стоянка первісної людини опинилася на дні водосховища [8, с. 50].

Ранньослов'янська експедиція, якою керував старший науковий співробітник Інституту археології М. Ю. Брайчевський, провадила розкопки біля сіл Леськи та Ломовате, вивчаючи поселення черняхівської культури, датовані IV ст. н. е. Окрім того, у районі села Пеньківка були досліджені слов'янські поселення VI – VIII ст. Відкриття археологів поряд із нині затопленим водами Кременчуцького водосховища селом Пеньківкою дали назву великій землеробській культурі, відомій в науці як пеньківська (V – VIII ст.). Носії цієї культури належали до ранніх слов'ян. У 1956 – 1959 роках археолог Д. Березовець здійснив у районі села дослідження чотирьох ранньослов'янських селищ. Ранні слов'яни поблизу с. Пеньківка проживали у невеликих селищах розміром від 1,5 га до 3 га і тяглися смугою до 7 км завдовжки від с. Пеньківка до с. Велика Андрусівка [1, с. 153 – 156].

Давньоруською експедицією, головним об'єктом дослідження якої стало городище у районі села Воїнська Гребля, керував науковий співробітник Інституту археології В. К. Гончаров. Тут, на лівому березі Дніпра, при впадінні в нього р. Сули в 1956 – 1959 рр. були досліджені залишки давньоруського міста Воїнь, укріпленої річкової пристані, збудованої за наказом Великого князя Київського Володимира Святославича наприкінці X ст. Ця цінна археологічна пам'ятка, що потрапила до зони затоплення водами Кременчуцького водосховища вперше згадується в літописі під 1055 роком. У розкопках брали участь археологи В. Довженко, Р. Юра [1, с. 328].

Археологи розкрили городище, що було оточене підковоподібним

валом довжиною 400 м. Вал складався з трьох прямолінійних відрізків, один з яких примикав дор. Сули. Ширина валу доходила до 35 м, а висота – до 7 м. Із зовнішнього боку валу проходив рів шириною до 20 м, а глибиною – до 3 м. В середині валу був розкопаний майданчик довжиною 100, а шириною до 30 м, на якому був відкритий культурний шар. З північного боку вал був відсутній. Це пояснювалося тим, що місто являло собою укріплену річкову гавань до якої заходили на стоянку різноманітні судна. Укріплення дитинця декілька разів перебудовувалися. На руїнах міста були знайдені залишки дерев'яних будівель, різноманітні предмети побуту, рештки озброєння, ковальський інструмент, а також деталі від кораблів. Також на городищі були виявлені сліди пожежі, що відповідала літописним даним про руйнування міста половцями хана Кончака [1, с. 328 – 330].

Окрім того, на захід від самого міста було виявлено рештки посаду загальною площею 23 га. Посад був обмежений із півночі та заходу притоками Сули – Кривулею та Рівчаком. На західному березі Рівчака був відкритий давній могильник, а на так званому Іванковому бугрі ще один культурний шар площею 0,25 га. На поселенні виявлені чотирикутні напівземлянкові житла розміром 3 x 4 або 4 x 4 м стовпкової конструкції. У одному з кутків була глиняна піч, поряд з напівземлянками були виявлені ями-погребі круглої або овальної форми. На посаді знайдено значну кількість виробів з металу, скла, кістки та каменю, залишки кераміки, ковальський та теслярський інструмент, залишки озброєння та обладунків, візантійські монети. Затоплення чаші водосховища в 1959 році примусило згорнути розкопки міста Воїнь, тож обмежилися тільки дослідженнями лише 0,8 га із загальної площі в 28 га [1, с. 331 – 334]. Нині стародавнє місто покоїться на дні ріки.

Подібна трагічна доля спідкала й інше літописне місто в пониззі Сули – Жовнин, вперше згаданого в літописі 1116 року під назвою Желді. Фортецю зруйнували орди Батия, однак у XVII ст. воно вже знову постає як місто, що його заселив князь К. Вишневецький. Місто, поруч з яким виявлено інші археологічні пам'ятки, затопили води Кременчуцького водосховища в 1959 році, жителів виселили не тільки до нового села за 6 км від старого, а й розселили по Херсонській та Кримській областях. Так зникло літописне місто, згодом – сотенне містечко Черкаського полку, село, з яким пов'язані імена композитора М. В. Лисенка, письменника й драматурга М. П. Старицького [8, с. 51].

У 1957 – 1959 роках загони Інституту археології продовжували археологічні розвідки. За цей час було досліджене поселення Чорноліської археологічної культури, розташоване біля так званої Московської гори у районі м. Новогеоргіївська, а також декілька курганів різних історичних епох[5].

Участь у археологічних дослідженнях взяли учні із сіл Велика Андрусівка та Семигір'я під керівництвом вчителів історії М. М. Карака-та та П. М. Грибенка. Зокрема М. Карката допоміг відкрити і дослідити поселення і 4 могильники слов'янського племені уличів, залишки яких були розташовані біля самої Великої Андрусівки. Основні дослідження здійснили професійні археологи під керівництвом Д. Т. Березовця, Д. Я. Телегіна та Є. О. Петровської. П. Грибенко ж на основі писемних джерел, переказів місцевих мешканців та особистих спостережень склав схему розташування археологічних пам'яток у Новогеоргіївському районі Кіровоградської області.

Матеріали були згодом опубліковані у збірнику матеріалів Одеського Державного археологічного музею [5].

Перед наповненням водами чаші Кременчуцького водосховища археологи встигли дослідити низовинну частину Тясмину – від с. Стецівка до м. Новогеоргіївська. Тут містилися унікальні археологічні пам'ятки різних епох і культур. Найцікавіші з них датуються IV – VIII ст.[7].

В останній археологічний сезон, що передував наповненню водами чаші водосховища, для археологів виділили понад 2 млн. 280 тис. крб. Щоб переконатися, яка це мізерна сума, варто її порівняти з витратами, асигнованими на перенесення в 1959 році нафтобази у м. Черкаси. Так от, на її перебазування запланували виділити майже стільки, скільки й на археологічні дослідження чаші водосховища – 2 млн. 622 тис. крб. [4 арк.9].

Археологічні заgonи працювали до 1963 року. За цей час вдалося відшукати чимало археологічних пам'яток, деякі з них навіть дослідити. Але можна вважати, що значна частина їх назавжди зникла під водами Кременчуцького водосховища, адже часу для скрупульозного вивчення всього знайденого для археологів не вистачало через прискорення будівництва станції. Тож навіть шести археологічних сезонів не вистачило для повного вивчення чаші Кременчуцького водосховища.

Окрім матеріальних пам'яток через будівництво ГЕС та водосховищ на Дніпрі, назавжди зникали назви багатьох населених пунктів. Тобто села знищувалися не тільки фізично, а й назавжди викреслювалися з історичної пам'яті. Так, тільки вузьке коло дослідників та небагатьох наших сучасників, чиє життя було пов'язане з Новогеоргіївськом, згадують про нього, як про затишне невелике місто та центр району. Велику журбу викликають зниклі назавжди містечка Крилів, Бужин, колишні міста-фортеці князівської доби Жовнин (Желдь) та Воїнь.

Багато зі зниклих під водою сіл та містечок увійшли в історію українського народу як місця великих і переможних битв впродовж XII – XX ст., як території формування козацьких сотень та центри народних повстань, родинні гнізда відомих діячів української культури та місця їх

вічного упокоєння. Про них згадували літописи та історичні хроніки, наукові розвідки й твори багатьох дослідників. Для наступних поколінь чимало зниклих населених пунктів будуть взагалі невідомими, окрім, звичайно, тих, хто цікавиться історією свого роду чи країни.

Таким чином, можна зазначити, що через поспіх у будівництві величезного промислового об'єкту, викликаний кар'єрно-бюрократичними амбіціями партійного та радянського керівництва УРСР, українська археологія та історична наука зазнали суттєвих втрат, що виразилися у неможливості ретельно вивчити важливий у науковому відношенні регіон. Це призвело до вимушеного звуження бази об'єктів дослідження, скорочення строків дослідження, незавершеності певних археологічних досліджень навіть на стадії розкопок. Висновком може бути рекомендація комплексного планування подібних об'єктів у майбутньому з урахуванням наукових інтересів археологів, а також фахівців інших галузей наукового знання як гуманітарного, так і природничого спрямування.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Археология Украинской ССР. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. (под ред. В.Д.Барана). – К.: Наукова думка, 1986. – 575 с.
2. Гончаров В. К. Отчёт Кременчугского разведывательного отряда за 1955 год. / В. К. Гончаров // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1955/2.
3. Ковпаненко Г. Т. Кременчуцька первісно-скіфська експедиція / Г. Т. Ковпаненко, Є. Ф. Покровська // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1957/1а.
4. Державний архів Кіровоградської області. – Фонд Р-6713. – Опис 1. – Справа 92 в.
5. Петровская Е.А. Отчёт о раскопках поселения конца эпохи бронзы у с. Большая Андрусовка / Е. А. Петровская, Е. В. Покровская // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1959/2а.
6. Покровская Е. Ф. Отчёт Калантаевского отряда первобытно-скифской Кременчугской экспедиции 1957 года / Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1957/1г.
7. Покровская Е.Ф. Отчёт о работе Стецовско-Калантаевского отряда первобытно-скифской Кременчугской экспедиции в 1956 году / Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко // Науковий архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – 1956/16.
9. Полтавець В. Археологія Кременчуцького «моря» / В. І. Полтавець // Пам'ятки України. – 2003р. – № 4. – С. 51 – 61.
10. Ястребовъ В. Н. Опытъ топографическаго обозрениа древностей Херсонской губернии / Записки императорскаго Одесскаго Общества Истории и Древностей. Т. XVII – Одесса: «Экономическая» типографія и літографія, Почтовая № 43, 1894. – С. 63 –176.

УДК 323.281:94(477)»1937/1938»]:930.253(477.65)

Олег Бабенко, Вадим Колєчкін*
м. Кропивницький

ТЕХНОЛОГІЯ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ КАРНИХ СПРАВ УЧАСНИКІВ «КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ВІЙСЬКОВО- ПОВСТАНСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ» У 1937–1938 РОКАХ

*(за документами Державного архіву
Кіровоградської області)*

Розглянуто окремі методи продукування фальшивих звинувачень проти радянських громадян підрозділами Управління державної безпеки НКВС УРСР на прикладі сфабрикованої справи контрреволюційної військово-повстанської націоналістичної організації у Новоукраїнському районі Одеської області у 1938р.

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Колєчкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Технологія фальсифікації карних справ учасників «контрреволюційної військово-повстанської націоналістичної організації» у 1937–1938 роках (за документами Державного архіву Кіровоградської області) / О. О. Бабенко, В. П. Колєчкін // Архіви України. – 2018. – № 1. – С. 103-117.

Ключові слова: сталінізм; єжовщина; масові репресії; фальсифікація карних справ.

Different methods of producing of false charges against Soviet citizens by units of the Department for State Security of the NKVD (People's Commissariat of Internal Affairs) in Odessa region at an example of a trumped-up case of counterrevolutionary military insurgent nationalist organization in Novoukrainka district of Odessa region in 1938 are viewed in the article.

Keywords: Stalinism; Ezhovism; mass repressions; falsification of criminal cases.

Масові репресії 1937–1938 рр. залишили нам численні приклади фальсифікації слідчих справ радянськими каральними органами, за якими тисячі людей були засуджені до смертної кари та різних строків ув'язнення за злочини, яких вони не скоювали.

У 1990–2010 рр. період «великого терору» часто потрапляв до поля зору українських дослідників. Зокрема, у своїх статтях та монографіях відомі українські вчені Г. Папакін, Р. Подкур, В. Рекрут, Ю. Шаповал¹ та ін. розглядали різноманітні аспекти «великої чистки», у т. ч. і методи фальсифікації доказів проти обвинувачуваних. Проте ця тема настільки широка, що кожна слідча справа, яка вивчається, завжди додає якийсь новий штрих до панорамного сприйняття широкої картини масових репресій 1937–1938 рр.

Проблемою, що постає під час вивчення слідчих справ часів «великого терору», є те, що співробітники органів держбезпеки НКВС, фальсифікуючи матеріали справи, намагалися у більшості випадків зберегти видимість законності. При цьому у них виробилося специфічне розуміння методів ведення розслідування і збирання доказів, що з точки зору звичайної правової системи є зловживанням.

Мета цієї статті – спробувати на прикладі двох архівно-слідчих справ розкрити окремі прийоми, завдяки яким слідчі «доводили» провини людей, звинувачених у злочинах, яких вони не скоювали.

У 1938 р. Новоукраїнське відділення НКВС «викрило» «військову контрреволюційно-націоналістичну організацію», метою якої було шкодити радянській державі усіма можливими засобами й способами. За матеріалами справи, очолювали осередки організації радянські та партійні керівники різних рівнів. Одним із керівників організації було названо колишнього завідувача земельного відділу Рівнянського району комуніста Йосипа Давидовича Лапу. Відповідно до попереднього слідства, Й. Лапа

¹ Див.: Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 15 березня 2012 р., м. Київ/упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 456с.

звинувачувався у тому, що був учасником «контрреволюційної військово-повстанської організації», а це відповідало ст. 54-11 Кримінального кодексу УРСР 1934 р. Також йому висунули обвинувачення у антирадянській агітації, що відповідало ст. 54-10 КК УРСР ².

27 березня 1938 р. Й. Лапа був узятий під варту з метою запобігти його можливій спробі ухилення від слідства та суду. Під час обшуку у затриманого були вилучені: мисливська двоствольна рушниця, печатка районного земельного відділу, 9 зошитів із різноманітними записами, паспорт (серія ОО № 531891), військовий квиток, партійний квиток №235458, трудовий список та 6 книжок, що підлягали вилученню ³.

Після арешту, згідно з вказівкою обласного управління НКВС, звинувачення було змінене відповідно до ст. 54-2, 54-8 та 54-11 КК УРСР. Таким чином, Й. Лапа звинувачувався у тому, що був активним учасником контрреволюційної військово-націоналістичної організації, а також готував збройне повстання проти радянської влади та терористичні акти проти «представників Радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій». Фактично Й. Лапу підвели під 2 «розстрільні» статті, у той час як попереднє обвинувачення передбачало лише ув'язнення з конфіскацією ⁴.

Вже перші ж протоколи допиту, що їх проводив начальник 5 відділення IV відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Львов (Тут і далі, якщо біля прізвища не зазначено ініціал імені, – він відсутній в документі), свідчать про демонстрацію слідчим категоричної в певненості у справедливості обвинувачення. Львов фактично вимагав від заарештованого лише щиросердного зізнання у злочинній діяльності проти... радянської влади. У протоколі фіксувалося лише те, що могло підтвердити його провину. Також слідство намагалося узгодити свідчення обвинувачуваного зі свідченнями інших фігурантів справи. Одночасно слідчий активно провокував Й. Лапу та інших «учасників організації» повідомляти про потенційних спілльників націоналістичного контрреволюційного осередку.

Зокрема, Й. Лапа «показав», що до української організації він був завербований влітку 1936 р. тогочасним секретарем Новоукраїнського районного партійного комітету О. Олейниковим. Посилаючись на його слова, Й. Лапа сформулював головну мету діяльності «організації», яка полягала у поваленні радянської влади і керівництва ВКП(б), відокрем-

² Держархів Кіровоградської обл. (Державний архів Кіровоградської області). Ф. П-5907. Спр. 3957. Арк. 1.

³ Там само. Ф. П-3957. Спр. 3945. Арк. 4.

⁴ Там само. Арк. 6; Уголовный кодекс РСФСР 1926 года//»СУ РСФСР». 1926. №80. Ст.600. 5 Держархів Кіровоградської обл. Ф. П-3957, Спр. 3945. Арк. 8.

ленні України від СРСР і створенні самостійної держави з капіталістичним устроєм фашистського гатунку⁵.

З цією метою члени «організації» начебто повинні були підготувати збройне повстання проти радвлади у тилу Червоної армії на випадок війни Німеччини проти СРСР. Також у боротьбі проти ВКП(б) і радянського уряду організація повинна була застосовувати індивідуальний терор. При цьому Й. Лапа окремо підтвердив слідчому, що повністю поділяв погляди О. Олейникова.

Фактично слідчий вів протокол допиту, підводячи обвинувачуваного до визнання себе винним за ст. 54-2 та 54-8 КК УРСР. Окрім того, неможливо гарантувати те, що співробітники НКВС не заносили у протоколи допиту відомості, які допитуваний не висловлював, але які були потрібні слідству.

Окрім усього, на першому ж допиті Й. Лапа «вказав» на спробу вербування ним до організації завідувача господарства Помічянської МТС Мороза та колишнього голови Райспоживспілки Ніколаєнка. Обидва ніби не погодилися на участь в «організації», але й не відмовилися від неї. Також Й. Лапа «підтвердив» співучасть у контрреволюційній змові О. Олейникова (тепер його записали як «Алейніков»), Я. Дроботті, П. Зізда та заступника редактора районної газети Т. Колесникова⁶.

На другому допиті Й. Лапа «зізнався», що задовго до літа 1936 р. він уперше був завербований до контрреволюційної повстанської організації, коли восени 1929 р. зустрівся з іншим колишнім червоним партизаном – І. Отрошком. У протоколі допиту підкреслювалося, що їхнє спілкування відбулося під час «розгорнутого наступу партії на куркуля, ліквідації його як класу і колективізації сільського господарства». Таким чином, Й. Лапа, окрім націоналістичного підпілля, опинився ще й у лавах «правих уклоністів», що їх очолював засуджений у 1937 р. М. Бухарін, який у 1927–1928 рр. виступав проти надзвичайних заходів у сільському господарстві. Дивно, що слідчий не констатував прямо приналежність Й. Лапи до «троцькістсько-бухарінського блоку». У контексті того часу така прив'язка могла бути додатковою гарантією для посилення ступеня кримінальної відповідальності обвинувачуваного⁷.

І. Отрошко, згідно зі «свідченнями» Й. Лапи, начебто наголошував на тому, що позбавитися існуючого ладу можна тільки шляхом активного збройного виступу. Також перший ніби сповістив Й. Лапі про існування контрреволюційної повстанської організації, а також, що до керівництва організації належать особи, які займають високі керівні посади

⁵ Держархів Кіровоградської обл. Ф. П-3957, Спр. 3945. Арк. 8.

⁶ Там само. Арк. 9.

⁷ Там само. Арк. 16–17.

у країні. Саме за їхнім завданням І. Отрошко займався «підбором нових кадрів для організації». Тоді ж начебто він і дав завдання Й. Лапі організувати повстанський загін, головним чином із числа колишніх червоних партизан для збройного виступу проти радянської влади «у випадку необхідності»⁸. У протоколі допиту від 4 квітня 1938 р. зі слів Й. Лапи значиться, що І. Отрошко рекомендував йому використувати для шкідницької боротьби господарсько-політичні кампанії, зокрема хлібозаготівлі. Й. Лапа повинен був під виглядом надання допомоги селу формувати хлібозаготівельні бригади з колишніх червоних партизан, які начебто повинні були під час роботи «провадити якомога більше викривлень з метою викликати невдоволення серед населення щодо впроваджуваних заходів партії і Радвлади на селі»⁹. Це, на думку І. Отрошка, повинно було забезпечити повстанцям підтримку з боку населення. Слідчий явно зацікавився розповіддю і запитав Й. Лапу, яким чином той виконував завдання. Проте останній відповів, що через злиття Рівнянського району з Новоукраїнським його перевели на роботу до ст. Помічної, де він нікого не знав і підривну роботу проводити не міг¹⁰.

Потім Й. Лапа заявив, що після другого «вербування» у 1936 р. він мав особистий зв'язок із «Всеукраїнським повстанським комітетом» і навіть отримав завдання безпосередньо від члена «центрального повстанського комітету». Так, навесні 1937 р. Й. Лапа їздив до Києва з метою відправити доньку до санаторію, де зустрів свого старого приятеля письменника І. Микитенка, який був його односельцем. Далі Й. Лапа засвідчив, що І. Микитенко був повністю в курсі справ повстанської організації і навіть дав йому наказ форсувати створення повстанських «низовок» (первинних осередків), враховуючи час наближення виступу, який почнеться за вказівкою обласного або республіканського повстанкому. Завдання І. Микитенка Й. Лапа передав Я. Дроботті та О.Олейникову¹¹.

У підтвердження слів самого Й. Лапи слідство наводило протоколи допитів тих, кого він називав у якості учасників і керівників повстанської організації. Більшість із них вже були заарештовані і дали свідчення як проти Й. Лапи, так і проти себе та одне одного.

Так, згадуваний вже І. Отрошко 22 січня 1938 р. «розповідав» слідчому (лейтенанту державної безпеки Майському), що сам власне розпочав підпільну контрреволюційну діяльність у 1928 р. І. Отрошко «зізнався», що вже у той час був невдоволений генеральною лінією партії та уряду,

⁸ Там само. Арк. 18–19.

⁹ Там само. Арк. 19.

¹⁰ Там само. Арк. 19.

¹¹ Там само. Арк. 22–23.

зокрема політикою колективізації та ліквідації куркуля як класу, проте приховував це ¹².

За матеріалами справи, наступним для І. Отрошка кроком у його «контрреволюційній діяльності» стало відрядження на курси з військової підготовки до тодішньої столиці – м. Харкова. Там він був запрошений на співбесіду до Окружного відділу Державного політичного управління (ОДПУ). Із запрошеним мали співбесіду співробітник управління Зайцев та начальник відділу Йодко. Зайцев повідомив І. Отрошку, що провадиться набір на курси військової підготовки до Харкова. А взимку 1928 р. І. Отрошко був викликаний телеграмою на ці курси, що працювали на станції Октябрська під Харковом. І. Отрошка занепокоїло те, що на курсах не вивчали ленінізм, історію партії, вказівки Й. Сталіна, у невеликому курсі з соціально-економічних дисциплін нічого не говорилося про зрадницьку роль троцькістів і правих ворогів партії ¹³.

І. Отрошку було ясно, що курсантів протиставляють керівництву ВКП(б) та радянського уряду, «граючи» на заслугах колишніх борців за радянську владу. При цьому заступник В. Балицького К. Карлсон навіть вручив орден Червоного Прапора курсанту Білому. Одночасно курсанти посилено вивчали спеціальні предмети, вибухову справу, топографію, тактику. І. Отрошко вважав, що головною метою у 1938 р. була підготовка до боротьби проти ВКП(б) та радвлади. Курсантів загалом було 25 осіб – всі колишні червоні партизани. На курсах їх також активно виховували у дусі «дворушництва» по відношенню до партії, і курсанти загалом сприйняли цю настанову ¹⁴.

Ще під час першої бесіди Зайцев поставив завдання перед І. Отрошком збирати колишніх червоних партизан, об'єднувати їх в осередки, які у разі війни будуть розгорнуті в партизанські загони. Зайцев вказував, що ці загони будуть діяти «у тилу проти тилу», їм відводиться окреме місце у майбутній війні, а самі ж червоні партизани є досвідченими бійцями і добре знають свою місцевість. Проте, за словами І. Отрошка, на курсах він упевнився у їх контрреволюційному повстанському характері. Також тут він отримав більш конкретні завдання, що полягали у підборі керівників повстанських осередків, які у свою чергу повинні були формувати самі осередки по селах районів Одеської області ¹⁵.

Наведений епізод цікавий тим, що слідчий зміг прив'язати діяльність І. Отрошка до реальної програми підготовки партизан, започаткованої в СРСР наприкінці 1920-х років. Проте з розкриттям «змови військових»,

¹² Там само. Арк. 42.

¹³ Там само. Арк. 43.

¹⁴ Там само. Арк. 43–44.

¹⁵ Там само. Арк. 45.

арештом І. Якіра та самогубством Я. Гамарника була проголошена нова військова доктрина «війни на чужій території, малою кров'ю». У результаті програму підготовки партизансько-диверсійних кадрів згорнули, усі сховища, закладені для диверсантів уздовж західних кордонів та залізниць, були ліквідовані. Всі підготовлені для партизанської діяльності кадри були оголошені контрреволюціонерами і терористами та знищені (за винятком окремих осіб). Врятувалися, в основному, лише ті, хто у той момент брав участь у республіканській війні в Іспанії або ж зміг якимось чином приховати свою причетність до програми ¹⁶.

Далі І. Отрошко «розповів», що з 1931 р. утратив зв'язок із цією організацією. Проте «дав свідчення», що у 1934 р. начебто був залучений до української націоналістичної терористичної організації тодішнім 2-м секретарем одеського обласного комітету партії Ф. Голубом, який приїхав до району з перевіркою і різко критикував місцеву владу за недоліки у керівництві колгоспами. Коли ж І. Отрошко почав заперечувати, Ф. Голуб його перебив і заявив, що йому відомі всі труднощі ¹⁷. У відповідь на звинувачення І. Отрошка секретар обкому начебто став говорити, що обком та облвиконком не все вирішують, а тому винні не вони, а «хтось згори». Коли І. Отрошко дав зрозуміти, що співчуває словам Ф. Голуба, останній начебто повідомив йому про існування підпільної націоналістичної організації. Себе Ф. Голуб назвав керівником її обласного відділення. Серед «центрального керівництва» Ф. Голуб назвав члена ЦК КП(б)У П. Любченка, з яким був зв'язаний безпосередньо ¹⁸. Також І. Отрошко повідомив, що отримував вказівки і безпосередньо від П. Любченка, під час перевірки останнім польових робіт. Також І. Отрошко «зізнався», що особисто завербував декількох керівних осіб, проте внаслідок викриття обласного керівництва весь 1937 р. не спілкувався з ними ¹⁹.

Для ілюстрації шкідницької діяльності І. Отрошко навів типові для часів колективізації приклади зловживань службовим становищем та злочинного недбальства. Так, у колгоспі ім. Шмідта начебто було сконцентроване стадо корів, хворих на туберкульоз. Одночасно І. Отрошко за допомогою ветеринарного лікаря Лиценка сприяв зараженню худоби колгоспу «Радсело», яка паслася поряд із туберкульозним стадом колгоспу ім. Шмідта. У цьому допомагали І. Отрошку заврайземвідділу Коваленко та зоотехнік Рубенюк, які за згодою колгоспників розпродали

¹⁶ Попов А. Ю. Диверсанты Сталина. Деятельность органов Госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. Москва: Яуза, Эксмо, 2004. С. 57–90.

¹⁷ Держархів Кіровоградської обл. Ф. П-5907. Спр. 3698. Арк. 47.

¹⁸ Там само. Арк. 47–48.

¹⁹ Там само. Арк. 49.

хворих корів, але нових не купили. Куди вони діли гроші, І. Отрошко не розповів. Інші колгоспи «шкідник і диверсант» за наказом «командування» залишив без кредитів, насінневих фондів, пального тощо, підриваючи таким чином довіру селян до колгоспного устрою²⁰.

Окрім того, через «робітника райосвіти» Міклашевського І. Отрошко начебто організував недофінансування шкіл, через що вони недоотримували палива, підручників, зошитів, не могли робити ремонт, а також свідомо заважав будівництву електростанції і лазні, затримував радіофікацію і телефонізацію району, роками відкладаючи надання необхідних засобів і матеріалів. Також шкідницька робота провадилася ним у МТС, на елеваторі, при вивезенні хліба²¹.

25 березня 1938 р. той же лейтенант державної безпеки Майський провів допит ще одного члена повстанської організації – П. Зізда, який був редактором газети «Колгоспник» Новоукраїнського району, а напередодні арешту працював літературним працівником редакції газети «Чорноморська Комуна» у м. Одесі.

Слідчий звинуватив П. Зізда у тому, що він був «дворушником» у лавах комуністичної партії і запитав, коли той став на антипартійні позиції. Арештований відповів, що почав відходити від генеральної лінії партії у 1931–1932 рр. Спонукали його до цього «продовольчі ускладнення» на селі, і він почав сумніватися у правильності лінії партії щодо колективізації сільського господарства, адже вважав, що селянство не пристосоване до курсу колективізації. Також він «визнав» за собою «хитання у національному питанні», адже вважав, що українська мова «не має прав громадянства», мистецтво далеко від національної культури, вищі навчальні заклади формально українізовані, українські кадри не висуваються, а «затираються» тощо. Свої думки він охарактеризував як «націоналістичні, ворожі партії», які згодом переросли у «тверді антипартійні, ворожі погляди», що підштовхнули його до «організованої боротьби з партією більшовиків та радвладою»²².

Далі П. Зіздо повністю «зізнався» і дав найбільш докладні «свідчення», порівняно з іншими «учасниками організації». Він розповів, що був утягнутий до організації у 1935 р. (під час роботи на посаді редактора районної газети) новим районним прокурором на прізвище Я. Дробоття.

П. Зіздо, як редактор газети, дуже швидко познайомився з новим районним прокурором. Тодішній секретар райпарткому Толстой повідомив П. Зізда, що Я. Дробоття начебто має «петлюрівське минуле». Дійсно, Я. Дробоття на одному з допитів «підтвердив», що у 1919 р. у його

²⁰ Там само. Арк. 51–52.

²¹ Там само. Арк. 53.

²² Там само. Арк. 54–55.

рідному селі Вельбівка Гадяцького району діяла «Просвіта», що займалася, головним чином, просвітницькою та культурно-масовою роботою під керівництвом «петлюрівців» Міняйла та Темного²³.

Незабаром Я. Дробоття проінформував П. Зізду про існування у Одесі та Одеській області військово-націоналістичних формувань і запропонував узяти участь у формуванні організації й допомагати йому, на що останній повністю погодився. Особисто П. Зіздо «втягнув» до організації колишнього завідувача управління народної освіти Осерського, інструктора райпарткому Марченка, вчителя Т. Колесника та агрономів Ковбасюка і Антоненка. У свою чергу, Осерський завербував директора школи Георгієва, викладача Колісниченка, Булаховського та Іщенка. Марченко завербував Й. Лапу, Клочка, Вороната Козловського. Т. Колесников «втягнув» до організації Собачкіна за дорученням самого П. Зізди²⁴.

При цьому П. Зіздо окремо дає характеристику Осерському як запеклому контрреволюціонеру, який отримав завдання створювати повстанські загони у селах, що в минулому були найбільш «заражені» політичним бандитизмом. Це прямо суперечило свідченням І. Отрошка, який начебто мав завдання підбирати кадри з колишніх червоних партизанів, таких як Й. Лапа. Проте слідчого такі дрібниці цікавили щонайменше. Тож, згідно зі «свідченнями» П. Зізди, він, Я. Дробоття і Й. Лапа були штабом, що керував діяльністю організації. Повстанські загони організацією були створені у Новоукраїнці, Фурманівці та Піщаному Броді. На питання слідчого про зв'язки організації з іншими військово-націоналістичними формуваннями, П. Зіздо підтвердив зв'язок через Й. Лапу з І. Микитенком, який начебто був представником «Центру»²⁵.

Одночасно П. Зіздо «дав свідчення» про те, що їхня організація мала зв'язок із представниками правотроцькістського блоку (бухарінсько-зінов'євсько-троцькістського), який у районі був представлений колишнім секретарем районного партійного комітету Толстим. Згодом Толстого було переведено до Одеси, де П. Зіздо продовжував підтримувати з ним зв'язок. Що Толстой був на їхньому боці, але числився членом іншої організації і був зв'язаний з обласним троцькістським керівництвом в особі Ф. Голуба, допитуваний дізнався від Я. Дроботті. Це, в свою чергу, суперечило свідченням І. Отрошка, який вважав Ф. Голуба головою саме націоналістичного осередку, пов'язаного з колишнім українським есером-боротьбистом П. Любченком. Проте і в цьому випадку слідчий проігнорував явні протиріччя у свідченнях²⁶.

²³ Там само. Арк. 78–79.

²⁴ Там само. Арк. 61–62.

²⁵ Там само. Арк. 63–66.

²⁶ Там само. Арк. 67.

30 березня 1938 р. сержант державної безпеки Берензон допитав колишнього «секретаря райпарткома Алейнікова О. Д.», «свідчення» якого, в основному, повторювали «свідчення» інших фігурантів справи. При цьому колишній секретар райпарткому розповів, як завербував Й. Лапу. Знаючи, що останній зв'язаний з І. Микитенком, О. Олейников у лютому–березні 1937 р. звинуватив завземвідділу у тому, що той приховав куркульське походження письменника. За це О. Олейников начебто погрожував Й. Лапі виключенням із партії, але, враховуючи «антипартійні настрої» останнього, проінформував його про існування «військово-повстанської націоналістичної організації» і запропонував вступити до неї. Й. Лапа погодився. Схожим чином був залучений до «організації» Вецнер, батько якого мав власну майстерню і крамницю з «найманою робочою силою». Шантажуючи Вецнера його «соціально чужим походженням», О. Олейников і «втягнув» його до осередку. Окрім того, О. Олейников назвав слідчому нових «членів» організації у кількості 9 осіб²⁷. Вони підтвердили керівну роль Я. Дроботті, Й. Лапи, О. Олейников та П. Зізда, при тому, що П. Зізда не включав О. Олейникова до керівництва повстанської організації. Далі між головними учасниками «організації» вже в Одесі була проведена низка очних ставок, на яких вони «повністю підтвердили всі свої свідчення» одне проти одного, а також погодилися із звинуваченнями слідства²⁸.

10 липня 1938 р. Й. Лапа був ознайомлений із протоколом про закінчення слідства. В обвинувальному висновку по справі Й. Лапи стверджувалося, що він був активним учасником контрреволюційної повстанської організації, яка боролася за повалення радянської влади, відрив України від СРСР та перетворення її на фашистську державу²⁹. 10 жовтня 1938 р. військова колегія Верховного суду Союзу РСР у складі дивізійного воєнного юриста Орлова, бригадного воєнного юриста Галенкова та воєнного юриста I рангу Кліміна на закритому судовому засіданні оголосила Й. Лапі обвинувальний висновок³⁰.

У відповідь підсудний заявив, що винним себе не визнає. Також він заявив, що в антирадянській організації не перебував. На це головуючий зачитав фрагменти свідчень самого Й. Лапи та інших фігурантів справи, що підтверджували провини підсудного. Й. Лапа від своїх свідчень відмовився, а свідчення інших оголосив брехнею, адже він нічого не знав про антирадянську організацію та повстанські загони. Він стверджував, що свої «свідчення» дав на основі «свідчень» інших учасників, які йому по-

²⁷ Там само. Арк. 71–73.

²⁸ Там само. Арк. 74–75.

²⁹ Там само. Арк. 138–141.

³⁰ Там само. Арк. 149.

казав слідчий. Також він стверджував, що у камері інші арештанти йому постійно радили зізнаватися, навіть якщо не винний, бо «інакше виходу з в'язниці не буде», тож піддався на умовляння і дав хибні свідчення слідчому. Тепер він відмовляється від них. У останньому слові Й. Лапа просив не забирати в нього життя і дозволити довести працю, що він не ворог радянської влади. Після наради суд оголосив Й. Лапі смертний вирок ³¹. 11 жовтня 1938 р. вирок суду був виконаний ³². Разом із Й. Лапою були розстріляні Т. Колісник, П. Зіздо, Я. Дробоття.

20 вересня 1957 р. воєнний прокурор ГВП Ригалін надав висновок щодо справи «керівників організації» – Й. Лапи, П. Зізди, Т. Колісника, Я. Дроботті. Прокурор віднайшов численні протиріччя у ході слідства та свідченнях підсудних і свідків. Зокрема, він констатував, що всі обвинувачені відмовилися від своїх свідчень на суді (за винятком Т. Колісника). Обвинувальні вироки ґрунтувалися на неперевірених свідченнях арештованих І. Отрошка, О.Олейникова, Собачкіна та П. Ставратія, а також свідків Подолинного та Миколюка. Також матеріали, покладені в основу звинувачення, не підтвердилися. Зокрема І. Отрошко заявляв, що був завербований Ф. Голубом, проте на 1957 р. було визнано, що жодної антирадянської діяльності останній не вів. Із 13 осіб, названих Я. Дроботтею та П. Зіздом у якості завербованих, 9 взагалі слідством не допитувалися. Осерський, начебто завербований П. Зіздом, був засуджений необґрунтовано, а тому було порушено питання про його реабілітацію. Також були повторно допитані свідки, які знали Й. Лапу, П. Зізду, Я. Дроботтю та Т. Колісника. Вони заявили, що нічого не відали про антирадянську діяльність цих осіб і характеризували їх як «хороших працівників, які сумлінно відносилися до службових обов'язків та користувалися заслуженим авторитетом у колективі, антипартійних проявів з їхнього боку помічено також не було» ³³. Окрім того, звинувачення базувалися лише на усних свідченнях, а об'єктивних доказів, зокрема, зброї, знайдено не було. Відповідно воєнний прокурор дав рекомендацію про скасування вироків обвинуваченим ³⁴.

У 1938 р. співробітники УДБ прекрасно усвідомлювали, що повстанська організація не може складатися з одного лише керівництва. Для того, щоб повністю зімітувати боротьбу з українськими повстанцями, потрібно було пов'язати керівництво повстанському з «рядовими бійцями контрреволюції». Зв'язок був знайдений ними у особі П. Ставратія, 1902 р. народж., колишнього денікінського вояка, який до арешту пра-

³¹ Там само. Арк. 1496–1496 зв.

³² Там само. Арк. 142.

³³ Там само. Спр. 3957. Арк. 154.

³⁴ Там само. Арк. 155.

цював інструктором дитячого будинку № 1 м. Новоукраїнки. На допиті 17 квітня 1938 р., який проводив «молодший лейтенант державної безпеки Бережної», П. Ставратій начебто розповів про створення низового рівня «повстанської організації». При цьому він «засвідчив», що у 1936 р. був завербований до лав «націоналістичної військово-повстанської організації» Й. Лапою, за наказом якого розпочав вербування «контрреволюційних кадрів»³⁵.

Про обставини вербування П. Ставратій повідомив, що тривалий час спілкувався з братами С. і П. Арсиріями, які завжди висловлювалися проти колгоспного устрою, оскільки свого часу були розкуркулені. Також вони начебто говорили про необхідність організованої боротьби проти існуючого ладу і особливо наголошували на тому, що Україна повинна бути самостійною державою. Також із контексту бесід П. Ставратій начебто зрозумів, що існує багато людей, які співчують подібним настроям і готові у будь-який момент виступити проти радянської влади зі зброєю у руках. У травні 1936 р. на одній з таких бесід був присутній «зав. Райземвідділу» Й. Лапа, який в присутності братів Арсиріїв повідомив П. Ставратія про існування у районі «контрреволюційної військово-повстанської організації» і запропонував йому вступити до її лав. Бачачи, що Й. Лапа спокійно говорить про це у присутності свідків, П. Ставратій погодився³⁶.

Згідно зі «свідченнями» П. Ставратія, загальна мета організації мала декілька цілей, що полягали у: проведенні вербувальної роботи для розширення організації; проведення шкідницької роботи для послаблення потужності СРСР; придбання зброї для озброєння організації; здійснення збройного повстання для повалення радянської влади; відрив радянської України від СРСР; створення самостійної Української держави за зразком фашистської Німеччини³⁷.

При цьому, за словами П. Ставратія, Й. Лапа попереджав його проти масового вербування, наголошуючи, що краще залучати до руху небагато перевірених людей. Також начебто Й. Лапа підкреслював, що один авторитетний куркуль-петлюрівець, а особливо той, що знається на військовій справі, краще багатьох рядових. Оскільки організація повинна здійснити збройне повстання, то «один авторитетний член організації зможе швидко провести роботу з формування додаткових загонів та диверсійних шкідницьких груп»³⁸.

За «свідченням» П. Ставратія, до організації особисто ним та Й.

³⁵ Там само. Арк. 130.

³⁶ Там само. Арк. 130–131.

³⁷ Там само. Арк. 131–132.

³⁸ Там само. Арк. 132.

Лапою були «втягнуті»: бухгалтер «колгоспу ім. Будьоного» Я. Романескул, колгоспники С. Арсирій, К. Арсирій, П. Ребедь, робітник елеватора Л. Гетьманенко, службовець К. Благодатний, І. Мошнягул. У свою чергу, К. Благодатний начебто «втягнув» до організації ще 4 нових членів³⁹. Також зі справою Й. Лапи була пов'язана справа групи мешканців Новоукраїнського району, заарештованих 20 квітня 1938 р., які були визнані членами «повстанської організації низового рівня» і звинувачені за ст. 54-8 та 54-11 КК УРСР: робітник П. Патратій, колгоспники М. Ютиш, С. Гриценко, Д. Арсирій, М. Рудий, Д. Мошнягул, Д. Політ, технік-будівельник М. Бушмарін, М. Гнида, тракторист Г. Голуб. Більшість із них у різні роки вже були засуджені за контрреволюційну діяльність, а М. Бушмарін був оголошений колишнім «колчаківським» офіцером. Що цікаво, М. Рудий у 1934 р. вже був засуджений на 2 роки умовного ув'язнення за розтрату грошей сільради. Окрім того, у 1937 р. він зібрав у колгоспників гроші на закупівлю м'яса у рахунок обов'язкових м'ясопоставок державі, які притримав у себе до квітня 1938 р., після чого повернув їх колгоспникам, зірвавши м'ясопоставки⁴⁰.

Усі заарештовані під час слідства «підтвердили факт своєї участі у контрреволюційній повстанській організації», дали свідчення одне проти одного, а також заявили про участь інших осіб, які, втім, заарештовані так і не були⁴¹.

Так, К. Арсирій «дав свідчення» про те, що декілька осіб були завербовані Й. Лапою у нього на квартирі. Його «свідчення» слідчим «вдалося підтвердити» показаннями тих учасників, яких він начебто вербував. Зокрема П. Патратій «розповів», що одного разу зайшов на квартиру К. Арсирія, де були присутні (крім господаря): С. Арсирій, брати І. та Д. Мошнягули, а також Й. Лапа. Після застілля Й. Лапа начебто запропонував П. Патратію вступити до уже існуючої антирадянської організації, на що той негайно погодився⁴².

У свою чергу М. Ютиш «розповів», що брати Арсирії завербували його прямо на вулиці – завели з ним розмову, знаючи його антирадянські настрої, і запропонували йому вступити до контрреволюційної організації. М. Ютиш визнав, що ненавидів колгоспний устрій і через це «дав згоду на участь у русі»⁴³.

Серйозною проблемою для слідчих у цій справі була відсутність зброї у членів «організації». Більшість «членів організації» на запитання слідчих про наявність зброї в «організації» відповідали, що «зброї ор-

³⁹ Там само. Арк. 133–136.

⁴⁰ Там само. Спр. 3698. Арк. 1–79зв.

⁴¹ Там само. Арк. 90–91.

⁴² Арк. 95.

⁴³ Арк. 100.

ганізація не мала». Так, П. Патратій засвідчив, що про зброю і спосіб її придбання йому нічого не відомо, то ж його ж діяльність зводилася до антирадянської агітації серед колгоспників ⁴⁴.

Проте, завдяки «свідченням» К. Арсирія і ця проблема була вирішена позитивно. За його словами, у 1936 р. у нього ж на квартирі тау його присутності Й. Лапа зустрівся з Г. Арсирієм. Вони домовилися про те, що Григорій разом із батьком – М. Арсирієм зможуть дістати зброю у Одесі, а потім Григорій «перекине» її до Новоукраїнки. Григорій приїздив до Новоукраїнки двічі, зупиняючись на квартирі І. Мошнягула. Сам К. Арсирій отримав від Й. Лапи завдання «пошкідницьки посадити лісопосадки». Завдання було виконано К. Арсирієм, який також засвідчив, що більше нічого розповісти не може ⁴⁵.

Окрім того, С. Гриценко на питання слідчого про зброю «відповів», що зброю обіцяв дістати Я. Дробоття. Також він «заявив», що повстання повинно було початися за сигналом самого районного прокурора, який мав для цього приїхати до Татарівки. 20 квітня 1938 р. С. Гриценко намагався втекти від конвоїрів, але був впійманий і доправлений до в'язниці ⁴⁶.

М. Ютиш «засвідчив», що про існування організації дізнався під час вербування. Від С. Арсирія він отримав завдання на проведення антирадянської агітації серед колгоспників колгоспу ім. Леніна. М. Ютиш начебто мав відмовляти колгоспників від виходу на роботу, а також повинен був вести розмови про те, що незабаром СРСР неодмінно зазнає поразки у війні. М. Ютиш «визнав», що вів такі розмови з колгоспниками, одночасно виявляючи осіб, що співчували подібним настроям і могли бути корисні для «організації». На запитання про наявність зброї М. Ютиш також відповів, що зброї немає, проте «уточнив» зі слів С. Арсирія, що Г. Арсирій обіцяв знайти зброю для організації і у потрібний момент передати її повстанцям ⁴⁷.

Подібні «свідчення» дали також І. Мошнягул, Д. Арсирій, Я. Романескул. Окрім того, арештовані «називали» прізвища інших осіб, що начебто були завербовані до організації. Так, у письмовому «зінанні» І. Мошнягул, наприклад, до організації зарахував А. Мамалигу, Н. Ютиша, В. Рацула, Г. Щирського, Ф. Стазілова ⁴⁸. Я. Романескул, бухгалтер колгоспу Будьонного, дав свідчення проти І. Ротара, І. Поломаря, Змеула, М. Тітенка, І. Ляшенка, І. Мурдія, П. Ставратія, Г. Арсирія ⁴⁹.

⁴⁴ Арк. 96.

⁴⁵ Арк. 92–93.

⁴⁶ Арк. 105зв.–106.

⁴⁷ Арк. 101.

⁴⁸ Арк. 119.

⁴⁹ Арк. 132.

Письмове «свідчення» І. Мошнягула дало слідчим привід зв'язати повстанців з іноземною розвідкою. За його словами, він був залучений до «гарнізації» Г. Арсирієм, який зізнався першому у тому, що був завербований до румунської розвідки А. Вардяном. Григорій також дав йому завдання, «коли буде переворот контрреволюційний піддержувати контрреволюцію організованим [о]бразом»⁵⁰. Також, за його «свідченнями», Григорій пропонував провадити шкідницьку роботу у колгоспі. Але завдання «румунського розвідника» І. Мошнягул не виконав через те, що «у конюхи не попав» і пішов косити сіно. Згодом він вирішив визнати свою провину і розповісти все, що знав про діяльність організації та її членів, а також «румунського розвідника» А. Вардяна⁵¹.

29 квітня 1938 р. П. Патратій, М. Ютиш, С. Гриценко, Д. Арсирій, І. Мошнягул, Я. Романескул, М. Рудий, Д. Мошнягул, Д. Політ, М. Бушмарін, М. Гнида, Г. Голуб, К. Благодатний були засуджені трійкою при УНКВС в Одеській області до вищої міри покарання – розстрілу. Викликає певний подив, що обвинувачення були висунуті лише 13 особам, адже під час слідства були названі прізвища набагато більшої кількості осіб. Швидше за все, слідчі обрали тих, хто вже мав судимості за контрреволюційну діяльність, одночасно був колишнім куркулем, колишнім «політбандитом» або білогвардійцем, або ж був названий у якості учасника «керівниками організації».

У березні 1957 р. було проведено перевірку правильності засудження фігурантів справи. У результаті перевірки, здійсненої старшим слідчим слідчого відділу УКДБ при РМ УРСР у Кіровоградській області лейтенантом Медведєвим, було з'ясовано, що у свідченнях засуджених є багато протиріч. Крім того, не підтвердили власних свідчень 21 особа, які проходили у якості свідків у 1938 р. Ще більше аргументів, що свідчили про фальсифікацію справи, знайшов слідчий шляхом огляду суміжних архівно-слідчих справ. Зокрема, колишній 2-й секретар Одеського обласного комітету партії Ф. Голуб, який проходив за обвинувальним висновком як керівник контрреволюційної військово-націоналістичної організації, був повністю реабілітований, а справа проти нього припинена за відсутністю складу злочину. В результаті слідчий Медведєв рекомендував рішення трійки НКВС скасувати і справу припинити⁵².

Таким, чином на прикладі справ учасників неіснуючої повстанської організації ми можемо побачити, що головним методом «доведення» провини підслідного було здобуття усних свідчень як проти себе, так і одне проти одного. При цьому «щиросердне зізнання» далеко не завжди

⁵⁰ Арк. 119–120.

⁵¹ Арк. 119–123.

⁵² Арк. 345–351.

було головним доказом. Слідчі домагалися перехресних свідчень обвинувачених одне проти одного та «підтвердження» їхніх зізнань від свідків. При цьому слідчі брали до уваги лише те, що підтверджувало провину обвинуваченого і заносили у протокол лише такі дані. У той же час далеко не всі фігуранти справ ставали обвинувачуваними, у багатьох випадках слідчі не виносили підозру тим, хто не мав «контрреволюційного минулого». Тож завжди проблемою було здобуття об'єктивних доказів проти обвинувачуваних. Проте суд найчастіше на це не зважав і виносив обвинувальний вирок, що згодом полегшувало реабілітацію підсудного, проте не полегшувало його долі.

Spheres of Culture

PL ISSN 2300A1062

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕКТИВУ БУДІВЕЛЬНИКІВ І ПРАЦІВНИКІВ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС

Abstract: The article deals with specific features of the process of formation and activities of the body of builders of the Kremenchuk HPS.

It concerns the leadership of the construction, its management and the technical staff. The following points are viewed: the formation of the body of builders at various stages of construction; working conditions of the bulk of

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Особливості формування та діяльності колективу будівельників і працівників Кременчуцької ГЕС // *Spheres of Culture*, 2018, Vol. 17. – С. 369-378.

employees and workers; wage rates; social benefits; working discipline; reasons for high rate of flow of the working force. There are described main methods of stimulating workers, examples of work enthusiasm and of work achievements.

There are examined problems of everyday life, particularly the ones concerning lodgings for the builders; delinquency within the body of workers; as well as some methods of solving them by the leadership of the construction, bodies of Soviet and Party power.

Keywords: Kremenchuk hydraulic power station, industrial construction, body of workers, social environment, social benefits, living conditions, working conditions.

Висвітлення історії промислового будівництва найчастіше базується на оцінці статистичних даних, що характеризують власне промисловий об'єкт, його очікуваний економічний ефект та значення для розвитку країни в цілому. Проте не менш важливою характеристикою зведення будь-якої новобудови є висвітлення соціальних проблем трудового колективу, який і є рушієм самого процесу будівництва. Історія побудови ГЕС у районі Кременчука у цьому плані зачіпає подібні проблеми лише наполовину. У офіційній СРСР історіографії висвітлені насамперед трудові досягнення колективу будівельників станції. Проте досі існує потреба у комплексній оцінці всього спектру соціальних умов життєдіяльності трудового колективу гідробудівників. Саме спроба такої оцінки і є завданням цієї статті.

Очолював «Кременчукгесбуд» Гнат Новіков. До свого призначення на цю посаду в 1954 році, він працював заступником начальника будівництва Горьковської ГЕС. На Кременчуцькій ГЕС Г. Новіков був до середини літа 1958 року, а потім, з 13 липня, перейшов на посаду заступника міністра будівництва електростанцій СРСР. З грудня того ж 1958-го він вже – Міністр.

Головним інженером і заступником начальника будівництва було призначено Григорія Строкова. З літа 1958 року саме Г. Строков очолював «Кременчукгесбуд» і працював на цій посаді до повного завершення будівництва Кременчуцької ГЕС. Потім його призначили керувати будівництвом Київської ГЕС.

Тягар першого, підготовчого, періоду будівництва разом з начальником будівництва Новіковим та його заступником – головним інженером Строковим також несли М. Кіль – заступник начальника будівництва з загальних питань; В. Клещев – начальник планового відділу; Г. Криворучко – начальник відділу кадрів; І. Лубенець – головний бухгалтер; начальники дільниць – М. Максименко, М. Тіден, В. Дев'ятов; начальник служби – головний диспетчер – С. Клименко [4, 1-5]. Всі разом вони ке-

рували надзвичайно складним господарством. Методи ж їхнього керівництва відповідали духові епохи і не вирізнялися демократичністю.

Станом на 16 серпня 1954 року керівників різних служб, включно з очільниками будівництва, налічувалося 28 осіб. У той час заробітна плата Г. Новікова та Г. Строкова сягала 4200 крб. щомісячно. Звичайний інженер отримував 1320 крб., бухгалтер – 768 крб. [4, 5].

Безпосередньо до управлінського апарату «Кременчукгесбуду» належало 9 різних служб. Лише з метою особистого обслуговування Новікова й Строкова працювали 7 осіб – секретарі, помічники, телефоністи, водії і т. п.

До так званого «лінійного персоналу» належали загалом 91 працівник: начальники дільниць, старші виконроби, виконроби, майстри, техніки, інженери-геодезисти, рахівники, табельники. Всі вони та інший управлінський апарат налічували на кінець літа 1954 року 137 осіб і належали до т. зв. «головного виробництва», тобто будівництва власне ГЕС. Інше, «неголове виробництво», було надзвичайно громіздким і складалося з понад 50 різних управлінь, служб і відділів. Їх теж очолювали начальники, підлеглі особисто Новікову. Так, тільки до апарату управління промислового будівництва належали 16 осіб [4, 6].

Перші робітники та спеціалісти на будівництво ГЕС прибули в травні 1954 року. Їх, перших, у II кварта- лі 1954 року налічувалося 950 осіб. У третьому кварталі числилося вже 1454 робітників, інженерів та службовців. Загалом через відділ кадрів пройшли того року 2976 осіб. Але до кінця року протрималися 2765 осіб. Впродовж 1954 року будівництво полишили 489 робітників [6,6]. Серед найголовніших причин постійної плінності кадрів можна назвати низькі заробітні плати, важку фізичну працю, необлаштований побут. 32 робітники було звільнено за прогули та порушення дисципліни праці, 5 осіб втекли з будівництва самочинно.

Головними джерелами поповнення робочої сили стали Кіровоградська, Черкаська та Полтавські області. Гігантська новобудова завжди вимагала величезної кількості некваліфікованої робочої сили, тож потреба в ній стала шансом для тисяч, перш за все юнаків та дівчат, необтяжених сім'ями, вирватися із сільських злиднів. Тому колгоспники саме цих областей, скориставшись нагодою, залишали рідні домівки і відправлялися до села Табурища, де їх, через постійний дефіцит робочих рук, радо оформляли на різні, зазвичай, малокваліфіковані роботи. Так, із загальної кількості працівників Кременчуцької ГЕСу 2765 осіб (станом на 1.01.1955 р.) робітників-будівельників налічувалося 2487 [5,71].

Серед робітників т. зв. першого, початкового етапу будівництва, майже не було тих, хто раніше працював на великих будівництвах взагалі і на спорудженні ГЕС зокрема. Станом на 1 січня 1956 року на будівництві працювали 267 інженерно-технічних працівників та 147 службовців.

68 інженерів впродовж 1955 року будівництво покинули [7, 94]. Місячні зарплати кваліфікованих працівників коливалися в межах 700-900 крб. і подеколи навіть вище. В той же час різноробочі та підсобні працівники «Кременчукгесбуду» отримували, зазвичай, менші заробітні плати. Наприклад їздовий на конях отримував 380 крб.

Значно менші зарплати за однакові об'єми виконаної роботи, ніж працівники «головного виробництва» отримували робітники, наприклад, «Спецбудтресту» № 2 Міністерства міського і сільського будівництва УРСР, які споруджували житло для переселенців із зони затоплення. Їхні норми розцінок на- лежали до так званої «II групи будівництва».

Однак порівняно з колгоспною, заробітна плата будівельників Кременчуцької ГЕС вважалася для вихідців із сіл великою. До того ж робітники користувалися певним пакетом соціального захисту: нормованим робочим часом, правом на щорічну відпустку, забезпеченням спецодягом, виплатою лікарняних у випадку травм чи захворювань тощо. Всього цього селяни-колгоспники у ті часи не мали. Тож гігантська новобудова перетворилася на величезний магніт, що притягував колгоспну молодь, попри важку роботу майже на всіх її дільницях [7].

У 1955 році середня річна зарплата робітника досягла 7909 крб., а середньорічний об'єм виконаної роботи склав 38487 крб. [7, 123]. Тобто, виробляючи продукції на 1 крб., робітник теоретично отримував 20-25 коп. на свою заробітну плату. Податки й відрахування з заробітної плати суттєво зменшували ці відсотки. Однак з кожним роком середньодобові зарплати зростали на декілька карбованців, від чого збільшувалися також і середньомісячні. Так, якщо в 1956 році середньоденна зарплата сягала 31,16 крб., то наступного року вона склала 34,64 крб. [12, 181]. За місячну зарплату середньостатистичний кваліфікований робітник міг тоді купити вовняний костюм.

На будівництві вже в перший підготовчий період запровадили і моральні форми стимулювання з метою досягнення ще більшої продуктивності праці, а, отже, й результатів. Так, серед дільниць організовували «соціалістичні змагання». Переможцям вручали перехідні червоні прапори або червоні вимпели. Окремим робітникам присвоювали звання «кращого у професії». Декому вручали грошові премії, на які в перші роки керівництво будови було дуже скупим. У стінгазетах містилися, а згодом друкувалися в багатотиражці «Кременчукбуд» світлини передовиків.

Серед перших «ударників комуністичної праці» називався бригадир каменоломів Роговський, який разом з робітниками в кар'єрі видобував камінь, виконуючи при цьому норму на 183%.

Бригаду арматурників на чолі з бригадиром Беляєвим двічі нагороджували «перехідним червоним прапором» за виконання норм на 220-

230%. За результатами роботи в 1957 році на обласну «дошку пошани» в Кіровограді занесли аж 30 працівників «Кременчукгесбуду». 400 особам вручили «Почесні грамоти» за підписом начальника «Кременчукгесбуду». Згодом на будівництві з'явився «свій» Герой соціалістичної праці Михайло Карпов. Це тогочасне високе звання бригадир арматурників отримав у 1958 році. Щомісячно бригада, очолювана М. Карповим, виконувала норми на 140-160 %. За це її присвоїли звання «бригада комуністичної праці» [14].

У 1954 році на будівництво Кременчуцької ГЕС прибула Катерина Головка. З 1955 року і до пуску ГЕС в дію, жінка працювала трактористкою. Виробничі завдання виконувала на 170-185%. К. Головка нагородили медаллю «За трудову доблесть», а також обрали депутатом Верховної Ради УРСР [2, 38].

У 1961 році звання Героя соціалістичної праці отримав і колишній начальник «Кременчукгесбуду» Г. Новіков, значний особистий внесок якого у побудову нової ГЕС на Дніпрі є незаперечним.

Проте діяльність колективу будівельників не складалася лише з самих трудових досягнень. Насправді значний обсяг робіт на будівництві потребував важкої та некваліфікованої праці.

Відсутність механізмів у перший період призводила до того, що всі вантажно-розвантажувальні роботи здійснювалися вручну, а найпоширенішими «механізмами» були тачки і ноші.

Неймовірний тягар припав і на гужовий транспорт.

Найскладніша ситуація виникла на причалі с. Табурища. Використання тільки фізичної сили при розвантаженні великих суден значно подовжувало час усіх робіт, суттєво його здорожчувало.

Так, за планової вартості всіх робіт на причалі з розвантажування барж в 943 тис. крб., насправді затратили 1 млн. 279 тис. крб. Фактичне здорожчання сягало 336 тис. крб. Відсутність механізмів у кар'єрі, зокрема каменедробилок та грейдерів на будівництві доріг, а також потужних бетономішалок призводило до збільшення кількості задіяних працівників. Ще й у 1957 році, коли закінчувався підготовчий період до спорудження ГЕС, заготівля каменю, його навантаження, а також розвантажувальні роботи з лісом, щебенем, металом, бетоном часто відбувалися вручну [12, 142].

Виключно ручна праця застосовувалася під час здійснення штукатурних та малярних робіт. На виробництві не було в достатній кількості або й зовсім таких електроінструментів, як електрорубанки, електропилки, електричні дрилі, електрокабелі, фарбопульти, конвеєри. Це призводило до високого травматизму та захворюваності, прогулів, що обчислювалися тисячами так званих «людиноднів». Фактично кожен десятий робітник не виконував планових завдань і норм [5, 80]. Тільки в

1955 році від хвороб робітників було пропущено 26154 «людиноднів», а прогуляно 16647 «людиноднів» [7,94].

Від недотримання техніки безпеки часто калічилися та навіть інколи гинули працівники. Так, в 1955 році важко травмувалися 95 робітників, один із них загинув. Із розгортанням основних робіт факти каліцтва та травматизму зросли [7, 95].

Не дивно, що у 1957 році з будови розрахувалися й вибули 2054 осіб, з них робітників 1923. Не всі залишали будівництво за власним бажанням, хоча таких налічувалося 1381, тоді як заарештували 17 робітників і службовців, 40 звільнили за порушення трудової дисципліни, інших – за пияцтво на робочому місці та за інші провини [12,169].

Великою проблемою для робітників та службовців, які щойно прибували у зону будівництва ГЕС, стала відсутність впорядкованого житла. Для них швидкими темпами зводили каркасно-щитові гуртожитки, а у «Новому місті» – двоповерхові (з вісьмома переважно комунальними квартирами) будинки з цегли (їх спромоглися побудувати аж 9, але в одному з них розмістили штаб будівництва) та бараки. З кожним роком темпи будівництва зростали, тож значна частина будівельників ГЕС з часом таки отримали впорядковане житло [15]. Однак, у перший період будівництва робітників і службовців селили в селянських хатах у найближчих до будівельних майданчиків селах і містах. Так, у Кременчуці розселили 1100 осіб, в селі Табурище – 1800, у селах Ревівка, Павлівка та в м. Крюків – по 300 працівників [4, 5].

З протоколів засідань виконавчого комітету Табурищанської сільської ради Новогеоргіївського району чітко проглядається картина неймовірного зростання кількості жителів села. Так, наприкінці 1955 року на території сільської ради вже проживали до 10 тис. громадян. Тільки з 1 січня по 14 лютого 1956 року до села прибули 671 робітник. До 1 травня очікувалося прибуття ще майже 2 тис. працівників. За кількістю жителів – постійних та тимчасових, с. Табурище перевищило свій районний центр – м. Новогеоргіївськ. Не дивно, що селянські хати ущільнювалися мешканцями і невдовзі, окрім господарів, у хатах проживали по 8-10 «квартирантів» [3,43].

Також упродовж 1958 року з «Кременчукгесбуду» звільнилися 48% раніше зарахованих робітників і службовців [14, 58].

Таким чином, фактично кожен другий робітник залишив будову гідровузла. Причини різні. Серед них і звільнення за прогули. Так, якщо в 1956 році за них звільнили 179 осіб, то в 1958 таких виявилось вже 303. Інші причини звільнення – важкі умови праці, низькі зарплати, хвороби, виходи на пенсію, смерті. В 1957 році через інвалідність, набуту на будівництві, та смерті, вибуло 73 особи [12, 155].

В 1956 році на будівництво ГЕС прислали 548 в'язнів. Їхня провина була незначною, тож їх розконвоювали і «перевиховували» працею [11, 14]. За період з 1954 до 1958 року осіб, які приїхали на будівництво з інших регіонів Советського союзу за так званим «організаційним набором», налічувалося 2107.

Тож упевнено можна зробити висновок, що головний тягар будівництва винесли на собі жителі трьох областей України: Кіровоградської, Полтавської та Черкаської. Приїжджі з поза меж цих адміністративно-територіальних одиниць становили лише 10% від загальної кількості всіх працівників.

Щороку робітники та службовці працювали в середньому по 277-280 днів, також кожен з них прогуляв від 2 до 5 днів впродовж року.

Станом на 1 січня 1958 року на будівництві гідровузла тільки в системі «Кременчукгесбуду» працювали 8884 особи. Безпосередньо робітниками числилися 7752 особи, 868 належали до інженерного корпусу та службовців. У довідці, що її підготував промисловий відділ Новогеоргіївського районного комітету комуністичної партії, констатувалося: «50-60 % із загальної кількості робітників на ГЕС – це люди з Новогеоргіївського району» [2,38].

Величезний тягар усіх робіт на гідровузлі припав також на жіночі руки. На початку 1958 року серед робітників жінок налічувалося 2397, інженерами працювали 92, службовцями – 181. Тож майже 30 % усіх працівників на спорудженні Кременчуцької ГЕС були жінки [12, 158].

Всупереч величезній пропаганді щодо спорудження на берегах Дніпра нової ГЕС, проголошення її черговою комуністичною будовою, це не спричинило масового напливу до неї громадян не тільки з інших республік СРСР, а навіть з більшості областей України. Це явище фіксувалося не тільки на початку будівництва, а й тоді, коли воно доходило до свого екватору. Так, в 1957 році з загальної кількості зарахованих на роботу в понад 4800 осіб, 4087 були «місцевими», 23 приїхали, щойно демобілізувавшись зі служби в армії, 170 прибули за «оргнабором». Партійні та комсомольські комітети направили за «набором» всього 287 своїх членів [12, 169].

Величезна напруга з трудовими ресурсами, спричинена їхньою надзвичайною плінністю, значне відставання від графіка будівництва змушували його керівництво шукати нові джерела поповнення робочої сили. Весною 1958 року одне з таких джерел знайшли: комсомол України взяв «шефство» над Кременчуцькою ГЕС. 14 квітня 1958 року відбулося засідання бюро ЦК комсомолу України, де й взяли на себе ці шефські зобов'язання. Бюро зобов'язало Волинський, Кіровоградський, Львівський, Полтавський, Сумський і Чернівецький обласні комітети комсомо-

лу направити на будівництво КремГЕС за «комсомольськими путівками» 3000 комсомольців.

Найбільшу кількість молоді – по 750 осіб – мали відправити з Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей. Із усієї кількості комсомольців, які за путівками прибували на ГЕС, 2040 осіб вважалися «різноробочими». З метою задоволення «культурних потреб» тих, хто працював на будівництві, ЦК комсомолу України взяв на себе зобов'язання направити на новобудову письменників, концертні бригади, майстрів мистецтва та учасників художньої самодіяльності. 6 жовтня 1958 року секретаріат цей ЦК затвердив положення про нагрудний значок «За спорудження Кременчуцької ГЕС» [8,7-24].

Об'єктивною і вичерпною характеристикою стилю і методів керівництва, що склалося в «Кременчукгесбуді» став лист начальника Кіровоградського обласного управління КГБ. У ньому мовилося про реальний стан речей: неорганізованість, перевитрати, простой, брак, посилені некомпетентністю, неосвіченістю, елементарним хамством і грубощами з боку керівників усіх рівнів. Попри пафосні реляції про турботу комуністичної партії й советського уряду про робітничу клясу, зокрема, і той, чийми руками здійснювалося будівництво грандіозної будови на Дніпрі біля Кременчука, дійсність не відповідала декларованому. Так, у вересні 1959 року, коли до пуску перших енергоблоків Кременчуцької ГЕС залишалося фактично 2 місяці, відбулося засідання пленуму Новогеоргіївського районного комітету комуністичної партії, на якому обговорили питання побутового обслуговування населення, зокрема й того, яке задіяне на будівництві. Було вказано на значні недоліки в організації торгівлі на спорудженні КремГЕС. Згідно зі звітами, робітники поганим було постачання овочів і молочних продуктів, мали місце постійні порушення розпорядку дня роботи магазинів, культура торгівлі низька, будівництво магазинів «Кременчукгесбудом» здійснювалося незадовільно. Зокрема, промтоварний магазин біля автотранспортної контори будувався майже два роки, також усе ніяк не могли добудувати м'ясо-молочний і овочевий магазин. Кількість їдалень для робітників Кременчуцької ГЕС все ще була недостатньою, а в тих, що діяли, якість страв була низькою. У них не було організоване виготовлення дієтичних страв, також санітарний стан окремих їдалень та культурне обслуговування в них перебували на низькому рівні. В системі торгівлі мали місце обмірювання, обважування та обрахунків покупців. Допускалися розкрадання і розбирання дефіцитних товарів. Незадовільно працювали майстерні побутового обслуговування, їх кількість не задовольняла потреби споживачів [15,13].

Проблеми будівельників Кременчуцької ГЕС цим не вичерпувалися. Так, ті з них, хто вже станом на літо 1959 року оселився в селищі Хрущов

(перша офіційна назва «Нового міста»), постійно потерпали від нестачі питної води. Для розгляду цієї проблеми у липні 1959 року зібрався виконком Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих і затвердив рішення № 189, яким зобов'язав «Кременчукгесбуд» щодоби заготовляти не менше 800 м куб. води для забезпечення нею західної частини міста [16,17].

Ура-патріотичний запал, що його демонстрували будівельники Кременчуцької ГЕС під час різноманітних «свят на Дніпрі», швидко згасав. Про це засвідчила четверта сесія сьомого скликання Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих, що відбулася 30 листопада 1959 року. Так, сесія відзначила, що на будівництві Кременчуцької ГЕС особливо розповсюджене хуліганство й розкрадання матеріальних цінностей. Боротьба з пияцтвом ведеться незадовільно, техніка безпеки праці порушується, допускаються незаконні звільнення з роботи. Часті порушення законодавства про працю допускали керівники Манжосін, Щербак, Ніяковський та ін. [15,45].

На останньому, завершальному етапі будівництва Кременчуцького гідровузла – на початок осені 1960 року, чисельність всіх працівників, безпосередньо зайнятих на будівництві та в суміжних організаціях і підрозділах, становила 13385 осіб, з них жінок – 4543. Упродовж 1960 року на будівництво прибуло 2795 працівників, а звільнилося за цей час з різних причин 3317 осіб. 10 з них заарештували за різні злочини [17,27].

Оскільки напруга на будівництві Кременчуцької ГЕС значно спала (адже майже всі основні плани й завдання з введення їх у дію виконувалися), дирекція «Кременчукгесбуду» значну частину працівників відправляла у сусідні колгоспи для надання їм різноманітної «шефської допомоги».

На кінець 1960 року наявність великої кількості працівників у системі «Кременчукгесбуду» та інших організаціях й установах, пов'язаних із ГЕС, була вже непотрібною. Злагоджені й випробувані в умовах постійної напруженої роботи бригади робітників колективно залишали Кременчуцький гідровузол й відправлялися на інші будівельні об'єкти Советського союзу.

3 жовтня 1961 року відбулося засідання колегії Міністерства будівництва електростанцій СССР, де зобов'язали начальника «Кременчукгесбуду» до 1 листопада 1961 року відправити в цілинний край, а ним, як відомо, проголосили степи Казахської ССР та деякі області Південного Уралу РСФСР, спеціалістів для використання на будівництві цілинних радгоспів та селищ біля них [10, 20].

Чимало будівельників Кременчуцької ГЕС направилися на Дніпродзержинську ГЕС, будівництво якої розпочалося ще у 1956 році. Також тисячі робітників їздили до м. Кременчука, де будувалися корпуси автомобільного заводу. Його будівництво доручили колективу «Кременчук-

гесбуду». На 1961 рік запланували випустити тут 13200, а на 1965 рік – 23200 великовантажних автомобілів [9, 9].

До кінця 1965 року на Кременчуцькій ГЕС залишився тільки так званий промислово-виробничий персонал кількістю у 354 працівників, 50 осіб непромислового персоналу, 112 працюючих у машинному цеху, 61 – у ремонтно-турбінному цеху, 63 – у гідротехнічному цеху та 84 – у котельному цеху [13, 23].

Підсумовуючи, можна зробити певні висновки. Колектив будівельників Кременчуцької ГЕС протягом самого будівництва складався з різних соціальних груп. З одного боку це управлінці, інженери, висококваліфіковані робітники, що виконували найскладніші роботи, займалися виконанням різних завдань. З іншого – значна маса рядових будівельників, яку складали робітники з низькою кваліфікацією, що займалися важкою допоміжною працею. Необхідність у такій праці виникла через постійний брак машин та механізмів на будівництві. На долю перших припадали пошана, нагороди, різноманітні заохочення, адже вони складали станційну еліту, більш-менш усталений колектив. Інші терпіли основні побутові незручності, мали низьку заробітну платню, що у свою чергу викликало велику плінність основної маси робітників. Таке становище чітко відображає подвійні стандарти советського життя, у якому ніколи не було реальної рівності, а протиставлення нешанованого простими людьми поняття еліти і привілейованого стану, що мало певні особливості, робітникам і колгоспникам ніколи не втрачало актуальності.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд П-437, Опис 1, Справа 523: Письма райкома компартии Украины министерствам и ведомствам СССР по вопросу строительства Кременчугской ГЭС, 11.02.1957 – 23.12.1957 рр., 7арк.
2. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд П-437, Опис 1, Справа 565: Справки, сведения и предложения предприятий, организаций и учреждений по организации переселения в связи со строительством в районе Кременчугской Гидроэлектростанции, 01.03.1958 – 05.11.1958 рр., 95 арк.
3. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-5466, Опис 1, Справа 80: Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1955-1956 роки, 6 січня 1955 р. – 29 грудня 1956 р., 63арк.
4. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 1: Утвержденное штатное расписание на 1954

- год, 10 квітня 1954 р. – 30 листопада 1954 р., 88 арк. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 7: Годовой отчет по капитальным вложениям с объяснительной запиской за 1954 год, 1954 р., 103арк.
5. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 11: Протоколы технических совещаний по вопросам строительства за 1954 год, 19 травня 1954 р. – 11 грудня 1954 р., 60арк.
 6. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 21: Годовой отчет по основной деятельности с объяснительной запиской за 1955 год, 1955 р., 139арк.
 7. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 4, Справа 40: Приказы Министерства Электростанций, Главгидроэнергостроймонтаж, постановления партии и правительства, 31.12.1958 р., 12арк.
 8. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 4, Справа 43а: Постановления партии и правительства, приказы Министерства строительства электростанций и «Главгидроэнергостроя», 31.12.1961 р., 39арк.
 9. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 4, Справа 44а: Приказы Министра строительства электростанций, «Главгидроэнергостроя», служебные записки, постановления партии и правительства, 22.12.1961 р., 21 арк.
 10. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 3, Справа 51: Переписка с вышестоящими организациями по строительству Кременчугской ГЭС за 1956 год, 1956 р., 29арк.
 11. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 54: Годовой отчет по основной деятельности подрядной организации с объяснительной запиской за 1957 год, 1957 р., 229арк.
 12. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 3, Справа 57: Краткие конъюктурные обзоры о строительстве Кременчугской ГЭС за 1966 год, 1966 р., 23Арк. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 72: Годовой отчет по основной деятельности промышленных предприятий за 1958 год, 1958 р., 69 арк2
 13. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-3026, Опис 1, Справа 239: Протоколи № 17, 18 засідання виконкому районної Ради депутатів трудящих, 16.10.1962 – 29.10.1962 рр., 56 арк.
 14. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд Р-3024, Опис 1, Справа 240: Рішення і розпорядження виконкому Но-

вогеоргіївської районної Ради депутатів трудящих, 19 березня 1959 р.
– 30 листопада 1959 р., 49арк.

15. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький, Фонд П-437, Опис 1, Справа 613: Справки, мероприятия, постановления, собрания партактива «Кременчукгэсстроя», 20.06.1960 р. – 26.10.1960 р., 124 арк.

«Історичний архів»

УДК 94 (477.65A25):342.5(477)]»1918/1919»

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

ЄЛИСАВЕТ(ГРАД) ПІД ВЛАДОЮ ДИРЕКТОРІЇ УНР (ЛИСТОПАД 1918 – ЛЮТИЙ 1919 РОКУ)

Статтю присвячено нетривалому періоду панування Директорії Української Народної Республіки в повітовому центрі Херсонської губернії м. Єлисавет (українізована назва міста Єлисаветград).

Ідеться про перехід міста і повіту під владу Директорії, про антигетьманський переворот, здійснений сотником Михайлом Вербицьким за підтримки місцевого осередку «Українського національного союзу», а

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Єлисавет(град) під владою Директорії УНР (листопад 1918 – лютий 1919 року). / О.О. Бабенко // Історичний архів. Наукові студії. – Випуск 20. – Миколаїв: Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – 2019. – 70-76 с.

також формування збройних сил УНР у місті та повіті. Розглядається діяльність різних органів місцевого самоуправління та їхні взаємини зі збройними силами Директорії, а також процес поступового поширення анархії, перебіг основних збройних конфліктів на території повіту між різними політичними угрупованнями, а також конфлікт із німецьким контингентом, що мав за умовами Комп'єнського перемир'я залишити територію повіту.

У статті також ідеться про падіння влади Директорії та спробу організувати повстання проти петлюрівських військ. Невдалий початок повстання призвів до масштабного єврейського погрому та пограбування міського майна. Спростовується найбільш поширена версія про керівництво повстання з боку більшовиків, пояснюється основна мотивація керівництва повстанням.

Ключові слова: історія України; Українська національна революція 1917–1921; Гетьманська держава П. Скоропадського 1918 р.; антигетьманський переворот листопад–грудень 1918 р.; Директорія УНР 1918 р.

The article is dedicated to a short period of the power of the Directory of the Ukrainian People's Republic in the city of Elizavetgrad, a district center of Kherson province, in November 1918 – February 1919.

In November 1918, the city was under the control of the government of the Hetman of the Ukrainian State Pavlo Skoropadsky. However, in rural communities of Elizavetgrad district, the insurgent movement had already grown in strength, which eventually led to the downfall of the Ukrainian State.

The anti-Hetman coup d'état led by Captain Mikhail Verbitsky, which was supported by the local branch of the

«Ukrainian National Union», had a peaceful character to establish control over the city and district, as well as military formations under the authority of the Directory of the UPR.

In this article, there were demonstrated main measures of the UPR military command to conduct military conscription in the district, as well as material resources for the defence of the UPR.

The article also concerns the multi-power system in the district: the military authorities of the Directory of the UPR, the local self-government, and the Soviet of Workers' Deputies. The City Council was directly concerned on the city economy, as well as maintaining law and order. For this purpose, there was created a committee for public safety, which commanded the home guards (city voluntary police) and the former Hetman's guard. The Soviet of Workers' Deputies was virtually inactive, but exploiting the trade unions, it struggled for the signing of a collective workers' agreement under the leadership of the Elvorty plant.

In December 1918 – January 1919, anarchy gradually spreads in the district. Numerous armed formations and criminal gangs spring up and conflict with the German contingent which had to evacuate the territory of the district according to the Compiègne Armistice. Under these circumstances, the military leadership of the UPR began to take the necessary measures to mobilize its units and overcome anarchy in the city and the district.

However, since the end of January, the situation in the province was aggravated due to the activation of the Bolsheviks, the White Guards and the anarchists.

The details of the offensive of the Military Revolutionary Committee against the UPR and of the pogrom of Jews, 1–5 February 1919 are also showed in this article. The cause of the Red uprising and the reasons for its defeat are demonstrated. The paper also concerns the downfall of the UPR and the establishment of the Soviet power in the city.

Key words: the Ukrainian National Revolution of 1917–1921; the Ukrainian State of 19.

Постановка проблеми. Відзначення на загальнодержавному рівні 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. зумовлює чергове «нове прочитання» прибутих (чи просто вилучених і прихованих) з ідеологічних міркувань минулої суспільно-політичної доби та міркувань доцільності перехідного періоду сторінок української історії, що є неможливим без неупередженого залучення до наукового обігу архівних документів і матеріалів, які не розглядалися дослідниками раніше. У той час, коли основні події і персоналії революційного процесу, в основному, вивчені і виписані в монографічних дослідженнях, статтях і підручниках достатньо і продовжують осмислюватися істориками, філософами, культурологами й літературознавцями завдяки документам центральних архівних установ України, локальні події на периферії, що відбувалися в річищі загальноукраїнської історії, досі залишаються поза увагою широкого загалу науковців. Це стосується, зокрема, й історичних подій означеного періоду в північній частині Херсонської губернії – Єлисаветграді й Єлисаветградському повіті.

Нетривалий період панування влади УНР у Єлисаветі (офіційний українізований варіант назви Єлисаветград) та Єлисавет(град)ському повіті в листопаді 1918–1919 рр. визначив перебіг політичної та військової боротьби на весь 1919 рік, а частково і на 1920–1921 рр. Саме в цей період у повіті, як і на більшості території України, поширюються партизанщина під знаменами всіх кольорів, селянська анархія, погромницький рух та кримінальний бандитизм, що став проблемою для будь-яких

сил державницького характеру, які намагалися контролювати Єлисавет (град)ський повіт Херсонської губернії і сам повітовий центр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На превеликий жаль, зазначені події досі не отримали достатнього висвітлення в науковій літературі, хоча деякі спроби їхнього осмислення протягом останніх майже тридцяти років робилися на сторінках місцевої преси. А тому до нинішнього часу в розумінні вказаного періоду історії панувала розтиражована точка зору, запозичена зі збірника спогадів учасників революційного руху «Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине», виданого у 1927 р. до 10-річчя перемоги більшовицької революції. Оскільки значна кількість персонажів, що мали вплив на формування збірника, стали більшовиками лише після перемоги радянської влади і ретельно приховували деякі небільшовицькі епізоди зі свого минулого, то і вважати той погляд на події листопада 1918 – лютого 1919 рр. повністю більшовицьким не можна. У збірнику наскрізно провадилася думка, що весь вказаний період відбувалася боротьба більшовиків з представниками усіх інших політичних платформ і рухів за встановлення радянської влади у місті.

Відповідно і сутички військ УНР із різними партизанськими загонами, повстання 1–4 лютого 1919 р. і визволення міста від військ Директорії повністю приписувалися ініціативі більшовицького підпілля у повіті¹.

У 2018 р. із нагоди відзначення сторіччя Української революції побачив світ збірник статей науковців і краєзнавців м. Кропивницького², задуманий як відповідь згаданому більшовицькому ювілейному збірнику. Це видання є класичним прикладом дослідження місцевої історії, з якого складається більш-менш повна картина Української революції 1917–1921 рр. у краї. Джерельну базу дослідження становлять документи Державного архіву Кіровоградської області та окремі матеріали деяких єлисаветградських газет відповідної доби, які зберігаються в зазначеному архіві. Автори статей, вміщених у збірник, значну кількість документів вводять до наукового обігу вперше, висвітлюючи резонансні у свій час, проте маловідомі для наших сучасників події. Проте вони лише дотично й досить епізодично торкаються обраної нами теми, йдучи, переважно, у фарватері загальноукраїнських досліджень і підпорядковуючись творчій настанові при створенні також таки «ювілейного» збірника,

¹ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 56–57.

² Роки боротьби 1917–1922 на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1918 рр. Початок революційної стихії. Книга перша» / Авт.-упоряд. Ю. С. Митрофаненко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 212 с.

що передбачає і деяку пафосність, й компліментарність щодо подій і персонажів, які згадуються.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається комплекс документів, серед яких і документи довідково-інформаційного фонду (досі не залучені до праць дослідників), зокрема періодика, яка містить свідчення про буденне щоденне життя мешканців Єлисавет(град)а і повіту в буремні революційні роки, що сумарно для нас складаються в більш строкату й розмаїту, часом сповнену барвами різних знамен картину тогочасних подій в краї. Тож науковим завданням цієї статті є популяризація й уведення до наукового обігу зазначених документів епохи Української революції 1917–1921 рр. та відомостей, що в них містяться, в загальному контексті історії України загалом і відповідної території зокрема.

Метою ж пропонованої статті є спроба безсторонньо розкрити, повернувши із забуття, одну з найбурхливіших сторінок історії часів Української революції на території нинішньої Кіровоградської області.

Виклад основного матеріалу. У 1918 р. повітовий центр Єлисавет пережив кілька етапів зміни влади, що для більшого міста означали би кардинальні зміни в політичній ситуації.

На початку березня 1918 р. Єлисавет був окупований німецькими військами, які згодом змінили війська Австро-Угорщини, за етнічним складом німці-австріяки, угорці та українці-галичани. У місті номінально встановлено владу Української Народної Республіки. Проте міським життям і далі керувало міське земське зібрання (міська дума), яке, на думку уповноваженого Міністерства внутрішніх справ УНР Базилевича ставилась до української влади «іронічно»³.

Прихід до влади Гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. також не викликав жодних змін у житті Єлисавета. Зовсім інша ситуація склалася на селі. Наприкінці 1917–1918 рр. до сільських населених пунктів повіту почали масово повертатися озброєні солдати з фронтів Першої світової війни, що зазнали обробки есерівської й частково більшовицької пропаганди, були ознайомлені з Декретом про землю.

Вони в організованому та неорганізованому порядку розпочали розподіл поміщицької землі. Спроби поміщиків повернути назад свою землю та майно викликали селянські виступи в Канежі, Рівному та Новоукраїнці. Але повстання були негайно придушені окупаційними військами.

Проте вже наприкінці літа 1918 р. по всій Україні розпочалися партизанські бойові дії проти окупантів та гетьманців. Восени навколо Києва почали концентруватися загони опозиційних сил. Керівну роль

³ Журнал засіданий Єлисаветградской городской думы. 3 января 1918 года – 21 ноября 1918 года // Державний архів Кіровоградської області, ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 89–89 зв.

у постанні відігравали найбільше українські соціалісти-революціонери. В Олександрійському повіті (сусідній із Єлисавет(град)ським) Никифор Григор'єв організував свій загін, який незабаром перетворився на досить велике збройне формування, яке отримало назву «Задніпровська дивізія». Н. Григор'єв не бачив свого місця у боротьбі за Київ, проте думав просуватися до Одеси, Миколаєва та Херсона ⁴.

Тривав процес гуртування озброєних селян. Так, у вересні 1918 р. у Канежі був створений новий волосний ревком, до якого переважно увійшли есери українського штабу. Селянський загін чисельністю близько 280 осіб очолив герой канізького повстання Данилов, який діяв під псевдонімом Григорій Босий. Загін узяв активну участь у відновленні влади УНР в повіті ⁵.

У Єлисаветі з жовтня 1918 р. робітники заводу Ельворті розпочали страйк проти господарів підприємства, вимагаючи у них підписання колективної угоди. Страйк тривав більше ніж місяць. Про підтримку робітників заводу Ельворті заявили працівники міського водогону та електричної станції. Їхній страйк залишив би місто без води і без електроенергії, що могло призвести до поширення епідемій, потенційним джерелом яких були колишні військовополонені, що захворіли на шляху додому і залишилися у місті ⁶.

Тим часом, 30 жовтня Австро-Угорщина, а 11 листопада Німеччина визнали свою поразку у Першій світовій війні і зобов'язалися евакуювати війська з усіх окупованих територій. 14 листопада було утворено Директорію, що мала керувати повстанням. Більшість загонів, сформованих у волостях Єлисавет(град)ського повіту, не брали участі у боях за Київ. Перехід самого повітового центру під владу Директорії відбувся безкровно і без серйозних зіткнень, хоча на той час у місті були розквартировані декілька військових частин гетьманців.

За свідченням тогочасних місцевих газет, переворот стався все ж у ніч з 19 на 20 листопада, коли окремих курінь сотника Михайла Вербицького разом з куренем галичан, які раніше належали до австро-угорських збройних формувань, роззброїли й заарештували офіцерську дружину та учнівський загін. О 4 годині ранку загін Вербицького заарештував повітового старосту В. Верещагіна та його помічника Г. Бракера. Бракер

⁴ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 78.

⁵ Данілов Панас Іванович. Справа // Державний архів Кіровоградської області, ф. П-4, оп. 2, спр. 618, арк. 3-3 зв.

⁶ Первое заседание восстановленной Думы 16 ноября // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 8. 16 ноября (5 ноября). С.3-4.

був застрелений, ніби при спробі відібрати зброю у конвоїра. Тоді ж у перестрілці з українським патрулем загинув німецький комендант міста Гофман та його офіцер, що прямували до штабу. Отаман Вербицький був призначений комендантом міста. Гетьманська варта визнала його владу і згодилася підтримувати порядок у Єлисаветі ⁷.

22 листопада відбулося засідання міського земського зібрання, що оголосило себе «Демократичною думою». Розглянуто питання про перехід гетьманської варти у підпорядкування міського самоврядування, а також заяву начальника варти про виплату грошового утримання вартовим. Вартою (фактично гетьманською поліцією) були невдоволені всі прошарки населення міста. Але розпускати варту дума відмовилася, оскільки рівноцінної сили для охорони порядку в місті не було. Відтак потрібно було відшукати гроші для вартових. Дума ж не мала відповідних коштів, але не заперечувала про перехід варти під її опіку. Також дума констатувала збільшення в місті кількості злочинів, що супроводжувалися людськими жертвами, тому ухвалила резолюцію про обов'язкове несення охоронної служби ⁸.

25 листопада Вербицький продовжив підпорядковувати Директорії збройні загони, що перебували в місті. Він прийшов до розташування 18-го піхотного Запорозького полку і заявив, що призначений командиром полку. Коли офіцери почали вимагати у Вербицького наказ про призначення, той показав постанову місцевого відділення «Українського національного союзу» за підписом його голови Т. Я. Біланенка. Вербицький вимагав активного виступу від тих, хто симпатизував Директорії. Решті Вербицький наказав негайно розійтися ⁹.

У відповідь більшість полкового офіцерського товариства ухвалила не визнавати призначення Вербицького командиром полку, не вступати в жодні переговори та угоди. Чинний командир полку та офіцери вирішили розійтися без збройного спротиву, отримавши при цьому документи, атестати та гроші за службу. Також офіцери полку вирішили поставити до відома селянські та робітничі організації, що не бажають пролиття братерської крові, а тому відходять ¹⁰.

Таким чином, Михайло Вербицький фактично очолив українські

⁷ События в Елисаветграде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 12. 21 ноября (8 ноября). С. 3.

⁸ Э.Ч. Заседание демократической думы // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. №25. 7 декабря (24 ноября). С. 3—4.

⁹ 18 пехотный Запорожский полк // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. №18. 28 ноября (15 ноября). С. 4.

¹⁰ События в Елисаветграде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 23. 25 ноября (12 ноября). С. 4.

збройні сили у місті. Оскільки більшість військових частин міста формувалися за доби Гетьманату і були вже українізовані, то Вербицький отримав під свою оруду найбільш боєздатну силу, що дозволило йому контролювати місто. У часи Гетьманату в Єлисаветі начебто «діяло» більшовицьке підпілля, проте його «запекла боротьба» проти гетьманців насправді зводилася до активного переховування: постійна зміна «явочних квартир» та «паролей» при найменшому натяку на можливу небезпеку – панічні чутки, що моментально розносилися у середовищі «підпільників»¹¹.

Тепер же прибічники «влади рад» отримали можливість діяти легально. 4 грудня 1918 р. у приміщенні місцевого цирку відбулося загальне зібрання робітників міста під керівництвом меншовика Добровольського. Із промовами виступили місцеві соціал-демократи, які доповіли про розрив переговорів із промисловцями про примирення. Після них слово узяв «робітник з іншого міста» і зачитав із зошита декларацію, яка засуджувала профспілкову тактику боротьби, виказувала недовіру до демократичного устрою і закликала до негайної передачі влади Раді робітників та селян, а також до збройною боротьби. Спроба Шляніна заперечити останньому промовцю була зірвана групою чисельністю близько 40 осіб, що здійняла «шалений шум». Незважаючи на це, тактика примирення з промисловцями була ухвалена більшістю голосів¹².

Незабаром думська комісія вивчила стан речей і дійшла висновку, що завод був закритий не через нестачу коштів та матеріалів, а через діяльність його господарів. Відповідно дума ухвалила пропозицію відкрити підприємство та продовжити переговори до досягнення компромісу між профспілками та промисловцями. Незважаючи на це, у місті розпочався загальний страйк, оголошений профспілкою металургів «Союз металістів» і 8 грудня 1918 р. робітники першими на території України досягли перемоги, примусивши керівництво заводу Ельворті підписати з ними колективний трудовий договір¹³.

Того ж дня у міській пресі було вміщено оголошення від Єлисавет(град)ського повітового воїнського начальника і коменданта Коваленка про початок мобілізації від імені Української Народної Республіки. Комендант наказував усім громадянам призиву 1915–1919 рр. включно, що пройшли військову службу в усіх родах військ і у флоті, здатним носити зброю, також і офіцерам, стати до рядів армії УНР. Військовозобов'язані, волосні

¹¹ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине (К десятой годовщине Октябрьской революции). Зиновьевск : Окружная Октябрьская комиссия, 1927. С. 55–56.

¹² Цирк, 4 декабря // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 24. 6 декабря (23 ноября). С. 4.

¹³ Коллективный договор принят // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 27. 10 декабря (27 ноября). С. 3.

управи яких отримали наказ, повинні були протягом 24 годин з'явитися на збірний пункт у Єлисаветі. Вони повинні були мати хороше взуття, за можливістю бути одягненими у військову форму та озброєними. Ті, хто мав верхових коней, повинні були з'явитися з конем. Кожен мобілізований повинен був мати з собою запас їжі на 5 діб. Також наказ встановлював черговість прибуття на збірний пункт мешканців різних волостей повіту¹⁴.

Незабаром українські сили в Єлисаветі отримали підтримку ще з одного боку. У місті базувалася частина австро-угорських військ, укомплектована галичанами. 11 грудня їхній командир доктор Копцюк (за іншими даними Коптюх) заявив, що його вояки мають абсолютно братерське ставлення до українських республіканців, як тоді називали прибічників УНР. «Тільки вороги трудового народу і провокатори можуть поширювати злісні чутки, що це не так». Декларація від імені галичан була підписана головою «Українського національного союзу» в повіті Т. Біланенком¹⁵.

Наступного дня, 12 грудня, Єлисаветський повітовий комендант полковник Коваленко віддав наказ, який фактично передбачав здачу зброї населенням міста. Посилаючись на розпорядження Директорії УНР, Коваленко закликав громадян Єлисаветського повіту негайно здавати зброю до волосних земських управ. Волосні управи мали доставити здану зброю у найближчі арсенали комендатур війська УНР, що були розташовані в містах Єлисавет, Вознесенськ, Новомиргород, Бобринець, Орлик, Голта.

Також Коваленко оголошував, що у м. Єлисавет серед військових формувань вважаються законними лише 1-й Січковий Єлисаветський полк, 2-й Маршевий Січковий полк та кінний дивізіон, об'єднані в окрему дивізію. Командиром дивізії призначався Михайло Вербицький, командиром 1-го Січового Єлисаветського полку – Антон Гаркуша, командиром 2-го Маршевого Січового полку – Гнат Зінкевич, кінним дивізіоном мав командувати Дмитро Вербицький. Фактично 1-й Січковий полк об'єднав підрозділи 18-го Запорозького та, можливо, 16-го Єлисавет (град)ського піших полків армії гетьманату, що перейшли на бік Директорії. 2-й Маршовий Січковий полк складався з галичан. У складі кінного дивізіону були добровольці – члени Вільного козацтва з догетьманських часів. Решта військових частин оголошувалися розформованими і мали влитися до вказаних частин військ УНР¹⁶.

¹⁴ Объявление, от Елисавет. уездного воинского начальника и коменданта // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 26. 8 декабря (25 ноября). С. 3.

¹⁵ Біланенко Т. Я. От Украинского Национального Комитета// Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. №28.11 декабря (28 ноября). С.3.

¹⁶ Наказ по урядованию Повітового Коменданта м. Єлисавету та його повіту 10 грудня 1918 року м. Єлисавет // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 29. 12 декабря (29 ноября). С. 2.

Задля забезпечення військовослужбовців армії УНР харчами, кожен сільський господар Єлисаветського повіту повинен був здати на потреби війська один пуд борошна, один пуд картоплі та по 10 «хвунтів» буряків, квасолі, гороху тощо – все це потрібно було доставити на спеціальні бази військ УНР, розташовані у м. Єлисавет, с. Шостаківка, м. Бобринець, м. Новоукраїнка, станції Плетений Ташлик, м. Новомиргород, м. Вознесенськ, м. Ольвіопіль (станція Орлик). Розпорядження не стосувалося самого Єлисавет(град)а, який мав бути обкладений грошовим податком замість харчового ¹⁷.

Одночасно, з 9 грудня 1918 р. військовим комендантом Єлисаветського повіту наказувалося усім вважати солому та сіно з поміщицьких маєтків реквізованими на користь армії УНР. В економіях потрібно було залишити лише частину фуражу для прокорму худоби, яка утримувалася в маєтках. Полковник Коваленко уточнив наказ про мобілізацію мешканців повіту. Згідно з його роз'ясненням від мобілізації звільнювалися тільки ті офіцери, що обіймали посади вчителів до 27 листопада 1918 р. Від мобілізації звільнювалися: посадовці, що обіймали посади перших шести класів держслужби; студенти вищих навчальних закладів; польські громадяни; службовці земських установ та чини міської і повітової варти до особливого розпорядження коменданта. Призиву підлягали всі офіцери віком до 30 років та військові лікарі віком до 44 років. Доставка мобілізованих повинна була здійснюватися на возах до найближчої залізничної станції, а потім – залізницею до пунктів збору ¹⁸.

Тим часом у повіті з'явилися ознаки анархії у вигляді озброєних загонів невідомої політичної орієнтації або ж чисто кримінального характеру. Так, 4 грудня 1918 р. в економії Костирка і Бракера зупинилася група озброєних людей, що вимагала дати їм коней та продовольство. У Бобринці ця група (близько 160 осіб) роззброїла варту і далі продовжила роззброєння селян, рухаючись з Бобринця та Лозоватки територією повіту. Також у м. Бобринець заїхали п'ять озброєних чоловіків та жінка. Жінка, «Маруся-більшовичка», була в групі головною. Група назвалася «революційним комітетом» і займалася, в основному, реквізицією харчів у всіх економіях між Єлисавет(град)ом та Бобринцем ¹⁹.

У самому повітовому центрі великий резонанс викликало вбивство викладача гімназії Лакузо, яке сталося о 20:30 9 грудня на вулиці Олександрівській. Досить швидко співробітники кримінальної варти затримали

¹⁷ Приказы по комендатуре г. Елисаветграда и его уезда. 8 декабря 1918 года // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 29. 12 декабря (29 ноября). С. 2.

¹⁸ От елисаветградского Уездного Военного начальника // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 29. 12 декабря (29 ноября). С. 2.

¹⁹ В Уезде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 31. 14 декабря (1 декабря). С. 4.

групу вбивць, а головний свідок вбивства пані Мілеант, що супроводжувала Лакузо у момент нападу, впізнала двох із них. Вбивці були віддані під суд ²⁰.

15 грудня в міській пресі було опубліковано звістку про взяття республіканськими військами Одеси, що викликало цілком схвальне ставлення з боку міської громади. Через декілька днів так само схвально більшість містян зустріли звістку про падіння Гетьманської держави.

17 грудня в місті стався конфлікт із підрозділом німецьких вояків, що за домовленістю німецького командування та солдатської ради з Директорією їхав додому. Прибувши до Єлисавет(град)а з боку Помічної, німці почали вимагати відправки їхнього ешелону на Знам'янку, де концентрувалися німецькі війська чисельністю близько 20 тис. вояків. Проте їм було повідомлено, що на ділянці залізниці від станції Бобринської до Знам'янки колія розібрана і відправити ешелон неможливо. Німцям було запропоновано повернутися до Помічної. У відповідь німецькі вояки атакували Єлисавет(град)ський вокзал і роззброїли його охорону. Силами всіх українських військових частин міста німці були розбиті і полонені. У бою загинуло 26 осіб, серед них 12 українських вояків, декілька німців, окрім того, ще близько 60 осіб, у тому числі цивільних, було поранено ²¹.

19 грудня 1918 р. новий повітовий комендант Яворський видав наказ, що забороняв реквізицію будь-яких предметів без його ордерів. Також заборонялися: будь-які арешти без санкції повітового коменданта; усіякі збори та мітинги, як на вулицях, так і в закритих приміщеннях, без його дозволу під загрозою застосування зброї; агітація проти УНР, а також заклики до більшовизму, грабунків, анархії.

Була зроблена спроба роззброїти населення за винятком домової охорони. Населення закликалося до спокою, сприяння повітовому коменданту. Про всі випадки незаконних реквізицій, обшуків та грабунків комендант приймав скарги особисто ²².

Проте вже наступним наказом Яворський констатував, що грабежі, насильства та вбивства не припинилися. Тому відповідно до наказу Директорії від 22 грудня 1918 р. у місті вводився військово-польовий суд. Усі справи зі звинуваченнями у вбивствах, грабежах, підпалах, згвалтуванні та незаконних розстрілах вилучалися з ведення цивільних судів і передавалися до новоствореного трибуналу ²³.

²⁰ Подробности убийства преподавателя Лакузо и задержание убийц // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 30. 13 декабря (30 ноября). С. 2.

²¹ Приказ повитового коменданта города Елисаветграда и его уезда // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С. 2.

²² События в Елисаветграде // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19.12 (06.12). С. 3-4.

²³ Приказ коменданта г. Елисаветграда и его уезда // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С. 2.

Одночасно міська соціал-демократія спробувала відновити Раду робітничих депутатів. Проти відновлення Ради виступили соціалісти-революціонери, боячись, що Радою можуть скористатися більшовики. Тому, коли 19 грудня Рада зібралася на засідання, на нього прийшов представник коменданта Яворського і попросив депутатів відкласти засідання. Після короткої суперечки Рада відклала своє засідання на невизначений строк ²⁴.

22 грудня 1918 р. відбулися збори мобілізованих солдат. На зборах порушено декілька питань: вимога створення комітету солдатських депутатів та повернення тих мобілізованих, що самовільно розійшлися по домівках після отримання звістки про падіння Гетьманату ²⁵.

24 грудня командир Єлисавет(град)ської залоги М. Вербицький, що також іменував себе «отаманом січової дивізії», оголосив у місті військовий стан. Він передбачав обмеження діяльності громадськості та органів місцевого самоврядування, розважальних установ, а також зібрання. У Єлисавет(град)і вводилася комендантська година. На 25 грудня були призначені практичні стрільби, аби мобілізовані солдати не сиділи без діла і не розходилися по домівках ²⁶.

26 грудня загострилася ситуація навколо заводу Ельворті. Не змирившись із перемогою робітників, керівництво заводу знову оголосило локаут – суцільне звільнення працівників підприємства. У відповідь робітники просили міську думу віднайти спосіб не закривати завод, а взяти його під міське управління. Проте для цього потрібно було б у триденний термін віднайти десь 500 тис. крб у страйковий фонд, що в умовах зростаючої анархії було проблематичним ²⁷.

28 грудня до Єлисавет(град)а прибув для ознайомлення зі станом речей губернський комісар уряду УНР Г. Нянчур. Наступного дня він вирішив перенести свою особисту канцелярію до Єлисавет(град)а у зв'язку із загрозою від білогвардійських добровольчих формувань, що діяли у районі Запоріжжя та Катеринослава. У районі станції Апостолове незадовго до цього війська отамана Григор'єва розбили півторатисячний білогвардійський загін, що намагався пройти через Долинську на Миколаїв.

²⁴ К образованию Совета Рабочих депутатов. Собрание 17 декабря // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 35. 19 декабря (6 декабря). С.4.

²⁵ Протокол заседания представителей от мобилизованных солдат волостей Елисаветградского уезда // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1918. № 37. 22 декабря (9 декабря). С. 2.

²⁶ Приказ Повитового Коменданта г. Елисаветград и его уезда. Наказ Коменданта і Отамана січової дивізії // Наша Жизнь. Рабочая газета. №39. 25 декабря (12 декабря) 1918 года. С. 2.

²⁷ К локауту // Наша Жизнь. Рабочая газета. № 40. 26 декабря (13 декабря) 1918 года. С. 2.

Катеринослав 27–28 грудня був зайнятий махновськими та більшовицькими загонами. У самому Миколаєві та Херсоні населення зайняло вичікувальну позицію щодо сторін збройної борні.

Республіканські ж війська готувалися до нового наступу на Одесу з метою відбити її у військ Антанти. До того ж, Єлисавет(град) видався Нянчуру зручнішим стосовно сполучення з Києвом²⁸.

Таким чином, на короткий термін Єлисавет став центром адміністрації УНР у Херсонській губернії. Відповідно губернський селянський з'їзд, що розпочав роботу 29 грудня 1918 р., а також губернський з'їзд вчителів, що відбувся 7–8 січня 1919 р., проходили у Єлисаветі. Обидва з'їзди заявили про свою підтримку Директорії, щоправда, не виробивши якихось важливих рішень. Так само у Єлисаветі 19 січня відкрився губернський з'їзд робітників.

20 січня м. Бобринець було взято під контроль невідомими озброєними загонами. Місцева залага Директорії на той момент була морально розкладена систематичним пияцтвом та вчиняла насильницькі дії над мешканцями. Загони прийшли у Бобринець із села Рощахівка. Командири загонів мали при собі печатку Вознесенського революційного комітету. Очевидно, це були партизанські загони з Вознесенська та Губівки, які радянськими істориками були заднім числом зараховані до більшовицьких. До них приєднався і бобринчанин Білоконенко. Місцевих прибульці не чіпали, лише наклали контрибуцію у 400 тис. крб, яку через непосильність згодом зменшили до 70 тис. Також партизани відчинили двері крамниці Чеченіна з товарами Державного хлібного бюро, які разом із місцевими мешканцями розтягнули.

У той же час до повітового центру дійшли чутки: під Бобринцем з'явилися махновські загони. З метою попередити нові кровопролиття в бік Бобринця виїхала делегація міської думи. Близько полудня вона з'ясувала, що ніяких махновців ані у Бобринці, ані навколо нього не було, а відтак інша делегація, від Ради робітничих депутатів, до Бобринця не поїхала. Газети також сповістили спочатку про загибель брата отамана Вербицького Бориса, але згодом уточнили, що загинув сам Михайло Вербицький, а не його брат. Щоправда, у цьому ж номері з уточненням був вміщений некролог на смерть Дмитра Вербицького та козаків його куреня.

Незадовго до зазначених подій до Єлисавет(град)а прибув і загін Данилова-Босого. Вербицький довідавшись від Данилова, що той у Першу світову був артилеристом, призначив його командиром артилерійського взводу. Коли прорадянські партизани захопили Бобринець, артвзводу довелося взяти участь у контрнаступі петлюрівців. 21 січня о 14:00 загін

²⁸ Беседа с губернским комиссаром // Наша Жизнь. Рабочая газета. № 42. 28 декабря (15 декабря) 1918 года. С. 3.

козаків з Єлисавета під командою Колесника разом із артилеристами Данилова розпочали наступ на позиції партизан, що окопалися біля мосту і млина. Бій тривав близько п'яти годин. Завдяки артилерійській підтримці українські козаки перемогли і захопили місто. У Бобринці почався єврейський погром, під час якого загинуло близько 20 осіб, імена 10 з яких у той же день стали відомі Єлисавет(градсь)кій пресі ²⁹.

У лютому 1919 р. до території Олександрійського та Єлисаветградського повітів почали наближатися частини Харківської групи більшовицьких військ. Так, ще 1 лютого 2-а дивізія Аусема взяла Кременчук. Проте Єлисавет(град) цікавив червоних набагато менше, ніж вузлова станція Знам'янка або ж повітовий центр Олександрія.

Тим часом: петлюрівці у районі с. Новоолександрівка розбили загін махновців – піхота розбіглася, а близько 200 кіннотників, що прорвалися, зосередилися у с. Троїцькому, за три версти від Нової Одеси; п'ять спійманих махновців розстріляли селяни с. Покровське і тепер махновці обіцяли помститися, розстрілявши по 50 селян за кожного махновця; район Вознесенська зайняли війська Антанти – з приміського села Березівка на запити телеграфом відповідав англо-французький караул ³⁰.

У такій ситуації Єлисавет(градсь)ка Рада, що була за своїм складом далеко не більшовицькою, могла б просто чекати, доки війська УНР евакуюються з міста. Проте їй стало відомо, що до Єлисавет(град)а, у якому перебував губернський комісар, були зведені гроші з Катеринослава та інших міст Херсонської губернії. За різними чутками, що доходили до виконкому місцевої Ради, у повітовому центрі зберігалося від 100 тис. до 42 млн крб готівкою, а також було зосереджено 300 тис. пудів борошна, а у повіті – ще 700 тис. пудів.

Г. Нянчур планував вивезти цінності до району Волочиська, але не міг покластися навіть на власних бійців. Для вивезення було призначено частини вояків-галичан, очевидно за певну оплату. На момент виступу було вже вивезено близько 100 тис. пудів борошна ³¹. Місто, яке мало надлишок усього, могло моментально опинитися і без продовольства, і без грошей. Відповідно Рада ухвалила резолюцію, що передбачала передачу контролю за матеріальними цінностями виконавчому комітету Ради.

Ще 30 січня 1918 р. делегація комітету громадської безпеки місцевого самоуправління провела переговори з комендантом місцевого гарнізону, який обіцяв начальнику місцевої міліції Бутлерову, що припинить реквізиції, які

²⁹ Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 18. 25 (12) января. С. 3–4.

³⁰ Сведения Елисаветградского информационного бюро // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 24. 1 (19) февраля. С. 3.

³¹ Собрание рабочих 31 января // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 24. 1 (19) февраля. С. 3–4.

провадили його козаки, а вилучення і вивіз за межі міста будь-яких цінностей буде провадитися лише з дозволу комітету громадської безпеки³².

31 січня – 1 лютого 1919 р. діячі міського самоврядування створили військово- революційний комітет, який почав готувати повстання проти військ Директорії. На виступ їх надихало минулорічне січневе народне повстання проти анархістів Марусі. У ніч з 1 на 2 лютого 1919 р. представники ВРК перейшли до рішучих дій: були заарештовані губернський комісар Нянчур, головний штаб петлюрівських військ у Палас-Отелі, штаби окремих військових частин і комендатура. Військово-революційний комітет оголосив себе єдиною владою в місті.

Проте вірним Директорії залишився полк галичан під командою доктора Копцюка. Український 1-й Січовий полк під командуванням Гаркуші зайняв непевну позицію – не виступив проти повстання, але і відмовився роззброюватися.

Хоч ВРК і оголосив себе єдиною владою в Єлисаветі, розпорядження робітничим загонам почали віддавати й інші організації, зокрема «Союз металістів». Військово-революційному комітету підпорядковувалася лише так звана домово охорона, що була під контролем соціалістів-революціонерів, значною мірою єврейського походження.

Відчувши неорганізованість супротивників, Копцюк зібрав 50 галичан і взяв будівлю юнкерського училища, де захопив кулемети. Після цього до галичан приєдналася частина особового складу січового полку. Разом петлюрівці відбили Палас-Отель і продовжили зачищати вулицю Дворцову в напрямку будівлі міської думи, змусивши виконком евакуюватися до іншого приміщення.

Після цього війська УНР роззброїли домову охорону. Процес роззброєння спочатку відбувався досить коректно й толерантно, але зі зростанням сил Директорії почав супроводжуватися приниженням, грабунком та побиттям, передусім осіб єврейської національності. Проте тема єврейських погромів у Єлисавет(град)і й Бобринці потребує окремого висвітлення.

Єлисаветом поширилися чутки, що міліціонери четвертого району міста начебто «кинули бомбу» у вояків, що стало приводом для повного роззброєння міліції 4-го та 5-го районів, що відповідно зменшило сили міської самоохорони практично удвічі.

Надвечір 3 лютого практично все місто було охоплене погромами, у яких брали участь близько 1500 солдат та козаків. Військові блокували вулиці Дворцову та Велику Перспективну, де планомірно обносили крамницю за крамницею. Усе награвоване зносилося до Московських казарм,

³² В комитете общественной безопасности // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 25. 2 (20) февраля. С. 3–4.

а потім перевозилося на вокзал. 200 міських міліціонерів спромоглися лише врятувати від розгрому приватними особами склади спиртного³³.

Водночас комітет громадської безпеки продовжував безрезультатні переговори з військовими частинами Директорії щодо відсічі грабункам і вжиття заходів для припинення погромів. Лише начальнику міліції вдалося вмовити Копцюка та Гаркушу вислати на вулиці броньовик і кінний загін, які припинили нищення крамниць. Це у свою чергу викликало незадоволення погромників, які сподівалися, що перешкод для погрому не буде.

Зранку 4 лютого біля колишньої фортеці св. Єлисавети зібралися озброєні робітники заводу Бургардта. Також на боці Військово-революційного комітету виступив артилерійський взвод Данилова, який відкрив вогонь із фортечних валів по республіканських військах. Поступово останніх витиснули до Московських казарм та юнкерського училища. Там вони отримали звістку, що до Єлисавет(град)а від Знам'янки рухаються більшовицькі війська, викликані головою Ради робітничих депутатів Вороніним. У ніч з 4 на 5 лютого війська УНР відступили до вокзалу та евакуювалися з міста, вивозячи усе реквізоване і награвоване³⁴.

6 лютого від Знам'янки до Єлисавет(град)а підійшов кінний загін Павла Ткаченка, який, загалом, дотримувався більшовицької орієнтації, хоча і називав себе отаманом. 7 лютого до міста дісталися червоні партизани з Лозоватки та Губівки. У цей же період на бік червоних перейшов отаман Григор'єв, що мав численне військо, базоване у районі Олександрії, яке також могло підтримати виступ. Влада у Єлисавет(град)і повністю перейшла до міського самоврядування, представленого багатопартійним земським зібранням та переважно есеро- меншовицькою Радою робітничих та солдатських депутатів.

Висновки. Таким чином, з інформації, яка міститься в єлисавет(град)ських газетах випливає дуже складна калейдоскопічна картина протистояння багатьох політичних гравців, у якій більшовики зрештою відіграли вагому, але далеко не головну роль. Основна лінія протистояння проходила між військовою владою УНР, що намагалася фактично ввести у губернії та повіті військову диктатуру і місцевим самоврядуванням, що марило революційною демократією, проте не забувало про матеріальний інтерес. І якщо суто ідеологічні розбіжності якось дозволяли уживатися їм між собою, то різне розуміння способу розподілу матеріальних ресурсів призвело до трагічного протистояння, в результатами якого скористалися більшовики – сила потужна, централізована, проте фактично стороння для міста Єлисавет(град)а і його мешканців.

33 Переворот и контрпереворот // Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 26. 7 февраля. С. 3.

34 Наша Жизнь. Рабочая газета. 1919. № 26. 7 февраля. С. 4.

Олег Бабенко*, Вадим Колечкін*

м. Кропивницький

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ПОДІЙ 1919 РОКУ У ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОМУ ПОВІТІ

Стаття являє собою короткий огляд подій 1919 року у місті Єлисаветграді, Єлисаветградському та частково Олександрійському повітах, розповідає про встановлення на території повіту радянської влади, особливості політики керівників радянської влади, настрої головної маси населення нашого краю, боротьбу червоних із повстанням 6-ї дивізії Никифора Григор'єва, оволодіння містом військами генерала Денікіна, повстанський рух та повернення до міста влади Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Ключові слова: історія України, революція, національно-визвольна боротьба, селянський рух, радянська влада, повстання Григор'єва.

The article is devoted to the events that took place in 1919 in the Yelisavetgrad district. The article consistently describes the transition of power in the city and district to the Bolsheviks, the rebellion of the Sixth Division of N. Grigoriev against Soviet power, the struggle of the Bolsheviks against the Grigoriev's rebels, numerous manifestations of anti-Semitism in the city and the county, fighting the People's Revolutionary Army N. Makhno in the county. The article on concrete examples analyzes the policy of the Soviet government throughout the year. The authors also explain the main reasons for the establishment of power of the Bolsheviks in the district, as well as the reasons for the loss of the territory of the district. The article tells about the stay in the district of the units of the Dobrovolets Army of General Denikin. The article also describes the policy of Denikinians, their struggle against the rebels of Makhno and other atamans, the reasons for there treat of parts of the Armed Forces of Southern Russia from the territory of the county, and also about the restoration of the power of the Bolsheviks in Elisavetgrad.

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Колечкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Короткий огляд подій 1919 року у Єлисаветградському повіті. / О.О. Бабенко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 23. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. – 2019. – 70-76 с.

Keywords: history of Ukraine, revolution, national liberation struggle, peasant movement, Soviet power, counter revolution, Grigoriev revolt.

Історія міста Єлисаветград періоду 1917–1921 років відносно непогано висвітлена у історичній та популярній літературі. Проте і донині одним із найбільш детальних описів подій періоду громадянської війни на території колишньої Російської імперії залишається збірка спогадів учасників революційних подій на Єлисаветградщині під назвою «Годы борьбы». Данину цьому джерелу інформації у різний час віддали майже усі історики та краєзнавці, як радянського так і пострадянського періоду, які хоч трохи торкалися історії міста. Також вважається, що ця книга відображає радянський погляд на події тих років. Але вивчення навіть такого неповного джерела як документи ДАКО виявляє численні перекручення подій, зроблені не так на користь місцевих більшовиків, як на користь численних представників політичного авантюризму, що встигли вскочити у більшовицький «локомотив історії» у 1920–1921 рр. Саме вони на численних засіданнях комісій істпарту намагалися зобразити більшовицьким те, що відбувалося під прапорами іншого кольору, або замовчували певні події, що могли б нагадати про їхнє небільшовицьке минуле.

Не є виключенням період 1919 року, який став переломним у долі як України, так і інших територій майбутнього Радянського Союзу. Використовуючи джерела з фондів Державного архіву Кіровоградської області та сучасні публікації на супутні теми, автори ставлять мету подати стислий, але максимально об'єктивний нарис подій 1919 року у місті та повіті.

В історії революційного руху усіх напрямків місто Єлисаветград запам'яталося певною інертністю і відставанням від провідних тенденцій революційного процесу. Фактично, кожна зміна, пов'язана з боротьбою між собою різноманітних течій політичних сил, відбувалася у місті під тиском зовнішніх чинників. Не винятком були і події 1919 року.

23 листопада 1918 року прибічник УНР сотник Михайло Вербицький здійснив у місті переворот і оголосив владу Директорії УНР, під владою якої місто і зустріло новий 1919 рік [1, с. 255]. Але у лютому 1919 року на територію Олександрійського та Єлисаветградського повітів увійшли частини Харківської групи більшовицьких військ [3, с. 193–194]. Проте вузлова станція Знам'янка або ж місто Олександрія цікавили їх більше ніж Єлисаветград. Тому 2 лютого єлисаветградські більшовики спробували організувати виступ у місті. Війська УНР спочатку утримали місто.

Але 5 лютого робітникам заводу Бургарда вдалося зайняти фортецю та центр міста. 7 лютого до міста дісталися більшовицькі партизани з Лозоватки та Губівки. Від Знам'янки до міста підійшов партизанський загін П. Ткаченка. Українські частини мусили вийти з Єлисаветграда [2, с.58].

Одночасно на бік червоних перейшов отаман Григор'єв, що мав у районі Олександрії численне військо. При цьому Григор'єв заявив про свій розрив з Директорією УНР. Оскільки ситуація у Єлисаветградському та Олександрійському повітах стрімко змінювалася на користь більшовиків, то більшість їхніх опонентів припинила опір і взяла участь у формуванні нового виконавчого комітету місцевої ради. При цьому найбільшовицькі партії отримали там більшість [2, с. 78].

Невдоволені цим елисаветградські більшовики вжили заходів, щоб прибрати представників інших партій із керівних органів. 11 березня у газеті «Известия...» була опублікована інструкція щодо виборів у місцеву Раду. До виборів допускалися особи старші 18 років, що працювали на виробництві, або займалися іншою суспільно корисною працею, особи, що вели домашнє господарство, що забезпечувало виробничу працю, робітники та службовці різних категорій, офіційні безробітні, що працювали раніше на підприємствах. До виборів не допускалися особи, що жили найманою працею, особи, що мали нетрудовий дохід, служителі культів, колишні жандармські агенти та чини. Вибори мали відбуватися на підприємствах та установах. Від 100 осіб обирався один представник до місцевої Ради. При цьому спершу обиралися представники від партій, а потім з кожних 5 обраних представників від партій до Ради делегувався 1 депутат [4, арк. 11]. В результаті нових перевиборів Ради переважна більшість депутатських місць залишилася за більшовиками.

У середині березня почалася націоналізація великих підприємств. При цьому націоналізації підлягали лише великі підприємства та банки. Приватні ж підприємці, що використовували найману працю, мали укласти трудовий договір з робітниками. Тарифи на оплату праці визначалися органами влади, а за виконанням угоди слідкувала профспілка [4, арк. 15].

На селі тим часом розпочиналася анархія, яку активно підтримували місцеві куркулі. В умовах фактичного розвалу державного апарату головним на селі ставав той, хто мав найбільше продуктів і розвинену клієнтелу, що давало можливість задобрити будь-яку збройну силу, яка заходила у село, а також налагодити торгівлю зерном та іншими продуктами по завищених цінах, що було неминуче в умовах економічного занепаду. Більшовики з їхньою політичною позицією, спробами налагодити регулярне постачання міст та армії шляхом продрозкладки, налагодженням обліку продуктів харчування, запереченням ринкової торгівлі та приватної власності на землю, рішуче не подобалися заможному і значній частині середнього селянства.

Особливе несприйняття викликало прагнення більшовиків створювати сільськогосподарські комуни, які завдяки концентрації землі і робочої сили могли підірвати монополію селян-фермерів на постачання до

міста товарного зерна, зменшити дефіцит продовольства у місті і таким чином зменшити його залежність від куркуля.

Кількість комун у Єлисаветградському повіті була невелика. Перша сільськогосподарська комуна була створена у Глудосах. Спочатку вона об'єднувала 5 комуністів на чолі з Калько, згодом кількість членів виросла до 40. Комуна була розташована у маєтку поміщика Ковальова. Другою стала комуна у селі Володимирівка, що також базувалася у колишній поміщицькій економії зі 130 десятинами землі. Ще одну комуну утворили у Аннівській волості, у колишній економії поміщика Еннера. Весь сільськогосподарський інвентар та поміщицька земля і худоба дісталися комунам [5, арк. 11, 13,16].

Ще більше невдоволення викликала у селян продрозкладка. У 1919 році до УСРР прибуло 2 700 продзагонівців з Москви та Петрограда. З них більше половини були направлені до Єлисаветградського й Олександрійського повітів. За три тижні тільки Єлисаветградський продзагін викачав з сільських господарств повіту більш ніж 300 тис. пудів хліба. Натомість із Росії до Єлисаветградщини було направлено 700 тис. радянських карбованців та значна кількість різноманітної промислової продукції. Невідомо чи потрапили вони до адресатів, а ось зерно було вивезено до Росії [6, с. 57]. При цьому початок продрозкладки співпав з поверненням до повіту 6-ї дивізії Григор'єва.

Ще одним подразником для населення стала спроба вилучення зброї. 12 березня 1919 року губернський військовий комісар ретранслював у м. Олександрія наказ про здачу зброї у 10-денний термін. Мотивувалося це потребами Червоної Армії у зброї та боєприпасах. Усі, хто здавав зброю до 24 березня, отримував матеріальну та грошову винагороду. Після закінчення терміну зброя вилучалася безплатно. Ті, хто намагався б приховувати зброю і надалі, підлягали штрафу у 3 000 крб. та суду Військового Трибуналу. Такі дії уряду викликали у бійців Григор'єва підозру, що їх хочуть роззброїти [4, арк.12].

Загальне невдоволення вилилося у традиційний антисемітизм. Вже 1 березня 1919 року на першому ж засіданні Революційного трибуналу слухалася справа робітника Луки Іщенка, який намагався у п'яному вигляді спровокувати червоноармійців на єврейський погром. Крім того, він же на засіданні виконкому обізвав членів установи «жидами». Суд натомість охарактеризував Іщенка як «чесного робітника» і ухвалив виправдати його, обмежившись зауваженнями [4, арк.3].

Оцінивши настрої у повіті, комдив Григор'єв вирішив підняти повстання. Більшовики при цьому проявили дивну близорукість. Ще 26 березня повітовий військовий комісар заперечував загрозу радянській владі [4, арк. 46]. Проте вже 16 квітня у місті відбулася спроба єврейсько-

го погрому. Спершу на місцевому базарі натовп спробував розгромити єврейську лавку, але ці дії припинив начальник міліції на прізвище Волкодав. Однак незабаром біля Петербурзького готелю натовп розгромив тютюнову крамницю, що належала єврею. Міліція не змогла завадити грабіжникам. Міліціонерів притисли до стіни, при цьому якийсь погромник, озброєний револьвером, почав бити Волкодава, закликаючи натовп до того ж. Але єлисаветградці не піддалися на провокацію і продовжували спокійно розтягувати товар [7, арк.34].

Наступного дня зранку те саме повторилося з іншими крамничками, біля яких утворились черги. Згодом люди, що стояли у черзі, припинили купувати товар і почали його розбирати, в результаті чого товарів першої необхідності у крамницях не залишилося. Незважаючи на подібні речі, Рада вирішила 1 травня влаштувати амністію для частини злочинців, що лише посилює погромний елемент [7, арк.36].

Незабаром григор'євці перейшли до рішучих дій. 3 травня у Знам'янці та Дмитрівці відбувся єврейський погром. 4–6 травня стався погром у Єлисаветграді, Олександрії та Долинській. Усі комісари дивізії були арештовані [8].

Повстання вирішили підтримати мешканці містечка Златопіль. Приводом до погрому знову стали чутки про те, що «жиди хочуть нас роззброїти». У містечку була роззброєна міліція, почалося побиття та арешти комуністів. Один із них був вбитий, троє забиті до напівсмерті, решта ув'язнені, у тому числі волосний воєнком. Касу воєнкомату розбили молотами, а гроші розібрали.

На допомогу місцевій міліції приїхав загін із 50 міліціонерів на чолі з Бичковим, який називав себе комуністом. Але, оцінивши ситуацію, загін узяв участь у погромі, а Бичков заявив про свою ворожість до комуністів. Тим часом із Єлисаветграда на станцію Новомиргород прибув загін червоноармійців. Проте місцеві звернулися до солдатів з питанням про підтримку «повстання». Солдати погодилися з ними і взяли у погромі активну участь. У результаті у Златополі було вбито 15 осіб, у Новомиргороді – 4, решта врятувалися втечею [9, арк. 22].

Одночасно підняли повстання селяни губівської волості, знову виступив Каниж. 8 травня Григор'єв проголосив універсал до народу України та бійців Червоної Армії. В універсалі він закликав народ України до загального повстання і введення прямого народовладдя. Українське населення мало обрати сільські, повітові та губернські ради з представників усіх партій, що визнавали ради. У радах мала бути введена національна квота, що давала 80 % представницьких місць українцям, 5 % євреям, 15 % іншим національностям. Також в універсалі оголошувалося майбутнє скликання Всеукраїнського з'їзду рад [10, с. 200–205].

До 14 травня значна частин Правобережної України опинилася у руках повстанців. На бік повстання переходили червоноармійські частини. 15 травня до Єлисаветграда прибув Верблюзький полк, який підтримав солдатів 2-го Херсонського полку, що влаштували у місті новий єврейський погром разом з розстрілами комуністів. Погром тривав до 17 травня і був припинений на прохання делегації селянського з'їзду, що працював 13 травня. Загалом було вбито до 1 500 осіб різної статі та віку, як комуністів, так і звичайних мешканців міста.

Проти Григор'єва більшовики кинули війська загальною чисельністю 30 000 бійців. Григор'єва не підтримав і Нестор Махно. В результаті у другій половині травня 1919 року повстання було локалізоване. 22 травня червоні відбили у Григор'єва Олександрію, 23 травня – Знамянку та Єлисаветград [10, с. 219–223]. Частина григор'євців перейшла до армії УНР. Кістяк дивізії відійшов до району Холодного Яру. Там їх зустріли вороже, але й вигнати 2 000 бійців Григор'єва не змогли [11, с.399].

Проте повстання Григор'єва фактично зіграло на руку не УНР, а Добровольчій армії генерала Денікіна, яка вже у травні 1919 року перейшла у наступ, розбивши Південний фронт червоних. Резерви останніх, що були зайняті боротьбою з григор'євцями, не змогли зупинити наступ консервативної контрреволюції.

У той же час військо Григор'єва було розбите, але не знищене. У червні 1919 року окремі частини дивізії оперували по волостях Єлисаветградщини. Григор'євці руйнували радгоспи та комуні, зривали мобілізаційні заходи радянської влади, не давали продзагонам заготовляти продовольство, забираючи його при цьому собі. У цей же час радянським командуванням був оголошений ворогом революції Нестор Махно, який не зміг втримати фронт проти денікінців. Це спричинило до об'єднання повстанських армій [11, с.406].

Об'єднання сил надихнуло Григор'єва на новий напад на Єлисаветград. 11 липня, коли у місті знаходився голова Всеукраїнського виконавчого комітету Георгій Петровський, григор'євці напали на місто. Проти нападників були задіяні усі сили гарнізону і до 08:00 ранку їх витиснули з Єлисаветграда. У ході бою був пошкоджений телефонний зв'язок, зазнали незначних пошкоджень міські будівлі. На станції григор'євці пограбували особистий вагон Петровського, серед вкраденого забрали печатку ВУЦВК. Також було знищено документацію місцевого військового комісаріату, виведені коні, але касу пограбувати не встигли. Уполон потрапили 150 повстанців, червоні втратили вбитими 10–12 вояків [12, арк.21]

Вранці 13 липня Григор'єв повторив набіг на місто. Його війська випустили з в'язниці усіх заарештованих. Проти них знову був кинутий увесь гарнізон, проте вибити повстанців із міста не вдавалося доки по них не

відкрили вогонь з гармат. Крім того, на допомогу червоним прийшов Вознесенський полк і до 14:00 повстанців вибили з міста [12, арк. 25зв.].

Григор'в повів бійців до с. Сентове, де 29 липня 1919 р. був вбитий за наказом лідера Народно-революційної армії Нестора Махна. Район від Знам'янки до Голти наприкінці липня 1919 року опинився у руках махновців [11, с. 406–407].

Скориставшись відступом Червоної Армії з України, у наступ перейшли об'єднані сили УНР та ЗУНР. Червоні частини у Причорномор'ї опинилися під загрозою оточення і мусили відступати на північ на з'єднання з головними силами Південно-Західного фронту. У цьому русі вони мусили зустрітися з махновцями. З 29 липня до 28 серпня червоноармійські частини групи І. Якіра вели запеклі бої проти Махна за Помічну та містечко Новоукраїнка. У результаті червоні змогли взяти ці станції і пробитися до району Житомира. Червоноармійці, що відстали, перейшли до армії Махна, яка здобула Миколаїв [11, с.407–408].

У серпні 1919 року на територію Олександрійського та Єлисаветградського повітів вступили війська Добровольчої армії генерала Денікіна. На Олександрію рухалися 1-а Кавказька дивізія генерала Шифнера-Маркевича [13, с. 47].

Під впливом поразки червоних, у Компаніївці був створений повстанський штаб, який очолював Герасим Нестеренко. Проти повстанців червоні кинули червоноармійців з Бобринця, проте їхній загін був розсіяний повстанцями, які 16 серпня рушили на Єлисаветград. Більшовицький заслін із Братського полку та комуністичного батальйону стримував наступ повстанців до повної евакуації.

Приблизно о 19:00 українські війська зайняли місто [2, с.99–100]. Одночасно 11 серпня місцеві представники меншовиків та інших проросійських партій утворили «Тимчасовий комітет управління містом». Комітет намагався домовитися з повстанським штабом, проте, зрозумівши петлюрівську орієнтацію нестеренківців, надіслав делегацію до білогвардійців, запросивши їх до міста [2, с. 100–102].

Сам Єлисаветград не цікавив денікінців, але і залишати місто в українських руках вони не збиралися. 17 серпня гвардійський батальйон 1-ї Кавказької дивізії увійшов до міста, де його зустріли прибічники «єдиної та неподільної Росії» хресною ходою, церковним дзвоном та співом «Коль славен Бог!» [11, с. 47; 2, с. 102].

Тріумф білих був недовгим – 21 серпня 1919 року до міста увірвалася махновська армія, яка розбила залогу добровольців і захопила численні трофеї. У відповідь 4-а і 5-а дивізії Добровольчої армії почали переслідувати махновців. Під Помічною махновці зазнали першої поразки, втративши до 1 000 бійців. У відповідь вони розпочали новий наступ

на Єлисаветград. 7–11 вересня дивізія генерала Слащова знову завдала НРА поразки. 13 вересня білі оточили махновців і розбили біля Новоархангельська. Махно мусив відступити на територію, що контролювали війська Петлюри. Сторони уклали угоду, але співпраця двох отаманів не склалася і їхні армії продовжували діяти окремо [11, с. 297–299].

З іншого боку влада білих обмежилася більш-менш значущими містами та містечками. Керівництво життям на селі остаточно перейшло до самоорганізованої верхівки із числа заможних селян, яка на вибір організовувала підтримку тих чи інших збройних загонів харчами, гроши-ма, житлом.

У місті ж у друга половина 1919 р. сприймалася обивателями як своєрідний ренесанс минулого життя. Містом керувала земська управа, що складалася з меншовиків, правих есерів, конституційних демократів. Був призначений повітовий начальник – Ю. Д. Меліссарато. До міста час від часу приїздили діячі, яких пам'ятали з дореволюційних часів, зокрема колишній депутат державної думи Варун-Секрет. У місті провадилися благодійні збори, вечори та лотереї на користь армії, ходили військово-службовці у російській військовій формі [14, арк. 8].

Дещо псувала образ «старих часів» мобілізація офіцерів та лікарів віком 40–50 років, а також усіх військовозобов'язаних 1881–1905 рр. народження [15, арк. 21]. Також порівняно з більшовицьким правлінням майже у 2,5 рази зросли ціни на хліб при зменшенні заробітків основної маси населення [14, арк. 2]. Ближче до зими загострилася паливна проблема. Час від часу надовго переривався телеграфний, телефонний та залізничний зв'язок з навколишнім світом.

Село було невдоволене введеними 22 липня 1919 р. «Правилами о единовременном военном сборе хлеба и зернового фуража в местностях, находящихся под. управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на юге России».

Правила передбачали здачу у 1919 році по 5 пудів з десятини землі зерновими культурами для армії. Решта урожаю мала бути розподілена між поміщиком та селянином у відповідних частках, що визначав Начальник Управління Продовольством. При цьому денікінці умовляли селян шукати компромісів з поміщиками, яких вже не вважали господарями землі [14, арк. 9].

Денікінці проявили також себе жорстокими карателями. Так, у листопаді за наказом генерала Слащова у Єлисаветграді були повішені 12 осіб. При цьому Андрія Стратієнка стратили з дивним формулюванням «петлюрівець-бандит-комуніст», оголосивши його «Чорним вороном» [2, с. 104].

До збройної боротьби проти «єдинонеделімців» стали усі інші

політичні сили. 21 вересня розпочав рейд по тилах білих Махно. 25–27 вересня у бою під Перегонівкою махновці розгромили кілька офіцерських полків армії Денікіна. Після перемоги загони Махно пройшли через Єлисаветград, проте затримуватися у місті не стали [11, с. 302–303].

22 вересня нестеренківці зібрали загін чисельністю близько 600 бійців і ненадовго захопили Єлисаветград. 24 вересня їм вдалося у черговий раз випустити з місцевої в'язниці повстанців та злочинців. Але близько 12:00 до міста підійшов бронепоезд білих з десантом і вибив повстанців з повітового центру. Після цього денікінці влаштували розправу з селянами у Компаніївці. Тривали виступи проти білих у Панчевому, Суботцях та Братському [2, с. 126–127].

У результаті відходу з Єлисаветградщини загонів Махна, малої популярності більшовиків, а також малої чисельності білогвардійських військ, виник шанс для розвитку УНР-івського повстанського руху. Численні отамани вже впевнилися, що будь-який державницьких рух у особі білих або червоних буде намагатися обмежити їхню свободу дій. У другій половині 1919 року найслабшою серед сил, що претендувала на панування над Україною, було керівництво Української Народної Республіки, а отже у отаманів повстанських частин залишалися ілюзії того, що петлюрівське керівництво буде рахуватися з їхніми інтересами або навіть примхами. Тому, коли у листопаді 1919 року на територію повіту прибув Андрій Гулий-Гуленко, призначений Петлюрою організовувати повстанський рух на Правобережжі, значна кількість повстанців підтримали його роботу в організації опору денікінцям. Крім того, Гулий-Гуленко бачив своє завдання у вигнанні з території Херсонщини насамперед білогвардійців, а тому не гребував співробітництвом з усіма силами, що боролися проти Добровольчої Армії.

Тим часом, у жовтні 1919 р. у важкому зустрічному бою за місто Орел 11–19 жовтня 1919 року більшовики переломили хід війни і примусили денікінців відступати. 12-а армія червоних до середини січня 1920 року вийшла до Вінниці, Білої Церкви, Знам'янки та П'ятихаток [11, с. 240–241].

Першу спробу взяти місто червоні вирішили зробити з допомогою партизан. Ще до переходу через Дніпро командування 12-ї армії вислало наперед делегацію, що складалася з уродженців Єлисаветградщини (Боевець, Стежко, Гавриш, Толошний тощо) для зв'язку з партизанським загоном Курченка [16, арк. 2]. Також делегатам вдалося зв'язатися з Гулим-Гуленко. 25 грудня повстанці спробували захопити місто, але були відбиті денікінцями і пішли. Новий штурм міста розпочали 27 грудня вже радянські війська. Проте і цей наступ був відбитий білогвардійцями.

Лише наприкінці січня місто остаточно перейшло під контроль УСРР [11, с. 241; 2, с. 132–134].

Таким чином, з вивчення історичних подій 1919 року можна зробити певні висновки. Революційний процес у Єлисаветграді, як і раніше, відбувався під впливом зовнішніх щодо міста факторів. При цьому місцеві більшовики фактично не мали суттєвого впливу на ситуацію, а провідну роль відігравали політичні авантюристи, які кожен раз прагнули перейти на бік переможця. При цьому головне суперництво розвернулося між радянським революційним та білим консервативним державництвом.

Український же рух, що фактично визначав лице сільської місцевості повіту, навряд чи можна назвати державницьким. Ставка на селянську самоорганізацію та стихійну енергію мас призводила до анархії незалежно від орієнтації місцевих лідерів селянства. Таким чином, Єлисаветградський повіт, як і більшість провінцій колишньої імперії, у підсумку став заручником загальної ситуації у перебігу військових дій між різними політичними силами. Відтак перемога більшовиків робила встановлення радянської влади питанням часу незалежно від сили і впливу самих більшовиків на Єлисаветградщині.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 480с.
2. Годыборьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. (К десятой годовщине Октябрьской революции). – Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 196с.
3. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Том третий. С 10 картами и схемами. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1932. – 350с.
4. ИзвестияЕлисаветградскогоСоветаРабочихиКрестьянскихдепутатов. Март 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. №2320.
5. Известия Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Июнь 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. №2323.
6. Очерки истории Кировоградской областной партийной организации /Ред. колл: А. И. Погребняк (председатель), В. Д. Бабий, П. М. Безтака, Ф. К. Белявин, В. Л. Калиниченко, И. П. Олифиренко. – Днепрпетровск: «Промінь», 1981. – 326 с. Известия Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Апрель 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. №2321.
7. Гончар М. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–

- 1921 pp.). – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://prosvita-ks.co.ua/books/gon4arm/23gryg.htm> Известия Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Май 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. №2322.
8. Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. Том четвертый. С 7 картами и схемами. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1933. – 350с.
9. Савченко В. Дванадцять війн за Україну / Пер. з рос. А. Сопронюка. – К.: Нора-друк, 2016. – 408с.
10. Известия Елисаветградского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов. Июль 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. №2324.
11. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
12. Голос Юга. Август 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № Е- 1204.
13. Голос Юга. сентябрь 1919 года. – Державний архів Кіровоградської області. – Од. зб. № Е- 1205.
14. Воспоминания Боевца Ивана Миновича о борьбе с петлюровцами, деникинцами, создании с/х артели в с. Михайловка Александровской волости. – Державний архів Кіровоградской области. – Ф. П-5909. – Оп. 1. – Од. зб. 12.

Олег Бабенко*
м. Кропивницький

КРЕМЕНЧУЦЬКА ГІДРОЕЛЕКТРИЧНА СТАНЦІЯ – НАЙБІЛЬШИЙ ПРОМИСЛОВИЙ ОБ'ЄКТ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Стаття є коротким оглядом основних етапів будівництва Кременчуцької Гідроелектричної станції – одного з найбільших досягнень промислового будівництва на території Кіровоградської області. Хронологічні рамки будівництва охоплюють період від проектування станції до введення її у промислову експлуатацію. Висвітлюються причини початку будівництва станції, пов'язані із самим характером радянської індустріалізації, а також особливості пошуку та вибору місця будівництва станції.

Йдеться про підготовку до будівництва ГЕС, основні етапи будівництва, а саме: перекриття Дніпра технічними перемичками, роботи в осушеному котловані, підготовка фундаменту під будівництво станції, будівництво самих станційних будівель, у тому числі унікальні бетонні роботи, прискорений монтаж гідроагрегатів. Об'єктивно подається процес першого десятиліття експлуатації станції, що супроводжувався усуненням численних недоліків та недоробок протягом 8-10 років експлуатації станції.

Ключові слова: історія України, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Кіровоградська область, промислове будівництво, хрущовські реформи, електроенергетика, КремГЕС, Світловодський район.

Розбудова сучасної Української держави зумовлює питання вибору шляхів її економічного розвитку. Одним із найважливіших напрямків розвитку економіки країни може стати нова індустріалізація, заснована на новітніх досягненнях науково-технічного прогресу та вдосконаленні системи управління промисловістю, передусім – паливно-енергетичного комплексу, зокрема його складової – електроенергетики.

* Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області. Бабенко Олег. Кременчуцька гідроелектрична станція – найбільший промисловий об'єкт Кіровоградської області: історія створення. / О.О. Бабенко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. – 2019. – 70-76 с.

Варто зауважити, що одним із найбільш грандіозних прикладів індустріалізації, проведених за короткий історичний період, є розбудова радянської промисловості, передусім, промисловості Української Радянської Соціалістичної Республіки як її невід'ємної частини. Тому осмислення досягнень і прорахунків подібної розбудови минулого може дати цінний досвід при проведенні тих чи інших системних реформ в економіці сучасної України.

Тема будівництва Кременчуцької ГЕС знову стала предметом уваги дослідників, в основному, у 2016 році. Опис проекту Кременчуцької гідроелектростанції, заснований на документах Центрального державного науково-технічного архіву України, спробував дати дослідник із Переяслава-Хмельницького Олександр Горбовий, який у статті «Кременчуцький гідровузол (1954– 1960 рр.): проектування та будівництво» стисло охарактеризував проект КремГЕС. Автор спробував проаналізувати різноманітні статистичні дані, що заклали в план будівництва проєктанти майбутнього промислового об'єкта. У статті висвітлені головним чином різноманітні кількісні характеристики майбутньої станції, економіко-географічний нарис території затоплення, фінансові характеристики проєкту, демографічна ситуація та плани переселення мешканців зони затоплення Кременчуцького водосховища. Водночас, незважаючи на науковий характер статті, автор загалом незначно відступив від традиційної оцінки ефективності будівництва та експлуатації станції радянського часу. Відбулося це, головним чином, через те, що джерельною базою для дослідження стали документи загального характеру, які, до того ж, стосувалися більше планів будівництва, ніж його перебігу та аналізу результатів. Таким чином, ця стаття не змогла внести докорінний перелом у оцінку значення створення КремГЕС, що могло статися лише при глибокому вивченні детальних звітів будівельних організацій та місцевих органів влади [8].

У той же час вийшли монографії автора цих рядків, – «Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області)», 2016, «Промислове прогресорство в Україні 1950–1960 років: будівництво Кременчуцької гідроелектричної станції», 2018, науково-популярне видання «Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцької ГЕС» (у співавторстві з І. Петренком), 2016, низка статей у фахових виданнях та інших публікацій (2013–2018 рр.), у яких на підставі комплексів архівних матеріалів центральних архівних установ України та ряду державних архівів областей сумарно всебічно розглянуто різні аспекти будівництва й введення в дію Кременчуцької ГЕС.

Мета ж даного дослідження – на підставі узагальнених матеріалів по-

дати огляд процесу будівництва Кременчуцької Гідроелектричної станції на всіх етапах, дати оцінку першому десятиліттю функціонування станції та визначити прорахунки, які мали місце протягом цього періоду.

Кременчуцька гідроелектрична станція, побудована в період 1954–1959 рр., і досі залишається одним з найбільших промислових об'єктів на території Кіровоградської області. Ідея створення станції виникла ще в 1930-х рр. минулого століття. Причиною появи цього проекту була недостатня ефективність першої на Дніпрі «Дніпровської ГЕС імені Леніна», яка полягала у вкрай неритмічній роботі й перепадах у виробництві електроенергії, зумовлених сезонними коливаннями рівня води в Дніпрі. Для того, щоб урівноважити надходження води на турбіни ДніпроГЕСу й було вирішено побудувати на Дніпрі каскад станцій з водосховищами, першою з яких мала стати Кременчуцька ГЕС. У результаті тривалого обговорення керівництво УРСР затвердило проект побудови ГЕС біля с. Табурища Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою [5, арк. 23 зв].

Відповідно до Постанови РМ СРСР від 25 березня 1953 року № 509, підготовчі роботи з будівництва станції вирішили розпочати у квітні того ж року. Усі інші роботи – повністю здійснити впродовж 1955–1959 років. Навесні 1959 року планували почати заповнення Кременчуцького водосховища водою, а 1 червня 1959 року – пустити перші агрегати ГЕС у дію. З весняними водами 1960 року планувалося повністю заповнити чашу водосховища й розпочати експлуатувати ГЕС на повну потужність [5, арк. 134].

Загальна сума витрат на проведення підготовчих робіт мала сягнути 60 млн. крб., з них монтажньо-будівельних – 30 млн. крб. За попередніми розрахунками проєктантів для гідровузла потрібно було 300 тис. тонн дефіцитного в повоєнний час цементу та 60 млн. шт. не менш дефіцитної цегли, 20 тис. тонн арматури та стільки ж сталі, 500 тис. м² . лісоматеріалів [3, арк. 2, 3, 7].

Кременчуцька ГЕС, як за тогочасними, так і сучасними вимірами, була грандіозною спорудою, до якої належали: будівля ГЕС довжиною майже 180 м та шириною 76,9 м з 7 турбінами; бетонна водозливна гребля довжиною 287 м; судноплавний шлюз; земляна дамба на лівому березі довжиною 597 м; земляна гребля на правому березі протяжністю 585 м; захисна дамба між шлюзом і ГЕС довжиною 350 м; захисні греблі: Черкаська, Будищансько-Свидівська, Червонослобідська, Золотонісько-Іркліївська, Чигиринська, Цибульниківська. Тясминська.

Загальний об'єм земляних робіт на спорудженні гідровузла обчислювався 62 млн. 344 тис м³ . З котловану потрібно було вийняти 23880 млн. м³ , а вкласти у земляні споруди понад 38 млн. м³ . На спорудженні різноманітних об'єктів ГЕС планували використати 1 млн. 689 тис.

кубометрів гранітної породи, 1 млн. 896 тис. м³ щебеню, понад 40 млн. м³ піску [5, арк. 134 зв].

Також для будівництва гідровузла необхідно було доставити мільйони тонн вантажів. Для вирішення цієї проблеми запроєктували збудувати 116 км автомобільних доріг, 57 км залізничних, та 5 пристаней – на лівому та правому берегах Дніпра. Була передбачена побудова кількох великих мостів [5, арк. 135].

Усе будівництво, включно з відселенням жителів із затоплюваних земель, попередньо оцінили в 3 млрд. 661 млн. крб. Роботи планували завершити впродовж 5,5 років до травня 1960 року. На саму будівлю ГЕС, греблю, шлюз та інші допоміжні споруди запланували виділити 2 млрд. 93 млн. крб., а на підготовку чаші водосховища – понад 1 млрд. 567 млн. крб. [5, арк. 148].

До проекту побудови гідровузла постійно вносилися зміни. Якщо в 1954 році проект Кременчуцької ГЕС передбачав закритий машинний зал зі спеціальним захистом від різноманітних шкідливих впливів, то 7 листопада 1955 року ухвалили рішення про побудову ГЕС т. зв. «незахищеного типу». Майже півтора року проєктанти й науковці зважували всі ризики відмови від «захищеного» машинного залу.

Лише в березні 1957 року остаточно внесли зміни до проєкту – станцію вирішили будувати без високого машинного залу, а гідроагрегати встановити під спеціальними окремими ковпаками. 13 грудня 1957 року для ГЕС також затвердили рішення про збільшення добового виробітку електроенергії з 430 тисяч до 625 тис. кВт годин на 12 турбінах. Постійно вносилися зміни й до інших споруд гідровузла [2, арк. 5].

У результаті вже під час перебігу будівництва було затверджено остаточний проєкт станції, що здавався відносно простим у виконанні, дешевим, із найвигіднішим співвідношенням можливих втрат з можливими вигодами.

Найбільше втрат було пов'язано зі створенням гігантського за розмірами штучного водосховища, розташованого на території трьох областей. За одним з варіантів проєкту, розробленим у післявоєнні роки, під затоплення потрапляли чотири міста: Черкаси й Сміла (частково), Чигирин і Новогеоргіївськ [5, арк. 24–26].

Проте до проєкту побудови ГЕС знову було внесено зміни, що врятували від затоплення увесь Чигирин і окраїни Сміли, та, у значній мірі, Черкаси. Полягали вони в тому, що для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні дамби. У результаті на 16,1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа затоплюваних земель. Також виводилися з зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, а також долина р. Тясмин.

Завдяки захисним роботам зі спорудження земляних загат були збережені від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жител у них. Так, при захисті Оболонського та Золотоніського масивів на лівому березі Дніпра не пішли під воду майбутнього водосховища майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1 276 дворів у 7 селах Золотоніського масиву. У долині р. Тясмин від затоплення вивільнялися 1 494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла [5, арк. 83].

Проте Новогеоргіївськ врятувати не вдалося. У цьому невеликому за розмірами місті, затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. Із будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1 341 господарство з населенням 7506 осіб. У тому числі 221 двір колгоспників. На перенесення промислових підприємств запланували витратити 143 216,5 тис. крб. [5, арк. 26].

Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. Значними були втрати валової продукції сільського господарства. Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже в 46 млн. крб. Слід зауважити, що для обчислення втрат проєктанти взяли мінімальну врожайність у 10 ц/га озимої пшениці та 1000 літрів надою від однієї дійної корови. Через це розрахунки, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у часі водосховища та їхній справжній вартості.

Окрім міста Новогеоргіївськ у зону затоплення потрапляли 186 інших населених пунктів [5, арк. 31]. У трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (з 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформовувалися і доселялися до інших господарств [5, арк. 31 зв].

Затопленню також підлягали автомобільні шляхи. На їх перенесення запланували витратити 124 800 тис. крб. Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102, 9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна з однією, включно з мостом через Дніпро, тож сума затрат зросла на понад 46 млн. крб.

Окрім господарських територій до зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. У них переважали такі породи дерев, як сосна (до 41 % площі всіх лісів) та дуб (14 %); розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Загальні запаси деревини в них сягали 1872, 8 тис. м³ Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. На знищен-

ня лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21 766,6 тис. крб. [5, арк. 44–47].

Обсяг та номенклатура робіт на самому будівництві, а також так званих неосновних робіт, були величезними. Так, щоб збудувати фундамент під греблю станції потрібно було на певний час перекрити Табурищанську протоку, осушити її й очистити шар граніту від піску та мулу. Так само на острові Кишинського було необхідно зняти шар ґрунту з усією рослинністю та добратися до гранітів.

У місці будівництва розташований острів Кишинського, що ділив основне русло Дніпра на дві протоки. Права протока, Табурищанська, була вужчою. Ліва протока, Власівська, – ширшою. Бетонні споруди було вирішено розташувати на правому березі річки та на острові Кишинського. Гребля мала тягнутися через Табурищанську протоку. Головні споруди станції мали спиратися на товщу гранітів, що виходили назовні біля Табурища та тягнулися під дном Табурищанської протоки й на 2,5 км через острів Кишинського. Також біля правого берега планували збудувати суднохідний шлюз. Оскільки він проходив у суцільній товщі гранітів, то, щоб пробити у них камеру шлюзу, теж потрібно було захистити цю ділянку від потоку води.

Осушити дно річки в районі майбутньої ГЕС та підходи до шлюзу вирішили шляхом намівання по периметру греблі тимчасових земляних дамб, що отримали робочу назву «перемички». Основна перемичка починалася біля правого берега Дніпра та повністю охоплювала острів Кишинського.

Перемички вирішили збудувати на 340 м вище та на 410 м нижче від місця майбутньої греблі ГЕС. Вільний прохід суден, а також криги навесні забезпечувала лівобережна Власівська протока [6, с. 48].

Окрім того, по перемичках мали прокласти залізницю та автомобільну дорогу, аби ними перевозити до котловану будівельні матеріали й робітників. На деяких ділянках річки, зокрема на Табурищанській протоці, перемички досягали висоти до 13 м над рівнем Дніпра, мінімальна висота в 5,5 м була на острові Кишинському. Ширина перемичок – 11 м [6, с. 48].

Перемички створювали наливним методом. Для цього було використано два потужні земснаряди, які вимивали ґрунт з дна майбутнього котловану в Табурищанській протоці та на острові Кишинського і через труби подавали на об'єкт, поступово нарощуючи земляну греблю. Усього потрібно було намити 840 тис. м³ ґрунту, для чого було перероблено загалом 930 тис. м³ [6, с. 51].

Оскільки на дні річки в так званому котловані передбачалася цілодобова присутність людей і механізмів, це дно повинне бути сухим. Для того,

щоб не допустити просочування води через верхню перемичку до котловану, та з метою відведення води, що могла затекти до котловану через нижню перемичку, у ньому встановили 25 одиниць різного типу насосів, що впродовж майже 4-х років безперерійно відкачували воду з котловану греблі. Роботи з наміву перемичок продовжувалися безперервно до лютого 1956 року, коли температура впала до 15–20 градусів морозу.

До квітня 1956 року місце будівництва майбутньої ГЕС було оточено захисною греблею. Серйозним випробуванням для перемичок стала весняна повінь 1956 року. Щосекунди Власівською протокою, куди спрямували всю воду р. Дніпро, швидкість течії сягнула понад 11 тис. м³/сек. Висота хвилі досягла 1 метра. Щоб не допустити розмиву верхньої перемички, вирішили авральним порядком її підсипати. По тривозі десятки автомобілів вивезли з гранітного кар'єру 1 300 м³ породи й висипали на перемички, що дозволило не допустити їхнього руйнування.

Після створення перемичок будівельники розпочали спорудження станції. Основними спорудами Кременчуцької ГЕС згідно проекту були машинний зал, шлюз та водозливна гребля. Їх вирішили будувати на масивній гранітній підосві, у той час як лівобережну дамбу насипали на м'яких ґрунтах. Таке розташування основних споруд гідроелектростанції виявилось вкрай вдалим, адже фундаменти виявилися достатньо надійними. Зате будівельникам довелося докласти чимало зусиль, щоб у товщах гранітів підготувати фундамент під ГЕС та наскрізь пробити Табурищанський мис для судноплавства. Обмежена кількість техніки в перший підготовчий період будівництва гідровузла спричинила використання важкої фізичної праці будівельників.

Загальний об'єм скельних робіт на Кременчуцькій ГЕС вимірювався 1 млн. 135 тис. м³. З них на котлован будівлі ГЕС і водозливної греблі припадало 687 тис. м³, на шлюз – 448 тис. м³ [6, с. 56].

Після того, як у результаті побудови перемичок, було утворено будівельний котлован, туди було введено будівельну техніку та робітників. Роботи на осушеній ділянці дна Табурищанської протоки Дніпра тривали постійно впродовж 1956–1959 років, тобто 35 місяців безперервної праці [6, с. 57].

Щоб дістатися до гранітів, дно річки спочатку звільняли від товщі мулу методом гідрозмиву, коли потужними струменями води м'які ґрунти змивалися в понижені ділянки, звідки земснарядями ця рідка маса відправлялася на побудову дамб. Після того, як було змито мул, бригади буровиків, використовуючи до 40 перфораторів і чотири станки буріння, пробивали в гранітах отвори до 2–2,2 погонних метри глибиною. Після буріння отворів до них закладалася вибухівка, що руйнувала скелі.

Перші вибухи на дні котловану відбулися в листопаді 1956 року. Под-

рібнену вибухами гранітну масу вивозили автомобілями. Про специфіку важкої роботи з гранітом свідчить той факт, що ручними перфораторами отвори бурилися на відстані від 1,2 м до 1,5 метрів один від одного й глибиною до 5,5 – 6 м, утворюючи певні квадрати. З 1 м пробуреної породи отримували 1,7 м³ гранітів, для чого затрачали 22 м³ повітря [6, с. 58].

Після того, як будівельники дісталися основи, на якій планували методом бетонування робити фундамент будівлі ГЕС та водовідвідної греблі, роботи уповільнилися. Тепер використовувати буріння та вибухівку стало небезпечним, оскільки основа під фундамент могла дати тріщини, що в майбутньому під тиском бетонних споруд могли поглибитися та призвести до руйнування самої ГЕС. Тож зачистка основи під фундамент відбувалася лише відбійними молотками з ручним вивантаженням подрібною породи лопатами на автомобілі. Завдяки цілодобовій праці маси робітників вдалося зачистити понад 50 тис. м² скельної породи [6, с. 59].

Паралельно з очисткою дна під фундамент в товщах Табурищанських гранітів пробивали камеру шлюзу. Спочатку судноплавний шлюз планували спорудити до початку 1961 року. Однак, через плани введення у дію ГЕС на рік раніше, вирішили його збудувати до вересня 1959 року. Загалом шлюз був побудований надзвичайно швидко – за півтора роки. Для порівняння, на Свирській ГЕС шлюз будувався 5 років, а на Каховській – 3 роки. 6 вересня 1959 року шлюз запрацював [7].

Форсування підготовчих робіт у котловані ГЕС, на водозливній греблі та у шлюзі дозволило перейти до створення основних об'єктів станції, що складало головний обсяг бетонних робіт на будівництві. 1 листопада 1957 року у фундамент греблі ГЕС було урочисто вкладено перший кубометр бетону. Окрім самих будівельників, на цьому дійстві були присутні керівництво «Кременчукгесбуду» та Новогеоргіївського району, а також делегація з Києва. Однак у Кремлі в черговий раз вирішили переглянути проект будівництва в напрямку збільшення потужності Кременчуцької ГЕС з 430 тис. кВт на рік до 625 тис. кВт на рік. Технічні зміни полягали в збільшенні кількості гідротурбін з 7 до 12 та дострокове введення ГЕС у дію раніше запланованого.

Проте ще 2 листопада 1955 року на нараді за участю заступника голови РМ УРСР Непорожного, начальника «Кременчукгесбуду» Новикова, парторга ЦК КПРС Панасенка та директора Кременчуцької ГЕС Строганова дійшли думки щодо необхідності пуску першого агрегата наприкінці 1958 року, а всієї Кременчуцької ГЕС – у 1959 році [1, арк. 104].

З моменту початку бетонних робіт і до пуску ГЕС в дію, бетонні роботи тривали майже безперестанно, за винятком окремих, надто морозних, днів. Якщо до кінця 1957 року будівельники вклали в основні споруди гідровузла, а ними були будівля ГЕС та гребля, 38,1 тис. м³ бетону, то на-

ступного року ця кількість зросла майже в 10 разів і досягла 325,4 тис. м³. Загалом же при будівництві Кременчуцької ГЕС було вкладено понад 1 млн. 16 тис. м³ бетону та залізобетону.

7 березня 1958 року відбулася нарада в Держплані УРСР, де вирішили запустити перші два агрегати Кременчуцької ГЕС у листопаді 1959 року, а всіх інших – у 1960. Визначили терміни перекриття русла Дніпра – з 1 жовтня 1959 р., та почати наповнювати водосховище водою до відмітки 71 м до 1 листопада 1959 року. Оскільки терміни введення в дію ГЕС скорочувалися, то темпи робіт зростали.

У 1959 році, під час бетонування лівобережної частини греблі, застосували ще одну нову технологію – т. зв. «циклопічну кладку з широкими швами». Особливістю цієї новинки було те, що основним матеріалом для робіт був не бетон, а величезні гранітні блоки – т. зв. циклопи, вкладені один на один. Порожнини між ними заливали бетоном. Деякі циклопи сягали об'єму в 20 м³.

Якби техніка була потужнішою, то на греблю транспортували б гранітні блоки й більших розмірів. Використання гранітних брил дозволило скоротити затрати в два рази – вартість таких робіт сягала 76 крб., тоді як звичайне бетонування 1 м² обходилося майже в 140 крб. [1, арк. 134].

Час економили на всьому. Так, замість тимчасового мостового переходу вирішили одразу будувати капітальний міст. Ця споруда надзвичайно велика й матеріаломістка. Загалом його будували традиційно – на спеціальні опори вкладали бетонні балки вагою в 62 тонни. Вартість одного кубометру залізобетонних балок сягнула 1 007 тис. крб., а їхній загальний об'єм – 4 тис. кубометрів. Досвід будівництва мосту одночасно з бетонними роботами на Кременчуцькій ГЕС пізніше запровадили на інших електростанціях країни [1, арк. 143–149].

Також, майже одночасно з бетонними, проводили монтажні роботи. Першим великим механізмом, встановленим на щойно забетоновану будівлю ГЕС, був 500-тонний кран. Поряд з ним діяли інші крани – 50- і 20-тонні. Ними подавали не тільки бетонну масу на об'єкти, а й монтували гідроагрегати, кожен з яких важив понад 600 тонн. У той час, коли змонтували в ніші першу гідротурбіну й вкрили її ковпаком, для наступної вже підготували камеру, а інші тільки заливали бетоном. Такий метод, названий поточним, було вперше застосовано саме на будівництві Кременчуцької ГЕС.

Відповідно до графіка робіт на монтаж кожного гідроагрегата відводилося 48 календарних днів. Усі роботи з доводки турбіни сягали загалом 70 днів. Тобто, впродовж кожного календарного місяця мав здійснюватися монтаж однієї турбіни й розпочинатися монтаж наступної. Робота вносила свої корективи, тож на стадії монтажу знаходилося фактично

по три агрегати. На цих роботах працювали 120 робітників у дві зміни. Бетонувальники, а з ними й теслярі, робітники бетонних заводів, кранівники, водії самоскидів та ін., працювали в три зміни.

Монтаж першого агрегату Кременчуцької ГЕС – з моменту опускання робочого колеса в камеру до пуску агрегату на холості обороти – тривав 100 днів. 12-й, останній агрегат, змонтували за 23 дні. Творча ініціатива інженерно-технічних працівників «Кременчукгесбуду», їхня тісна співпраця з проектними інститутами, напружена праця робітників дозволила різко скоротити строки будівництва. Так, термін від моменту вкладання першого кубометра бетону до пуску першого агрегату зменшився до 2 років, а термін від пуску першого агрегату до введення гідроелектростанції на повну потужність з пуском 12 агрегатів – до 11 місяців [1, арк. 150]. Велике навантаження випало й на колективи Харківського турбінного заводу та генераторного заводу «Електротяжмаш», які постачали на Кременчуцьку ГЕС найголовніше обладнання, зокрема – гідротурбіни.

Після розчистки гранітної основи майбутньої гідроелектростанції та закладення бетону в основні споруди станції, перед будівельниками постав новий етап робіт – перекриття Дніпра земляною дамбою. Ця дамба мала утримувати воду в найбільшому на Дніпрі водосховищі та забезпечувати роботу гідроелектрогенераторів. Дамбу насипали майже чотири роки та вклали в неї 24 млн. 918 тис. м³ землі.

Острівна гребля має протяжність 1886 м. Її намивали земснарядами, вибираючи ґрунт з дна річки та з котловану, де планували збудувати корпуси майбутньої будівлі ГЕС. Закінчили намивати дамбу в жовтні 1957 року, вклавши в неї майже 6 млн. м³ піску та глини. Лівобережний відрізок дамби намили в заплавній частині Дніпра. Її протяжність склала 6 450 м. Ґрунти об'ємом майже в 14 млн. м³ засипали Дніпрові плавні та пасовища на величезних площах. Останньою намили дамбу у Власівській протоці. Поступовий налив ґрунту тут розпочався в травні 1959 року [6, с. 68].

Остаточне перекриття річки запланували здійснити з наплавного мосту. Для цього зі Сталінградської ГЕС привезли поміст, який встановили на 150-тонні баржі, для чого їх міцно прикріпили до дна річки та до берегів у Власівській протоці. Баржі попередньо були навантажені камінням. Усі підготовчі роботи до початку перекриття звуженого русла Дніпра закінчили до початку жовтня 1959 р.

3 жовтня 1959 року в 19:00 вибухом зруйнували нижню перемичку на Дніпрі, що захищала котлован ГЕС. Упродовж однієї години низова перемичка була розмита на ширину майже 150 м. Котлован ГЕС затопила вода. Потім підірвали верхню перемичку. Там утворилося русло шириною 120 м. Земснарядами руйнування перемичок продовжили. Тиск води у Власівській протоці набагато зменшився, адже значна маса води

пішла по колишній Табурищанській протоці. Вода продовжила руйнування перемичок.

О 12 годині дня 4 жовтня 1959 року розпочалося остаточне перекриття основного русла Дніпра. Перекриття тривало до 15-ї години. Щогодини великовантажні автомобілі скидали на дно річки до 6 тис. м 3 каміння. Одночасно на міст в'їжджали до 12 автомобілів, а всього їх того дня працювало 213. Вони скинули на дно річки близько 200 циклопів – гігантських гранітних монолітів, по 1,5 – 2 шт. на 1 погонний метр. Поверх них було скинуто у воду тисячі кубометрів дрібного каміння. За перекриттям Дніпра спостерігали сотні будівельників. Потім до роботи приступили земснаряди, які поверх кам'яного насипу наживали ґрунт. Намивали його до весни 1960 року. Всього в русло Дніпра вклали майже 6 млн. м³. Цього виявилось достатньо, щоб перекрити Власівську протоку Дніпра шириною в 1 400 м [1, арк. 34].

Як відомо, Кременчуцьку ГЕС формально ввели в дію достроково в грудні 1959 року, запустивши декілька гідроагрегатів. Проте водосховище наповнювалося надзвичайно повільно. Цьому сприяли висока температура повітря влітку 1959 року, суха осінь, необхідність постійного скидання води через греблю ГЕС. Не дивно, що запущена в дію перша гідротурбіна мала потужність всього в 7 тис. кВт, замість запроєктованих 21 тис. кВт. [4, арк. 26].

Взимку та, особливо, навесні 1960 року планували повністю заповнити водосховище. Однак всупереч прогнозам спеціалістів з управління Дніпроенерго Запорізького раднаргоспу, навесні 1960 року водосховище не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін [4, арк. 26 зв.].

Перші місяці тимчасової експлуатації кількох агрегатів ГЕС виявили також чимало браку, прорахунків та недоробок у конструкціях гідротурбін. Захисні ковпаки над турбінами замість будівлі над ними, не вберігали електромеханізми від талої та дощової води. Якість бетонних робіт в турбінному залі була такою, що його вирішили оштукатурити. При цьому штукатурні роботи створювали серйозні перешкоди в роботі персоналу ГЕС та самих механізмів.

У 1960 році Кременчуцьку ГЕС все ж запустили на повну потужність, але це виявилось тільки «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося «за тимчасовими схемами», перші гідроагрегати підключалися теж до «тимчасових» трансформаторів «з серйозними недоліками в системі охолодження».

Вже перші тижні експлуатації Кременчуцької ГЕС вказали на наявність великої кількості сміття у водосховищі, що норовило потрапити

на лопаті гідротурбін. Його, звичайно, намагалися виловити, для чого запроектували й спорудили спеціальні смітєвловлювальні решітки. У повинь 1960 року, коли назбиралася маса сміття, видаляти його не було як – смітєзбірний тракт все ще будували.

Тільки за період повені 1960 року вдалося затримати й витягти із вододовідів агрегатів близько 5 500 м 3 твердих відходів [4, арк. 26–27].

З 1 жовтня 1963 року ГЕС вже «експлуатували промислово». Однак у наступні роки – 1964 та 1965 знову було виявлено багато недоробок. Упродовж 1966–1967 років колектив робітників й інженерів Кременчуцької ГЕС мав ліквідувати попередні недоробленості, що «ускладнювали нормальну експлуатацію ГЕС», і які виявила державна комісія. На їхнє усунення виділили понад 2 млн. крб. [4, арк. 26].

Таким чином, у результаті тривалого будівництва й промислової експлуатації Кременчуцька ГЕС вийшла на заплановану потужність. Кіровоградська область, а також Україна в цілому, отримала в своє розпорядження потужний промисловий об'єкт, завдяки якому було значно піднято рівень виробництва електроенергії у республіці, створено водний резерв для стабілізації водного режиму на Дніпрі й розвитку зрошувального землеробства в південній частині УРСР. Проте форсування темпів будівельних робіт та постійне внесення поправок до планів будівництва призвели до виникнення численних технічних помилок та низької якості виконання робіт, внаслідок чого усунення виявлених недоліків потребувало значних коштів та заважало повноцінній роботі Кременчуцької ГЕС, через що вона довго не могла вважатися завершеним робочим об'єктом. Як позитивні, так і негативні наслідки будівництва залишаються актуальними для країни та області й у наші дні. Вони вимагають ретельного вивчення та врахування досвіду проектувальників та будівельників ГЕС.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Годовой отчет по основной деятельности подрядной организации с объяснительной запиской за 1957 год. – Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. Р- 6713. – Оп. 1. – Од. зб.54.
2. Инженерно-технические мероприятия по гидроузлу «Кременчуггэс-строа». – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Од. зб.4.
3. Краткая справка о Кременчугской гидроэлектростанции на реке Днепр за 1954. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 1. – Од. зб.13.
4. Материалы по подготовке хранилища Кременчугской ГЭС (протоколы, титульные списки, докладные записки, справки, графики переселения, переписка и др.) за 1958 год. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 1. – Од. зб.82б.

5. Проектное задание том № 1. Сводная записка по Кременчугской гидроэлектростанции. – ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Од. зб.3.
6. Энергетическое строительство. Вып. 23. – М.-Л.: Государственное энергетическое издательство, 1961. – 156 с.
7. Фонди Світловодського краєзнавчого музею.
8. Горбовий О. Кременчуцький гідровузол (1954–1960 рр.): проектування табудівництво //Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К., 2016. – Вип. 33. – С.53–59.

«Русский архів»

EAISSN: 2413A726X

Виктор Белоус*
г. Кропивницький

«СНАРЯДЫ ОТ МОНАСТЫРСКОЙ»: ВОСПОМИНАНИЯ О ПОДНЕВОЛЬНОМ ТРУДЕ В ГЕРМАНИИ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Молодая девушка из Украины, в период Второй мировой войны угнанная на подневольные работы в Германию, попала сначала в лагерь в городе Бреслау, превращенном немцами в крепость на пути наступающих советских войск. Позже – на один из заводов по изготовлению вооружения на станции Нидер Петерсдорф, в Силезии. Украинские девушки и молодые женщины занимались выпуском артиллерийских снарядов. Этот

* Белоус Виктор Борисович – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Государственного архива Кировоградской области.

Белоус Виктор. «Снаряды от Монастырской»: воспоминания о подневольном труде в Германии в период Второй мировой войны. / Виктор Белоус // Русский Архив, 2019, 7(2): 173-183.

процесс требовал особого внимания и был вреден для здоровья. Кроме того, условия жизни в лагере были очень тяжелыми. Будучи еврейкой по происхождению, Монастырская, чтобы избежать смерти, была вынуждена скрывать это обстоятельство и зарегистрировалась под чужим именем. Некоторые из девушек смирились со своим положением и сотрудничали с немцами. В документе приводятся примеры их мыслей и поведения. Другие, как Монастырская, организовали группу сопротивления с целью саботажа немецкого военного производства: они портили снаряды и замедляли производственный процесс. Несмотря на ужасные условия лагерного существования, большинство девушек остались подлинными патриотками.

Монастырская писала стихи, что помогло ей мысленно оставаться рядом с домом и семьей. Молодость, оптимизм, патриотизм и стойкость помогли рабочим выжить и дожидаться освобождения. Об этом в своих воспоминаниях писала репатрианка Фаня Монастырская.

Ключевые слова: Украина, Вторая мировая война, Кировоград, принудительный труд, лагерь, Силезия, военное усилие, Германия, саботаж, Бреслау, снаряды, письма, воспоминания, репатриант.

A young Ukrainian girl is taken to forced labour to Germany during World War II. First she finds herself in a camp in Breslau, the city, turned by the Germans into a fortress to stop the advancing Soviet troops, later – at a munitions plant at Nieder Petersdorf in Silesian countryside. Ukrainian girls and young women are put to production of artillery shells, an exacting and healthhazardous process, combined with harsh living conditions at their labour camp. Being of Jewish origin, Monastyrskaya has to conceal it to avoid extermination, and registers under an assumed name. Some of the girls have accepted their position and collaborate with Germans, examples of their thoughts and behaviour are cited in the document. Others, Monastyrskaya among them, have organized a resistance group and try to sabotage German war effort by spoiling shells and slackening production processes. Despite abhorring conditions of labour camp existence many of the girls remain true patriots.

Monastyrskaya writes some poetry, it helps her to mentally stay in touch with home and family. Young age optimism, patriotism and resilience help the labourers to survive and meet their liberation. This is what Fanya Monastyrskaya writes about in her reminiscences.

Keywords: Ukraine, WorldWar II, Kirovograd, forcedlabor, Silesia, wareffort, Germany, sabotage, Breslau, shells, letters, reminiscences, repatriate.

Вторая мировая война стала реальностью для жителей Кировограда

(сейчас – Кропивницкий) – небольшого областного города в центральной части Украины уже 5 августа 1941 г., когда в него вошли передовые части немецких войск. К концу августа немецкими и румынскими войсками была занята вся территория области. Большинство жителей к смене власти отнеслись пассивно, поскольку перемены в их повседневной жизни не были кардинальными.

Следует признать, что украинцы не интересовали оккупантов как самобытный народ. Прежде всего, они воспринимали их как рабочую силу для обслуживания представителей «высшей расы», а территорию Украины – как источник сельскохозяйственной продукции и промышленного сырья. Соответственно, важной составляющей оккупационной политики стали заготовки различной продукции, а также добровольный, но чаще принудительный выезд молодежи на работы в Германию, который приобрел массовый характер: всего с территории Кировоградской области в Германию было вывезено более 50 000 человек.

Изначально выезд осуществлялся в добровольном порядке, о чем свидетельствуют отдельные хранящиеся в Государственном архиве Кировоградской области (далее – ГАКО) заявления граждан в органы оккупационной власти и местные СМИ. Например, житель села Краснокаменки Александрийского района Кировоградской области Сергей Иванович Лымарь 1 апреля 1942 г. обратился в газету «Украинские вести» со следующим вопросом: «Я имею желание выехать в Великую Германию. Состав семьи: я, Лымарь Сергей Тарасович, 1896 года рождения, и сын – Лымарь Михаил Сергеевич, 1930 года рождения». Ответ ему через газету дал отдел труда: «Вы можете выехать со своим сыном на сельскохозяйственные (не на промышленные) работы. Для этого Вам надлежит зарегистрироваться в отделе труда... Из Кировограда новый эшелон работников в Германию должен выйти 4 мая 1942 года» (оригиналы на украинском, пер. В.Б.) (ГАКО. Ф. Р-2504. Оп. 1. Д. 4. Л.1–2).

Начиная с 1943 г. молодежь стали вывозить в Германию принудительно. Судьбы остарбайтеров складывались по-разному, в зависимости от того, в какую местность и на какие работы они попадали, однако режим проживания все равно напоминал концентрационный лагерь: кормили плохо, а работать приходилось по 12–14 часов в день (Невигада, 2004). Ситуация достаточно убедительно охарактеризована в небольшом массиве их писем домой, которым располагает ГАКО. Прочитируем выдержки из некоторых из них: «Живу в 25 км от Берлина в обнесенных колючей проволокой лагерях. Работаю на заводе по 10 часов. Кормят раз в сутки – жиденький суп и кусочек хлеба» (оригинал на украинском, пер. В.Б.) (Письмо Ивана Покуля, 1942); «Я пока еще жива, но со здоровьем очень плохо, так как идем на работу – есть хочется, спать ложимся тоже голод-

ными. А работаем мы с утра до поздней ночи. Кормят раз в день, а еда такая, что у нас и свиньи бы не ели» (оригинал на украинском, пер. В.Б.) (Письмо Надежды Воропай). Здесь, в принципе, вполне уместно вспомнить и условия, в которых работали труженики тыла в СССР в те же военные годы.

По окончании войны многих оstarбайтеров ожидали сложности при возвращении домой: им пришлось проходить проверочно-фильтрационные лагеря (далее – ПФЛ) органов контрразведки СССР, заполнять опросные листы (Полян, 2002; Кринко, 2008 Krinko, Zaharina, 2019). В фондах ГАКО насчитывается около 14 тыс. фильтрационных дел бывших оstarбайтеров. Письма этих людей, адресованные родным и близким, в большинстве своем утрачены в силу объективных причин, но в фондах архива имеется небольшая подборка их воспоминаний, написанных сразу по возвращении из неволи, по свежим впечатлениям (см. Рис. 1). Среди данных документов – самодельная тетрадь, сшитая из страниц польской амбарной книги. Это – записи молодой девушки Фани Семеновны Монастырской (см. Рис. 2), угнанной из Украины, судя по тексту – из Ворошиловградской области (но фильтрационное дело не обнаружено, поэтому дополнительных подтверждений этому нет) на работы в Германию (ГАКО, коллекция воспоминаний. Инв. № 20. Л.39–59об.).

Рассказывая о своем пребывании в Германии ((ГАКО, коллекция вос-

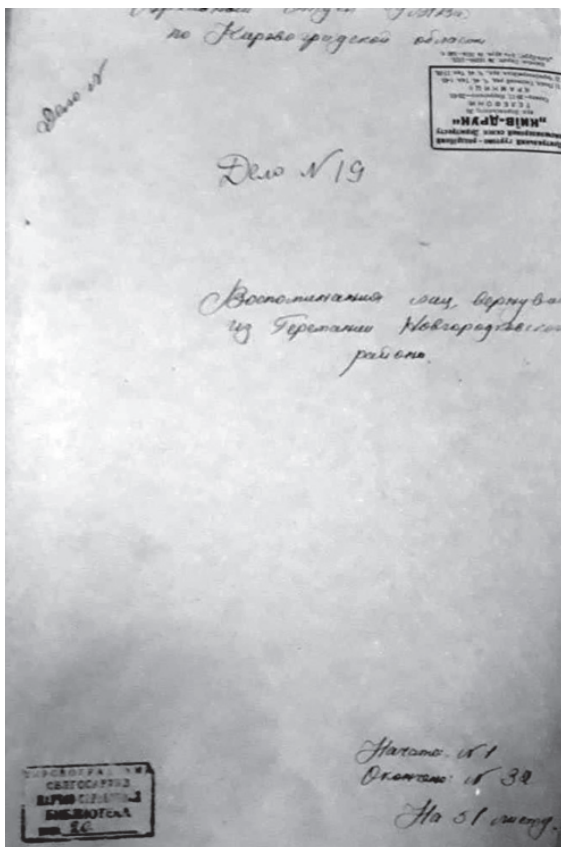

Рис. 1. Обложка дела воспоминаний лиц, вернувшихся из Германии (ГАКО, коллекция воспоминаний. Инв. № 20)

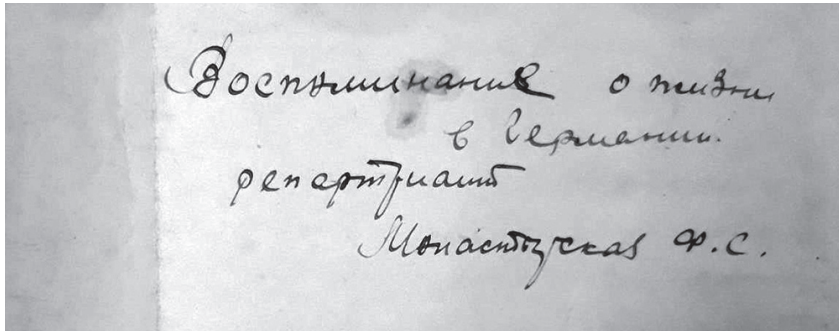

Рис. 2. Обложка воспоминаний Ф.С. Монастырской
(ГАКО, коллекция воспоминаний. Инв. № 20).

поминаний. Инв. № 20. Л. 39–59об.), она упоминает город Бреслау (польский Вроцлав) и железнодорожную станцию Нидер Петерсдорф (сейчас это Печовице Дольне). Во время Второй мировой войны немцы превратили этот силезский город в крепость (фестунг): «Войска, засевшие в такой крепости, становились гирей на ногах наступающих советских или союзных войск, не позволяли использовать идущие через них коммуникации и, наконец, выдерживали крупные силы из рядов наступающих, заставляли тратить много сил, крови и времени на осаду и штурм (Норин, 2018). Бреслау как крупный промышленный и транспортный центр «однозначно попадал в этот список. В городе накапливались запасы продовольствия и возводились укрепления. Строить по-настоящему развитую систему долговременных укреплений было некогда и не из чего, но в Бреслау возводились бетонные бункеры еще в Первую мировую войну, а кроме того, город сам по себе был плотно застроен капитальными каменными строениями, старыми крепостными фортами и промышленными объектами. Все это творчески дополнялось колючей проволокой, баррикадами и тому подобными сооружениями, которые можно было быстро и легко построить». (Норин, 2018). Строительство оборонительных сооружений проводилось «с привлечением рабочей силы из трудовых лагерей, добровольцев, женщин, стариков и детей» (Лебедев, 2012).

Террор, труд и голод не сломили дух девушки, о чем свидетельствуют ее стихи, в которых она с издевкой пишет о Германии. Стихи помогали Монастырской отвлечься от кошмара, в котором она и ее подруги жили тогда. По-детски наивные тексты, неровные строфы можно критиковать сейчас, но в то время это было оружие борьбы, средство и способ удержаться от паники, душевного срыва, возможно, даже от гибели.

Вот эти строки:

*«А еще господин из конторы вышел
Толстый, в плаще, суровый.
На верёвке он пса за собою тянул.
Он с любовью смотрел на собаку
И с презрением глянул на нас.
Мы ж стоим... снова нас сортируют:
Одних – к «бауэру», смотреть за скотиной,
Других – господам в прислуги, в прачки,
Кого – для забавы немецким офицерам и солдатам,
Прочих – в завод, изготавливать «цацки»¹*

Не исключено, что публикуемые воспоминания корректировались в пропагандистских целях. Подтверждением тому могут служить, в частности, строки из текста, в которых сообщается о сознательном вредительстве девушек при изготовлении снарядов. Вероятно, этот пассаж возник в связи с представлением о том, как советским солдатам из тыла шли посылки с кисетами для табака, варежками, домашними сладостями и по-детски наивными записками. Но упоминание испорченных руками подневольных рабочих снарядах из немецкого тыла для немецких же орудий с текстом «чем можем – поможем» вызывает и в этом случае легкое недоумение.

Возможное вмешательство в текст со стороны других лиц подтверждает и описание Монастырской разговора с одной из тех, кто пошла в услужение к немцам. Оно помогает подчеркнуть пренебрежительное отношение Монастырской и ее товарок по несчастью к материальным благам, твердость их патриотических убеждений даже в условиях лагерной жизни.

К еще одной «подсказанной» фразе можно отнести следующую: «Я наблюдала, как нищенствует страна, задыхаясь от тяжелого бремени войны. Я видела, как дети, военные, медсестры, врачи, даже монашки ходили с копилками, собирая пожертвования. Это очень бросалось в глаза, лишний раз доказывая бессилие страны». Разумеется, говорить о «бессилии» нацистской Германии, страны, армия которой через три месяца после начала войны оказалась на окраинах Москвы, не совсем объективно, а описанные сборы пожертвований проводились во многих странах-участницах боевых действий. Стоит только вспомнить самолеты и танки, приобретенные для Красной армии на личные средства рабочих и колхозников!

Примером, когда автор воспоминаний тонко уклонилась от, уверен,

¹ Орывок из написанной мною поэмы «Брату и родному народу», пер. В. Б

навязывавшегося текста, служит абзац, в котором она сообщает, что в Германии ей не приходилось встречаться с узниками немецких концлагерей. Далее следует изложение перенесенных теми страданий с их собственных слов. Девушка не хотела писать о том, чего сама лично не видела, сохранив, таким образом объективность дошедших до нас воспоминаний.

На основании имеющихся в ГАКО материалов трудно выяснить дальнейшую судьбу Ф.С. Монастырской. Можем только поблагодарить эту героическую девушку за оставленное нею для потомков свидетельство тех трудных времен...

В 2018 г. фрагмент воспоминаний Ф. Монастырской публиковался в сборнике материалов под общим названием «Війною опалені долі» («Судьбы, обожжённые войной») (Війною опалені, 2018: 122–127). Нынешняя публикация содержит полный текст документа. Оригинал написан на русском языке, стихи Монастырской – на украинском, перевод на русский язык выполнен автором публикации.

Документ публикуется с соблюдением современных правил орфографии и пунктуации. Раскрываемые сокращения приведены в квадратных скобках.

Воспоминания о жизни в Германии репатриантки Ф.С. Монастырской Воспоминание... Могу ль я назвать все это воспоминанием о прошедшей жизни или кошмарным сном, о котором, проснувшись, с вздрагиванием рассказываешь родным или знакомым. Да, это была действительность, оставшаяся в тяжелом, далеком прошлом. Не в силах я рассказать, тем более описать так четко, ясно, понятно обо всем пережитом, как это воспринималось мною.

Может не все знали о том, как угоняли многих, подобных мне, в страну коварства, лжи и лицемерия. Многие ужасы мрачают в моей памяти перед более кошмарными видениями, происходившими тогда на моих глазах.

Смутно возобновляются перед моими глазами картины: Бреслав... назван впоследствии мною городом мук народа.

Нас загнали в конуры, т[ак] наз[ываемые] бараки. Впервые в жизни я увидела трехэтажные нары, около которых сидела группа девчат. Девчата ли это? Пожелтевшие, истощенные лица, безынтересные взгляды, безразличные движения. Все их внимание было устремлено на железный лист, на котором лежала маленькая печеная картошка, а руки старались поймать большее ее количество. Напрасно некоторые из нас, новоприбывших людей, старались привлечь их внимание к себе, дабы кое-что расспросить. На наше счастье, в барак вошла еще группа девчат-старожилов, но, к сожалению, в это время нас всех начали выгонять на площадь, выталкивая в спину, угощая палками. Около 2,5 тыс. человек

выстроили на площади, обнесенной высокой проволокой. Из конторы вышли несколько мужчин. Один из них, высокий, молодой переводчик, обратился к нам:

– Вы заслужили большого внимания от немецкого командования и должны будете в Германии работать для того, чтобы быстрее и успешнее окончательно покончить с иудобольшевизмом. Но не думайте уваливать от работы, вредить или удирать. Имейте в виду одно: немцев не перехитрить.

В это время вышел из конторы еще один мужчина с собакой на привязи. Медленным и важным шагом начал подходить к группе ранее вышедших немцев, и потом они все вместе подошли к нам. Переводчик распорядился снять всем с голов платки и во время приближения немцев раскрывать рты, показывая свои зубы. Выбрав таким образом группу внешне красивых девчат, они начали вызывать их в контору по одной, делая там пристальный осмотр фигуры, стройности ног, бюста.

Тоді стояли ми, зажурені, понурі,
Прибиті горем – камінь на душі...
Дощ моросив, та нам чекати треба
Ми ж поневолені...
Тепер же ми раби

«Тогда стояли мы, грустные и хмурые,
Подавленные горем – камень на душе...
Дождь моросил, но ждать должны мы,
Мы же в неволе...
Мы теперь рабы

Два дня нами бросались, куда кому захочется, регистрировали, пересортировывали. Ночью 11.XI.42 г. нас снова повели темными улицами Бреслава, гоня, как овец, и громко смеясь в глаза, если кто-нибудь из нас попросит медленнее идти – устал, мол, или ноги отказываются служить. В эту же ночь нас погрузили в вагоны.

Ещё темно было – мы высадились на одной из небольших станций, так называемой «Nieder Petersdorf». Здесь нас передали в руки полицаев и женщины, впоследствии мы узнали, что это была лагерфюрерша². Пачками нас начали бросать с уже знакомых нам несколько этажных коек в комнаты. Изнуренные, мы бросились на лежащие там соломенные матрасы и снова проснулись от назойливого крика полицаев: «Ауфштейн»³. Вывели всех во двор, от прозябы содрогалось все тело, а мы всё стояли

² Заместитель коменданта лагеря

³ «Встать! Подъём!» (нем.)

в ожидании распоряжений. Расспросы, переспросы, вызовы, расформировка по работам длились долго. Уже было около 12 часов дня, а о завтраке никто даже не упомянул. Мы молча переглядывались между собою, но, не зная еще хорошо друг друга, не обменивались мнениями, молча наблюдая за всем происходящим и искоса поглядывая на проволоку, которой был обведен весь двор. Сгруппировав человек по 50, три полиция, конвоируя, куда-то нас повели. Снова передали другим, снова полиции, и впоследствии нас втолкнули в помещение – канцелярию, где за столом сидело две личности. Позже мы узнали: это был директор военного завода и переводчик Альбрехт Николай, бывший житель города Ленинграда, отец которого – немец. Вся их семья с приходом немцев (за исключением 2-х братьев, по его словам, служивших в рядах РККА) уехала в Германию, переписавшись на немцев. Сам Николай, уже потом я узнала, работал в каком-то гитлеровском министерстве, проводя антисоветскую работу среди русских рабочих. Вот эти две личности и начали с нами беседу-допрос, после чего полиция производил регистрацию:

- С какой области прибыли?
- Ворошиловградской.⁴
- Как вам жилось у большевиков? Плохо? Молчание.
- Что молчите? (вспылил) – Может среди вас есть личности, родители которых жида?

Почти общий смех и возмущение, отрицательные возгласы, мгновенное оживление. В эту минуту мне показалось, что все взгляды были направлены ко мне, и, по-моему, краска смущения, неловкого положения, как будто вины, залила мое лицо. Но это мне, может, только казалось. Беседа их продолжалась. Регистровали каждого отдельно. Записывали имена и фамилии матери, деда, бабы. К этому я не была готова. Мне необходимо было моментально что-нибудь сообразить, ибо мои предки и фамилия их были типично еврейские. Решила: вместо матери записать подругу – Соколенко Татьяну, вместо бабы – Бодню Лидию. Для большего запутывания следов я записалась женой товарища по институту Брыля Ивана Федоровича.

Вышли с камеры, нас уже ожидала полиция. Привели в лагерь, и мы получили обед: дали брюкву (в этот день мы впервые с нею начали знакомиться) и несколько штук картофеля в мундире. У некоторых девчат еще был домашний белый хлеб, и, не зная их закона обедать без хлеба, проголодавшись, ели его на полный рот, искоса поглядывая на брюкву. Немцы удивлялись нашему прожорству, употребляя тогда еще малоизвестные нам слова «русские швайне»⁵.

⁴ В настоящее время – Луганская.

⁵ Русские свиньи (нем.)

Двор завода. Я не могла сразу определить, что изготавливают здесь, но, открыв дверь цеха, все мы сразу поняли, потому что в цехах стояло большое количество снарядов. Полицай передал нас шефу. А тот – мастерам цехов, в каждом из которых выполнялась различная работа. Меня поставили около железной вагонетки, нагруженной снарядами, и показали – подталкивай, мол.

Как загнанный в клетку звереныш, выглядывала я из-за вагонетки, нацепив очки на нос, чтобы лучше рассмотреть все, окружающее меня. Через открытую дверь я видела, что нашим девчатам показывали, как пробивать палочками что-то в снарядах, из которых валил пар, а в цеху стоял сплошной дым. Я еще не знала, что это был газ. В цеху, через который я провозила вагоны девчатам, дали что-то, похожее на большое шило, сплюснутое на конце, – штохи, как мы потом узнали⁶.

Девчата работали «шилом», временами хватая левой рукой правую и массируя ее. Откровенно говоря, со стороны мне казалось, что это все игрушечный труд, я завидовала им, ведь они попали на легкую работу. Мне силы начали потихоньку изменять, и вагон за вагоном становился все тяжелее. Но девчата мне завидовали, что у меня лёгкая работа, наблюдая, как я толкаю вагоны (позже они сказали мне об этом). Спустя 5–6 часов одну из наших тихо, не создавая суматохи, вынесли из цеха. Все мы бросили свою работу и побежали к ней, пока мастера не загнали всех обратно.

Оказалось, что пострадавшая работала в цеху, где заливали снаряды горячей массой. Без привычки ее организм не мог быстро приспособиться, она потеряла сознание. Час спустя она снова вошла в цех – желтая, вялая. Ее повели на ту же работу. Мы продолжали делать то, что нам приказывали, так прошло 8 часов. Около проходной нас уже ожидали полицейские. Ужина не было. Хочешь – бери черное кофе без сахара и хлеба. И так изо дня в день.

Нас начали приучать к лагерной и фабричной дисциплине всякими «методами немецкого внушения и воспитания». Мы не имели права выходить за границы проволочного ограждения. На ночь барак запирали на ключ. Первое время нас удивило, что все рабочие фабрики (поляки, чехи, немцы и прочие) имеют какой-то красный цвет волос, а ладони у них – оранжево-желтые. Со временем наши волосы тоже приобрели такой же цвет. Нам стало понятно: газ горячей толовой массы показывал свое химическое действие на волосах и руках, несмотря на то, что мы работали в кожаных перчатках (металл и масса имели чрезвычайно высокую температуру, голыми руками работать было невозможно).

⁶ Stock (нем.) – палка, трость.

Батьку рідний, кохана матусе,
Коли б бачили доню тепер,
Ви б сказали: «Дитям ще маленьким
Придушили б – то легшая смерть».
Гляньте, мамо, дивіться, як діти
Ваші діти працюють тепер.
Он візок тягне, повний снарядів,
Не потягнеш – загрожує смерть.
Гляньте, друга проштовхує масу,
Задихається, бідна, в газу
Та не може покинути працю,
Бо кричить майстер:
«Шнель, фаульдур» (швидше, ледача ти)

Глянь, матусю, вона вже не встое
Твоя рідна, кохана дочка,
Мов стеблина, упала додолу,
В страху штохи із рук не пуска.
А легені, о мамо рідненька,
Як болять вони часто тепер.
Хочу чистим дихнути повітрям,
Відчуваю, як тут ходить смерть.
А я жити ще хочу, о мамо!
Я ж на світі іще не жила.
Будь ти проклятий всім світом, тиране,
Ти від нас забрав вільне життя
(написано мною 12.09.43)

Отец родной, милая мама,
Увидели б вы дочь теперь,
Сказали б: «А маленьким ребенком
Придушили б – та смерть была бы легче».
Мама, глянь, посмотрите, как дети,
Ваши дети в работе теперь.
Тянешь полную тачку снарядов,
Не потащишь – тебе грозит смерть.
А еще одна массу штокует,
Задыхаясь, бедняга, в газу,
Но работу не бросишь:
Мастер орет: «Шнель, фауль ду!»
(«Быстрее, лентяйка!»)

Мама, глянь, у нее нету сил,
У родной, у любимой дочки.
Как тростинка она на пол упала,
Но от страха шток из руки не выпускала.
А легкие, мама родная,
Как они часто болят тепер.
Хочется вдохнуть чистого воздуха,
Чувствую, как рядом бродит смерть.
А мне пожить бы, мама!
Я же на свете еще не жила.
Будь ты проклят всем миром, тиран,
Ты забрал у нас вольную жизнь.
(написано мною 12.09.43).

Постепенно я начала знакомиться с подругами и товарищами по работе. Тяжелая жизнь, голод, принудительный труд, тоска по своим, мысли о родной семье, институте, друзьях, борющихся сейчас на фронте, против которых нас заставляли готовить снаряды, воспоминания о прошедшей свободной жизни в любимой Советской стране помогли мне среди разношерстной массы товарищей по работе найти искренних, настоящих друзей-единомышленников, с которыми можно было идти на все.

Васильченко Ганнуша, Беденко Мария, Оселедько Галя, Пульна Мария и мужчина (о себе он не говорил ничего, но вскользь проскочило у него, что учился в Московской академии наук⁷), живший под. псевдонимом Ликучев Алексей – вот группа, которая была уверена в победе Красной армии. Под руководством Алексея, хорошо знакомого с химией, всемерно старались портить или замедлить выпуск снарядов.

Около месяца мы присматривались ко всему, знакомясь с процессом работы. Потом решили действовать. Прежде всего, мы незаметно делали все, что запрещали мастера, но потом увидели, что этого слишком мало. Работали мы все в разных сменах, и надо было организовать задуманное в основных цехах. В смене «А» и «В» в 14 и 16 цеху, где происходила заливка и штоханье снарядов, работали Пульна и Оселедько. В смене «С» в цехах людей надежных не было. Решила проситься туда Беденко, хотя по состоянию здоровья врач не разрешал ей работать в газовом цеху. Работа наладилась: Алексей приказал стараться больше бросать в струю массу органических веществ, вплоть до тряпок, крышек из пластмассы, мела, всего того, что было под руками. Если попадемся, можно было отгвориться нечаянностью, не поддавая опасности других товарищей. Маруся Пульна возглавляла подливку воды в горячую массу, что строжайше

⁷ Так в тексте

запрещалось. Галина Оселедько и Маруся Беденко организовали неправильное выштохивание снарядов. Мое дело было – задерживать выпуск снарядов, т.е. буровали иногда очень глубокие скважины, куда вкладывали запалы. Немки-браковщицы, сидящие на конвейере, возвращали эти снаряды на переработку. Надо было снова изделия заливать, охлаждать, буровать и т.д.

Удавалось задерживать выпуск 3–4 вагонеток по 20 шт. снарядов, это 60–80 смертей наших братьев. Алексей работал на погрузке снарядов, один его товарищ – в подземных бункерах, где сохранялось тысячи тонн тола. Его задание было перемешивать тол с песком. Иногда, если работали в ночь, удавалось снаряды полностью загружать песком (это уже в последнее время, когда готовая продукция от нас шла непосредственно на фронт с записками «чем можем – поможем»). Была такая незначительная работа, но нас утешало то, что, возможно, есть еще много таких маленьких групп, поэтому будет польза. Одно время нам пришлось прекратить работу. К нам в марте 1943 года прибыла группа девчат, жительниц Днепропетровска⁸, перед этим работавших в Людвигсдорфе. Как родных единоплеменниц встретили мы их, пошли после работы к ним в комнату. Но, увы – прием был холоден, недружелюбен, насмешлив. Все они хорошо знали немецкий язык, изысканно, по-немецки были одеты. Двое из них: Тамара и Тася Довнорович оказались даже полунемками, брат которых служил в немецкой армии, а отец с немцами удрал с Днепропетровска (мать, кажется, осталась там). В смущении мы взглянули на свое одеяние, прически, стало неловко, и, как оплеванные, вышли с их комнаты. На следующий день мы узнали, что Кучерявая Анна (с их числа) стала работать переводчицей. С этого времени организовались две группы одна наша, к другой относили Довноровичей, Кучерявую, Кузнецова Александра, Кузнецова Сергея (ленинградец, ярко антисоветский тип), Николая Альбрехта. Интересовало нас, как они смогли так хорошо выучить немецкий язык. Не знаю, насколько правда, но Анна рассказывала, что она была знакома с каким-то немецким офицером, который ей нанял учительницу. Через 6 месяцев Анна уже полностью владела немецкой разговорной речью.

Что хорошего я видела при советской власти? Я не могла купить себе хорошего костюма, пальто, платья, несмотря на то, что мать моя – портниха. Вот только немецкая власть дала мне возможность хорошо одеться! – говорила она.

Я помню, как нас заставили возить во дворе снаряды. Они все вышли, в отличие от нас, гонимых и презираемых, нарядные, одетые чисто. К Тасе Довнорович подошел немецкий солдат, важно предложил ей свои

перчатки, чтобы она не испачкала свои. Потом спросил, откуда та родом, на что Тася ответила, что Днепропетровск – полунемецкий город.

С каких это пор Днепропетровск стал полунемецким городом? – обратилась я к своим подругам. Слушай, ты, коммунистка, хочешь, чтобы я тебе морду набил? Видно, ты была заядлая большевичка, – зло обратилась ко мне Тася, найдя меня в цеху. Мы разошлись врагами. Эта вражда еще усилилась после приезда ее брата – немецкого солдата, корда им всем троим дали комнату в немецком бараке и питание с немецкой кухни.

Помню восторженные рассказы Кузнецовой Ани о том, как хорошо ей жилось, когда с приходом немцев она устроилась работать при комендатуре. Разъезжая с комендантом по селам, привозила оттуда домой сахар, масло, сало и проч. Жаль только, что она не задумывалась над тем, от кого она отрывала последние запасы пищи.

Иногда немецкий рабочий находил нужным поделиться своим горем, высказать все тяготы угнетенной жизни нам, ибо знал, что так ненавидеть фашизм, как мы, никто не может. Террор, непосильный труд и голод вдобавок ощущали немецкие простые рабочие, но фашистские клещи все крепче и крепче стискивали их, и многие уже не сопротивлялись. Измученные, желтые, худые от вечного недоедания, они с презрением, отвращением смотрели на шефов, бауэров и прочую фашистскую челядь, часто посещавших нашу фабрику.

Я наблюдала, как нищенствует страна, задыхаясь от тяжелого бремени войны. Я видела, как дети, военные, медсестры, врачи, даже монашки ходили с копилками, собирая пожертвования. Это очень бросалось в глаза, лишний раз доказывая бессилие страны.

Во время пребывания в Германии мне не приходилось встречаться с людьми, вышедшими с немецких концлагерей. Уже после освобождения нас мне многое рассказали. Сколько жизней погибло там!

Сколько нечеловеческих мук перенесли они! Я видела их татуированные руки, слушала рассказы, как ежедневно они ожидали своей очереди попасть в крематорий, где живьем сжигали людей, видели черный дым с запахом жареного мяса, поднимающийся с труб крематория. Там горели живые люди. Об этих ужасах опишут очевидцы злодеяний.

Мы верили, что победит советский народ и его мужественные сыны – наши братья и отцы, воины Красной армии. Мы надеялись на то, что пусть не доживем, но будут счастливы все те, кто дождется освобождения от фашизма и вновь станут людьми, полноправными гражданами великой семьи народов.

Репатриант Монастырская Фаня Семеновна
03.01.1946

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Війноюопалені, 201 – Війною опалені долі. Збірник архівних документів. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. 210 с. ГАКО – Государственный архив Кировоградской области.
2. Кринко, 2008 – Кринко Е.Ф. Опросные листы несовершеннолетних «остовцев» Кубани как исторический источник // Вестник архивиста Кубани: историко-архивный альманах. 2008. № 3. С. 99–102.
3. Лебедев, 2012 – Лебедев А. Бреслау как «германский Брест» 1945 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://topwar.ru/18400-breslau-kak-germanskiy-brest-1945-goda.html> (дата обращения 26.11.2019).
4. Невигадане, 2004 – Невигадане: Усні історії оstarбайтерів. Харків: Райдер, 2004. 233 с.
5. Норин 2018 – Норин Е. Осада Бреслау. Как брали последнюю крепость гитлеровцев. [Электронный ресурс]. URL: osada_breslau_kak_brali_posledniyu_kriepost_ghitlerovtsiev (дата обращения 27.11.2019).
6. Письмо Ивана Покуля, 1942 – Письмо Ивана Покуля, 6 декабря 1942 г. // Коллективный труд [Орган Каменского райкома КП(б)У]. 1945. 4 января. Письмо Надежды Воропай– Письмо Надежды Воропай // Коллективный труд [Орган Каменского РК КП(б)У]. 1945. 4 января.
7. Полян 2002 – Полян П.М. Жертвы двух диктатур. 2-е изд. М.: РОССПЭН, 2002. 896 с. Krinko, Zaharina, 2019 – Krinko E.F., Zaharina E.A. «We had to Go to the Camps of Russian Workers and Give Performances...»: Documents about the life of Ostarbeiters in Germany // Русский архив. 2019. № 1. С. 80–91.
8. Poljan 2002 – Polyan P.M. (2002). Zhertvy dvuh diktatur [The victims of the two dictatorships]. 2nd ed. Moscow: ROSSPEN, 896 p. [in Russian]
9. Krinko, Zaharina 2019 – Krinko E.F., Zaharina E.A. (2019). «We had to Go to the Camps of Russian Workers and Give Performances...»: Documents about the life of Ostarbeiters in Germany. Russkii Arkhiv, 7(1), pp. 80–91. [in Russian].

УДК 94 (477.65A25):342.5(477)]»1917/1918»

Вадим Колечкін*
м. Кропивницький

ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАнь ЄЛИСАВЕТ(ГРАД)СЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1917–1918 РР. У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В МІСТІ

Проведено аналіз протоколів засідань Єлисавет(град)ської міської думи періоду 1917–1918 рр. на предмет використання їх у якості джерела відомостей з історії Української революції 1917–1921 рр. Під час вивчення з'ясувалося, що через проросійські й ліберально-демократичні погляди більшості гласних міського зібрання, дума постійно ігнорувала заходи українських органів влади, орієнтуючись на так звану загальноросійську демократію, а головним її ворогом вважала більшовиків. Це проявилось у тому, що дума почала послідовно ігнорувати факт створення Центральної Ради, чотири Універсали та інші заходи українського політикуму. Про українську владу дума згадала лише наприкінці 1917 р., коли у колишній Російській імперії, а разом з тим і у місті активізувалися більшови-

** Колечкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області. Колечкін Вадим. Протоколи засідань Єлисавет(град)ської міської думи 1917–1918 рр. у системі джерел з історії Української революції в місті. / Вадим Колечкін // Історичний архів. Наукові студії. – Випуск 20. – Миколаїв: Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – 2019. – 26-34.*

ки, що формували умови для переходу влади до місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів. При цьому Дума розглядала перехід під владу Української Народної Республіки лише як альтернативу визнання влади петроградської Ради Народних Комісарів. Також думців більше непокоїла можливість розгону Настановчих Зборів, ніж більшовицький наступ на Україну. Так само у наступні німців на Україну дума вперто звинувачувала більшовиків, хоча німці просувалися у відповідності з угодою, яку підписала з ними Центральна Рада. Тому в період Гетьманату П. Скоропадського дума вела себе цілком спокійно, займаючись переважно господарськими питаннями.

Варто також зазначити, що журнали засідань Єлисавет(град)ської міської думи збереглися неповністю, оскільки, окрім оригіналів, що закінчуються листопадом 1918 р. існують статті в місцевій пресі, які свідчать, що засідання міської Думи продовжувалося до кінця лютого 1919 р., тобто до остаточного переходу влади у місті до рук Ради робітничих та солдатських депутатів. До того ж, частина протоколів фактично втрачена. Зокрема, не підшиті листи з розповіддю про сутичку містян із загonom Марусі Нікіфорової у січні 1918 р. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що ці документи не повністю відображають сутність подій, що відбувалися у зазначений період, і тому не можуть вважатися повноцінним джерелом інформації.

Ключові слова: Лютнева революція 1917 р.; Українська революція 1917–1921 рр.; Тимчасовий уряд;

Центральна Рада; Жовтневий переворот 1917 р.; органи місцевого самоврядування; міська дума м. Єлисавет(град).

Minutes of meetings of Elizavetgrad City Council (Duma) during the period of 1917–1918 were analyzed as the sources of information on the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. While studying, as it turned out, due to the pro-Russian and liberal-democratic views of the majority of the members, the City Council prolonged to ignore the acts of the Ukrainian government for a long period, and oriented to the All-Russian democracy, considered the Bolsheviks as its main enemy.

The City Duma sequentially ignored the fact of the existence of the Ukrainian Centralna Rada (the Ukrainian Central Council), its Universals and the Ukrainian legislation as a whole. At least the City Duma recognized the Ukrainian government only at the end of 1917 when the Bolsheviks came to power in Russia and tried to seize the power in the city by means of the formation of the local Soviet of Workers' and Soldiers' Deputies.

At the same time, the City Duma considered the government of the Ukrainian

People's Republic only as a provisional alternative to the Petrograd Soviet of People's Commissaries. So, the dissolution of the Constituent Assembly by the Bolsheviks was considered as a more important political event than the Bolshevik invasion in Ukraine. Thus, naturally, the City Duma accused the Bolsheviks in the German offensive to Ukraine, in spite of the fact that the German troops were invited by the Central Rada, according to the Brest-Litovsk treaty of 9 February 1918. However, during the rule of Hetman Pavlo Skoropadsky, the City Duma concentrated mainly on city economy issues and did not concern the Ukrainian State politics.

Taking into consideration that the journals of meetings of the Elizavetgrad City Duma have not been fully preserved, for instance, the historian can see the originals until November 1918, but, according to local press, it is known that the meetings of the City Duma continued until February 1919, when the city was captured by the Bolsheviks. Moreover, inside the preserved journals of sessions, some of the minutes of meetings were actually lost, for instance, the pages, concerning skirmishes of city dwellers with the detachment of Marusya Nikiforov in January 1918.

Thus, according to the above-mentioned facts, these documents cannot be considered as a total complex of the primary written sources, because of some gaps in important events of the history of the city of the revolutionary period.

Keywords: The Russian Revolution of 1917; the Ukrainian Revolution of 1917–1921; the Provisional Government; the Ukrainian Central Rada; the local self-government; the City Council (Duma) of Elizavetgrad.

Постановка проблеми. При розгляді історії Української революції 1917–1921 рр. маловивченими залишаються події, що відбувалися у тихих провінційних містах, зокрема у Єлисавет(град)і, що був повітовим центром Херсонської губернії. Розгляд цих подій є важливим як з точки зору історичної регіоналістики, так і з загальноукраїнського погляду, оскільки вони є невід'ємною частиною загальних процесів суспільно-політичного життя в країні, яка пояснює певним чином рівень тогочасної суспільної свідомості, а відтак – причинно-наслідкові зв'язки невдалої спроби державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Єлисавет(град)ська міська дума завжди являла собою центр політичного та економічного життя не тільки самого міста, але й у значній мірі – Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Протоколи та журнали засідань міської думи, зібрані у першому описі фонду 18 Державного архіву Кіровоградської області, завжди були цінним джерелом інформації для дослідників історії краю. Проте, як не дивно, ці джерела відносно нечасто використовувалися.

лися істориками та краєзнавцями. Причиною було те, що, незважаючи на неповноту, протоколи засідань думи містили незручні відомості, як з точки зору комуністів, так і з точки зору сучасних українських дослідників. Мабуть лише молодий краєзнавець Максим Сінченко приділив достатньо уваги аналізу позиції міської думи під час революційних подій 1918 р.¹ Проте його стаття була присвячена окремому епізоду тогочасних подій, а відтак поза нею залишилися більшість протоколів думських нарад.

Науковим завданням пропонованої статті є привернення уваги фахівців-істориків й широкого кола краєзнавців до джерельної бази, аналіз якої дає уявлення про сприйняття революційних подій сторічної давнини в нинішньому обласному центрі Кіровоградщини. Відповідно метою статті є аналіз протоколів засідань Єлисавет(град)ської міської думи періоду 1917–1918 рр. на предмет використання їх у якості одного з джерел відомостей з історії Української революції 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Міська дума пережила за часи своєї діяльності декілька вікопомних моментів з історії Російської імперії, у тому числі Першу російську революцію та Лютневу революцію 1917 р. Думські гласні продовжували свою діяльність і за часів Української національної революції до кінця 1918 р., а міська земська управа намагалася, як могла, організовувати постачання міста паливом, будівельними матеріалами та продовольством фактично до кінця 1919 р., аж до остаточного переходу міста під контроль більшовицької Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Таким чином, можна було б очікувати від земських гласних ретельного обговорення і подій українського державотворення.

Проте під час ознайомлення з протоколами засідань міської думи за часів Української національної революції з'ясовується, що протягом усього цього часу міська дума у міру можливостей ігнорувала більшість заходів Центральної Ради, а також Українського національного союзу та Директорії УНР. Перший протокол етапу Лютневої революції відноситься до березня 1917 р. Достовірна звістка про революцію була офіційно отримана в Києві 1 березня 1917 р., а звіт її було ретрансльовано по губерніальних та повітових органах влади та місцевого самоврядування.

На надзвичайному засіданні Єлисавет(град)ської Міської думи за участю представників від робітників міста 4 березня 1917 р. міський голова Г. Волохін повідомив, що у Росії був утворений Тимчасовий уряд. Відповідно, після подій, що відбулися, до обов'язків міського самоуправ-

¹ Сінченко М. 1918 рік: міська дума Єлисавета та жовто-синій прапор (Невідомі сторінки історії Кіровограда) // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Вип. V. Присвячений 25-річчю Незалежності України. Кропивницький : Центрально-Українське видавництво, 2016. С. 40–43.

ління додалося завдання збереження спокою в місті та попередження можливості якихось ексцесів у зв'язку з останніми подіями в столиці. При цьому представники робітників заявили, що вже зорганізувалися і через своїх уповноважених запропонували допомогу думі у підтриманні порядку².

На засіданні були зачитані маніфест про зречення від престолу імператора Миколи II Олександровича за себе та за сина, про передачу престолу Великому князеві Михайлу Олександровичу, а також заява Великого князя Михайла Олександровича про відмову прийняття Верховної влади аж до скликання Настановчих Зборів, які й встановлять спосіб правління та нові закони Російської держави, із закликом до всіх громадян підкорятися Тимчасовому уряду, який отримав усю повноту влади до скликання цього зібрання³. Потім міський голова оголосив звернення генерал-губернатора Одеського військового округу із закликом до населення зберігати спокій. Також голова закликав визнати Тимчасовий уряд і негайно розробити заходи, що допомогли би підтримати мирний перебіг життя в місті і до забезпечення населення продовольством.

Гласні міської думи запропонували створити спеціальний комітет для підтримання порядку, до якого мали б увійти представники міського самоуправління, біржового комітету, сільськогосподарського товариства, кооперативів, військово-промислового комітету, а також від робітників, можливо міщанського товариства, єврейської громади⁴.

Комітет, що був створений таким чином, мав увійти до безпосереднього контакту з центральним продовольчим комітетом у Москві. На думку єлисавет(град)ських земців продовольчий комітет міг тепер проявити себе повною мірою через ліквідацію старої нечесної влади. Головним завданням комітету земці вважали розподіл продуктів між містами та районами, у тому числі врегулювання вивозу хліба з місць, де є його запаси, з метою постачання армії і тих місцевостей, які його потребують. При цьому земці оговорювали можливість введення карткової системи у випадку, якщо з'ясується необхідність скорочення або обмеження споживання певного продукту. Висловлено думку, що «якщо буде впорядкована справа продовольства, то буде зроблена половина усієї справи»⁵.

Іншим важливим завданням була турбота про те, щоб продовжувалася праця, спрямована на потреби оборони. Також було заявлено про необхідність привітання Тимчасового уряду та Державної Думи, що взя-

² Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 46.

³ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 46–46 зв.

⁴ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 46–47 зв.

⁵ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 47.

ли на себе відповідальність за країну в такий важкий момент. Також було заявлено про необхідність звернутися до населення зі словами заспокоєння та закликом до продовження мирної праці на благо Батьківщини. Для відпрацювання тексту звернень була створена відповіднакомісія⁶.

Протоієрей П. Колосов звернув увагу на те, що маніфест про зречення імператора не може бути отриманий всюди одночасно. Відтак може виникнути ситуація, коли в різних церквах можуть як вживати традиційну формулу поминання імператора та його сім'ї, так і не вживати. Представникам земства пропонувалося певний час пояснювати громадянам міста причини розбіжності та інформувати про те, що в Росії сталася революція.

Також гласний В. Васильєв вказав на те, що органи місцевої влади можуть перешкоджати діяльності міського комітету. Тому необхідно вжити відповідних заходів, а саме ввести представників від громадського управління до місцевих поліцейських та жандармських управлінь, які за даними В. Васильєва не квапилися перебудувати свою роботу⁷.

Фактично всі пропозиції земців були підтримані їхніми колегами. Водночас відомо, що саме 4 березня у Києві була утворена Центральна Рада, що мала представляти інтереси українців. Зважаючи на те, що з дореволюційних часів російські ліберальні та революційні кола були знайомі з програмою українського національного руху, а також особисто були знайомі з діячами цього руху як на загальноросійському, так і на місцевому рівні, земські гласні повинні були би якось відобразити діяльність новоутвореного органу національного представництва. Однак жодної згадки про утворення у Києві Центральної Ради у журналах засідань міської думи не зафіксовано.

Так, засідання 5 березня 1917 р. було присвячене обранню членів т. зв. «Загальноміського комітету»⁸. На засіданні 18 березня було оновлено керівництво самої думи. Відбулося об'єднання думи із загальноміським комітетом, поповнення складу думи представниками військових, оновлення міської управи, переобрання думських комітетів. Також на засіданні було обговорено питання будівництва пам'ятника свободі та дозвіл на випікання пасок до майбутнього свята⁹.

Декілька інших засідань були присвячені суто господарським питанням. Лише засідання 30 березня 1917 р. носило політичний характер. Утім українського революційного процесу порядок денний не стосувався. Протягом декількох годин представники думи з'ясовували стосунки з

⁶ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 47 зв.

⁷ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 47–49. зв.

⁸ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 50–50 зв.

⁹ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 51–55 зв.

представниками Ради робітничих депутатів із приводу того, хто є владою у місті. У результаті було законсервоване двовладдя, а представники обох представницьких органів ухвалили спільно вирішувати суперечки¹⁰.

Так само пройшли повз увагу гласних загальноукраїнські військові та селянські з'їзди, що заявили про підтримку Центральної ради, з'їзди українських політичних партій, що призвели до значного урізноманітнення політичної діяльності проукраїнського напрямку. Також поза увагою думців залишилися спроби делегатів Центральної Ради налагодити контакт із Тимчасовим урядом.

10 (23) червня 1917 р. на велелюдному мітингу був проголошений I Універсал Центральної Ради. Здавалося б, що подібна подія повинна була би привернути увагу діячів місцевого самоврядування, адже доля міста напрямку залежала від політичної ситуації у Києві. Проте гласні елисавет(град)ської міської думи проігнорували цю важливу подію.

Натомість думців більше турбували прояви антисемітизму в місті та спроби попередити можливі єврейські погроми, пограбування єврейських кладовищ, та погіршення криміногенної ситуації у місті, яке вважалося наслідком дій організованих злочинних груп. Також депутатів цікавили відносини з радою робітничих депутатів, зростання цін на різноманітні товари в місті, взаємодія з військовими та міліцією, але аж ніяк не центральний орган самоорганізації українців та його претензії на повну владу в українських губерніях¹¹.

3 липня був проголошений II Універсал, який чітко декларував прагнення керівництва Центральної Ради рухатися у межах загально-російського революційного процесу і досягати української автономії шляхом домовленостей із загальноросійською демократією. Здавалося б, що цей документ повинен бути викликати схвальну реакцію міського представництва. Проте в реальності і цей епізод був фактично проігнорований міською думою.

У серпні було здійснено переобрання складу міської думи. У результаті у думі більшість отримали представники соціалістичних партій міста, а саме: російської соціал-демократичної партії, соціалістичної партії «Бунд», польської соціалістичної партії, російської партії соціалістів-революціонерів, об'єднаної соціалістичної єврейської партії.

Окрім того, у думі, яку назвали народною на противагу попередній, що складалася переважно з лібералів (партії народної свободи та конституційних демократів), представництво отримали і проукраїнські сили. Зокрема, від української партії соціалістів-революціонерів до буми був балотований відомий кооператор Микола Левитський, який проголосив на

¹⁰ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 74–78.

¹¹ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 116–119.

засіданні 16 серпня 1917 р. першу в міській думі Єлисавет(град)а промову українською мовою. Як не дивно, і в цій промові фактично не згадувалася ні Центральна Рада, ні її заходи. Навпаки, М. Левитський заявив, що програма його партії в Думі полягає у задоволенні потреб трудового народу без різниці в національностях. Себе М. Левитський також охарактеризував як федераліста й противника централізації влади, що хотіла правити з Петрограда. Проте вже один з наступних промовців – представник ради робітничих депутатів гласний В. Штамм оголосив головною метою діяльності порятунком Росії, якого не може бути без порятунку революції. Обговорення завершилося визначенням посадових окладів керівництву думи, а також вибором нового складу управи, що виявилися невдалими¹².

Засідання 6 вересня було зібрано після придушення заколоту верховного головнокомандувача усіма збройними силами Росії генерала Корнілова. Відповідно воно почалося з оголошення телеграми московської міської управи, що засуджувала заколот, висловлювала повну довіру Тимчасовому уряду і містила прохання проінформувати про положення на місцях. У відповідь представники усіх партій, що входили у міську думу виголосили проекти резолюцій, що засуджувала корніловський заколот і висловлювала солідарність із загальноросійським Тимчасовим урядом у боротьбі з контрреволюцією. Після виголошення промов гласні обрали нарешті новий склад міської управи та підвищили заробітну платню посадовим особам¹³.

Лише події навколо більшовицького заколоту 25–26 жовтня (7–8 листопада) 1917 р. викликали жваву реакцію земських гласних. На засіданні 26 жовтня було обговорено телеграму комісара Тимчасового уряду про збройний виступ більшовиків у Петрограді. Також обговорювалися відомості з Одеси про атаку більшовицьких частин на пошту та телеграф. Ще одна телеграма була отримана від Московської міської думи. У телеграмі московські думці заявляли, що більшовицький заколот загрожує скликанню Настановчих Зборів, послаблює фронт, відкриває шлях для контрреволюції. Єлисавет(град)ські гласні підтримали оцінку більшовицького перевороту, дану їхніми московськими колегами. Окрім того, гласний В. Харцієв оголосив більшовицький рух контрреволюційним і популістським, а також закликав рішуче боротися проти більшовизму, застосовуючи не тільки резолюції. Практично всі політичні сили, що були представлені в міській думі, одноставно підтримали засудження більшовицького перевороту й закликали представників усіх прошарків міського населення взяти участь у діяльності комітету щодо боротьби з анархією¹⁴.

¹² ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 125–128 зв.

¹³ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 129–133.

¹⁴ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 173–176.

Наступне засідання міської думи, що було проведене 28 жовтня, знову було присвячене засудженню більшовицького перевороту, обговоренню перших заходів більшовиків, а також виробленню спільного відношення до більшовицького перевороту. Результатом стала коротка телеграма на підтримку Настановчих Зборів та проти більшовицького виступу¹⁵.

Наступний етап українського державотворення, а саме III Універсал та проголошення ним Української народної республіки також був проігнорований думцями. Значним контрастом до цього стало засідання думи від 17 листопада (за старим календарним стилем). На засідання було обговорено скарги представників робітників на збільшення ціни на цукор і виявлені заходи із введення в місті нормованого постачання цього продукту з метою обмеження його споживання. Подібні ж питання, що стосувалися дорожнечі та боротьби з нею обговорювалися на засіданнях 22 та 27 листопада. Жодної згадки про якісь заходи Центральної Ради у журналах засідань незафіксовано¹⁶.

Лише на засіданні 28 листопада 1917 р. у протоколі вперше була прямо згадана Центральна Рада. На засіданні обговорювалося питання, пов'язане зі створенням більшовицького уряду – Ради народних комісарів. При цьому гласний Штамм вказав, що визнавати владу Ради народних комісарів не можна. Одночасно він схвально відгукнувся про ідею вислати делегатів на губернський з'їзд, скликаний губернським комісаром Тимчасового уряду Юріциним, що мав обговорити сучасний політичний момент, ставлення до Центральної Ради, до центральної влади (напевне, більшовицький РНК), організація губернської влади та поточні справи. Також Штамм висловив, що у випадку невизнання влади РНК, необхідно визнати херсонський з'їзд ініціативною групою зі створення Херсонської республіки, якщо звісно не визнавати владу Центральної Ради або генерала Корнілова¹⁷. Те саме заявив гласний Тарчук. Гласний Еберман наполягав щодо з'ясування ставлення до Центральної Ради, проте головуючий на засіданні Я. Метт прямо вказав на те, що з питання визнання Центральної Ради досягти згоди не вдасться¹⁸.

Дійсно, думки земців розділилися. Гласний Гайсинський пропонував дати наказ делегатам на Херсонський з'їзд організувати владу з огляду на безвладдя, але таку владу, яка б не належала «тільки радам або Україні». Під час обговорення гласний Гайсинський вказав на те, що певний спокій на Півдні Росії був забезпечений тим, що український рух не дозволив більшовицькому досягти таких розмірів, як в інших місцях. Гласний

¹⁵ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 177–179.

¹⁶ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 179–181, 203–209.

¹⁷ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 210 зв.

¹⁸ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 211.

Штамм говорив про те, що питання про підпорядкування Центральній Раді на з'їзді ставити не можна. Підпорядкування Раді означало б перехід в інше підданство. Окрім того, Рада хоче вести самостійні переговори про мир, проте для цього вона спершу повинна оголосити війну.

Гласний Левитський заперечив, стверджуючи, що в Єлисаветградському повіті 73 % складають українці, а в Олександрійському – 86%. Відповідно не можна не визнавати Раду, не питаючи у корінного населення. Тому, на думку Левитського, не потрібно було збирати з'їзд у Херсоні, а краще було б визнати Центральну Раду. Однак у резолюції міської думи Центральна Рада так і не була згадана, зате було висловлено вітання загалноросійським Настановчим Зборам¹⁹.

Грудень 1917 – лютий 1918 р. з точки зору історії розвитку українського революційного процесу мав виняткову важливість. У цей період розпочалася перша українсько-більшовицька війна, переговори у Брест-Литовську, зміна влади у Києві. Незважаючи на те, що думців більше цікавили питання господарського життя міста, нові реалії поступово пробивали собі життя. На засіданні Думи від 6 грудня 1917 р. було зачитано звернення Генерального Секретаря Внутрішніх справ і Постанови Української Центральної Ради, що стосувалася затвердження закону про вибори до Українських Настановчих Зборів. При цьому гласний Гайсинський від імені соціал-демократів попросив відкласти обговорення питання на тиждень, 10 грудня, мотивуючи це тим, що ще не вислухані доповіді делегатів, що були в Херсоні, де обговорювалося питання про ставлення до Ради. Гласний Гусев вказав у відповідь, що 10 грудня – перший день оголошення виборних списків, а тому питання про вибори вимагає поспіху. Гласний Гайсинський відповів на це, що запізнення все одно неминуче. Гласний В. Темкін заявив, що в єврейській фракції питання про ставлення до Центральної Ради взагалі не обговорювалося. Тільки після того, як це питання буде обговорене на єврейському з'їзді, єврейська фракція буде готова обговорити його й у міській думі Єлисавет(град)а²⁰.

Гласний Горшков (від партії народної свободи) заявив, що фракція поважає принцип обласної автономії України і вважає, що Українські Настановчі Збори, скликані на основі виборчого закону з гарантіями свободи виборів, можуть стати виразником дійсної волі народів, що живуть в Україні. Відповідно фракція ПНС визнає необхідним взяти участь у виборах до Українських Настановчих Зборів із метою здійснення принципу збереження цілісності російської держави як єдиної суверенної

¹⁹ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 211–213 зв.

²⁰ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 220 зв.

демократичної республіки, а також принципів широкої державної адміністративної децентралізації управління і обласної автономії у межах національно-територіальних. Також участь у виборах мала забезпечити повну свободу особистості і рівноправ'я усіх громадян та національностей, право національностей на самовизначення, охорону прав національних меншин загальнодержавним законодавством та владою, право центральної державної влади передавати національностям здійснення завдань культурного управління щодо усіх осіб, що визнають свою приналежність до цієї національності. Одночасно ПНС наголошувала на тому, що санкції Всеросійських Настановчих Зборів для Українських Настановчих Зборів повинні бути обов'язковими у питаннях розмежування функцій центральної та місцевої влади та визначення меж української території²¹.

На цьому ж засіданні відбулося досить жваве обговорення подій у Петрограді. Фактично за місяць до розгону самих Всеросійських Настановчих Зборів елисавет(град)ські думці отримали звістки про репресії більшовиків проти майбутніх делегатів на ці збори. Так, гласний Штамм вказав на факти арешту вже обраних членів зборів, розгону приватної наради членів зборів, арешту всеросійської комісії з виборів. Також Штамм навів, начебто, слова Троцького про те, що ці дії є пробним кроком, пробою настроїв та ставлення суспільства. Відтак, Штамм закликав до негайної відповіді насильства²².

Гласний Покотилю погодився з промовцями та запропонував ухвалити резолюцію з засудженням подій у столиці та надіслати її до усіх газет міста. Гласний Лисиченко, що був у Петрограді 28–29 листопада, сказав, що бачив початок розгону Настановчих Зборів і закриття соціалістичних газет, що протестували проти цього. Вважаючи, що місцеві резолюції не будуть ефективними, гласний пропонував надсилати їх до Москви. У результаті обговорення, набагато більш тривалого, ніж обговорення ставлення до Центральної Ради, була ухвалена резолюція із засудженням насильства по відношенню до членів Настановчих зборів²³.

Засідання 10 грудня було повністю присвячене обговоренню Херсонського з'їзду, на якому досить явно постало питання визнання органів Центральної Ради владою в Україні. Земські гласні зауважували, що на з'їзді переважали дві течії – за народне голосування з приводу приєднання Херсонської губернії до України з тимчасовим періодом підпорядкування раді народних комісарів; за народне голосування з приводу приєднання Херсонської губернії до України з тимчасовим періодом

²¹ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 221.

²² ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 221 зв.

²³ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 221–222 зв.

підпорядкування Настановчим Зборам. Єлисавет(град)ські делегати спостерігали організаційне нехлюйство та радикалізацію настроїв різних груп делегатів, особливо з приводу земельного питання. При цьому саме питання на з'їзді фактично не обговорювалося, але стало головним подразником для делегатів від земельних комітетів. Також делегат Панаевич визначав розподіл з'їзду на проукраїнську більшість та прорадянську меншість, з одночасним зростанням невдоволення та агресивності з боку прибічників радянської влади. Відносно помірковані елисавет(град)ські депутати по суті опинилися між двома вогнями, а коли делегація ще й утрималася від голосування про форму влади, то її обізвали «корніловцями та кадетами», що, очевидно, у тодішньому контексті повинно було вважатися за образу.

Як результат обговорення, висунуто два варіанти резолюції, які передбачали визнання влади Центральної Ради як частини Російської Федерації або ж визнання зверхності лише Всеросійських Настановчих Зборів. У підсумку на голосування було подано дві резолюції. Соціалістичні фракції наполягали на економічній єдності Російської Республіки, недопущенні національного шовінізму й захисті інтересів трудящих незалежно від національності зі збереженням культурної автономії для національностей та індивідів. Єврейська фракція «Бунду» запропонувала визнати владою Центральну Раду і Українські Настановчі Збори як частину федеративної Росії. Більшістю був ухвалений перший варіант резолюції²⁴.

На перших січневих засіданнях українська влада фактично також не згадувалася, оскільки думці були стурбовані, в основному, зростанням цін, зменшенням фінансів, а також не знали, що робити із запасами спирту, що зберігалися в місті та на залізничній станції. Лише засідання 10 січня знову повернулося до політичних проблем. Зокрема, голова виголосив промову з приводу розгону більшовиками Всеросійських Настановчих Зборів та вбивства членів зборів Шингарьова і Кокошкіна. Під час засідання було проголошено 13 довгих промов про недопустимість узурпації влади більшовиками, необхідність опору у формі страйку, збройного виступу, або хоча б жорсткої резолюції. Проте Центральна Рада в жодній з них не була згадана навіть у якості альтернативи більшовикам²⁵.

Так само проігноровані були міською думою м. Єлисавет(град)а Берестейська мирна угода 28 січня (9 лютого) 1918 р. та IV Універсал Центральної Ради 22 січня 1918 р., який проголошував незалежність України, тобто безпосередньо мав змінити державний устрій, а отже і відбитися на статусі самої міської думи. Жодного слова про ці події не було сказано ні 24, ні 31 січня, ні 2 лютого (ст. стилем). Увагу думців майже повністю

²⁴ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 577, арк. 223–225 зв.

²⁵ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 6–10.

займали господарські та фінансові справи міста. Винятком стало створення військово-революційного комітету на противагу діям ради робітничих та солдатських депутатів м. Єлисавет(град)а, першість у якому фактично взяли більшовики²⁶.

Зростання активності збільшовизованої ради призвело до закономірного результату – сутички міської охорони із загонами більшовизованих солдатів та анархістами Марусі Нікіфорової.

Протистояння закінчилося фактичним примиренням сторін. Навіть початок австро-угорської окупації повіту лише ненадовго схвилював думців. Як тільки з'ясувалося, що окупанти не збираються втручатися у місцеві справи, та ще ладні підтримати поміщиків проти селянського руху, думці швидко заспокоїлися.

1918 рік став останнім роком, із якого збереглися протоколи засідання міської думи. Фактично дума продовжувала свою політичну лінію на ігнорування українського державотворення. Навіть уповноважений Міністерства внутрішніх справ УНР Базилевич констатував, міське управління якщо і не бореться з українською владою, то ставиться до неї «іронічно». Хоча міський голова Крамаренко заперечував це твердження, наступна історія з вимогами української влади зняти з думи червоний прапор, яка просто ігнорувалася думцями, тільки підтвердила думку Базилевича. Гласний Штамм 29 березня прямо заперечував українську владу над містом, аргументуючи це тим, що першими до міста приїхали німці, вони ж встановили прямий контакт із населенням, а отже влада у місті не українська, анімецька²⁷.

Відповідно і гетьманський переворот 28 квітня 1918 р. був сприйнятий думою цілком спокійно. Після нього впродовж півроку дума займалася виключно господарськими та організаційними питаннями, фактично самоусунувшись від політичної боротьби.

Висновки. Таким чином, матеріали міської думи періоду 1917–1918 рр. добре відображають ставлення міського самоуправління до різних політичних сил.

Варто зазначити, що впродовж усього громадянського протистояння у повіті земське самоуправління продовжувало залишатися прибічником загальноросійського напрямку в революційному процесі. Міська дума м. Єлисавет(град)а орієнтувалася на сили, що були прибічниками «єдиної та неділимої Росії», ігноруючи при цьому український напрям революційного процесу.

Тож вивчення конкретного періоду української революції 1917–

²⁶ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 28–28 зв.

²⁷ ДАКО, ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 89–89 зв.

1921 рр. вимагає додаткових джерел, у тому числі тих, що перебувають поза межами Кіровоградської області.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Mytrofanenko, Yu. (Ed.). (2018). Roky borotby 1917–1922 na Yelysavetchyni. Ukrainskyi pohliad. 1917–1918 rr. Pochatok revoliutsiinoi stykhii. (Vol. 1). Kropyvnytskyi : Imeks-LTD [In Ukrainian].
2. Sinchenko, M. 1918 rik: miska дума Yelysaveta ta zhovto-synii prapor 1918: Nevidomi storinky istorii Kirovohrada.
3. Mizh Buhom i Dniprom. Naukovo-kraieznavchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy – Between the Boog and the Dnieper. Journal of Local Lore of Central Ukraine, 5, 40–43. [In Ukrainian].

«Наукові записки»

УДК 94:355.48](477.65A2)»1944.03»

Вадим Колечкін*
м. Кропивницький

ВИЗВОЛЕННЯ РАЙОННИХ ЦЕНТРІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У БЕРЕЗНІ 1944 РОКУ

Стаття є спробою реконструкції подій, що розгорнулися навколо визволення міст та селищ, які на даний момент є адміністративними центрами західних та північно-західних районів Кіровоградської області. Ці населені пункти були визволені від німецької та румунської окупації у березні 1944 року. У цей час 2-й Український фронт здійснював

* Колечкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області. Колечкін Вадим. Визволення районних центрів Кіровоградської області у березні 1944 року / Вадим Колечкін // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка. – 2019. – 295-312 с.

Умансько-Ботошанську наступальну операцію, а 3-й Український – Березнегувато-Снігурівську. У визволенні населених пунктів Кіровоградської та частково Одеської області брали участь війська 4-ї гвардійської, 53-ї, 5-ї гвардійської, 7-ї гвардійської армій, 5-ї гвардійської танкової армії, 5-го кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту, 57-ї та 37-ї армій 3-го Українського фронту. Автор має на меті уточнити дати визволення районних центрів, а також номери частин, що здійснили визволення населених пунктів.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянський фронт, визволення Правобережної України, Кіровоградська область, районний центр.

The article is an attempt to reconstruct the events unfolding around the liberation of villages, cities and towns, which are currently the administrative centers of the western and north-western districts of the Kirovograd region. These settlements were liberated from the German and Romanian occupation in March 1944. At this time, the 2nd Ukrainian Front carried out the Umansko-Botoshansky offensive operation, and the 3rd Ukrainian Front carried out the Bereznegovato-Snigirevskaya offensive operation. Troops of the 4th Guards, 53rd, 5th Guards, 7th Guards Combined Arms Armies, 5th Guards Tank Army, 5th Cavalry Corps of the 2nd Ukrainian Front and the 57th and 37th armies of the 3rd Ukrainian Front. In the traditional descriptions of the liberation of the district centers of the region there are certain inaccuracies. This article is intended to clarify the dates of liberation of the district centers, as well as the numbers of the units that carried out the liberation of human settlements.

Keywords: World War II, German-Soviet front, the liberation of Right-Bank Ukraine, Kirovograd region, regional center.

Пам'ять про події на радянсько-німецькому фронті Другої світової війни завжди була одним з наріжних каменів радянської ідеологічної картини світу. Перемога у цьому грандіозному протистоянні слугувала з одного боку підтвердженням ефективності соціалістичної економіки та життєздатності радянського державно-політичного устрою. Крім того, ця перемога до певної міри виправдовувала різноманітні передвоєнні труднощі, що пережили громадяни УРСР у 1930-х рр., а водночас мала слугувати для натхнення радянського народу на відновлення соціалістичного господарства та радянської державної системи у післявоєнний час. У подальші часи Комуністична партія СРСР неодноразово використовувала Перемогу у якості виправдання авторитарного політичного режиму у країні через нав'язування тези про «керівну роль партії у війні».

Здавалося б, що у такому випадку усі аспекти військових дій мали б вивчатися максимально ретельно і точно. Проте, при співставленні різ-

номанітних історичних, краєзнавчих та пропагандистських творів неодноразово виявлялися численні неточності та недоречності у висвітленні подій тієї війни. Прикладом може служити історія визволення районних центрів Кіровоградської області від іноземних, переважно німецьких та румунських, окупантів.

Історія визволення даних населених пунктів мала не тільки історичне значення. До відповідних ювілейних дат у радянські часи найчастіше провадилися різноманітні святкові та поминальні заходи, які служили для радянських людей певним ритуалізованим дійством, що мали засвідчити вірність цінностям радянської держави та комуністичної влади, а також повагу та шану по відношенню до людей, які врятували український народ від здійснення нацистських планів перебудови українського «ландшафту» під «потреби німецької людини» з попутним звільненням цього ландшафту від «не таких повноцінних народів» після запланованої перемоги Третього рейху над СРСР.

У такому разі кожен район мав би точно знати: у який день і яку саме військову частину потрібно вшановувати. Для полегшення організації відповідних святкових заходів було надруковано декілька видань. Серед них довідник «Памятники истории и культуры Кировоградской области. Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и одиночных могил советских воинов и партизан.», підготовлений полковником А. Л. Меткім за редакції члена союзу журналістів А.К. Піскунова [1]. Також 11-й том багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений історії Кіровоградської області, коротко оповідає про визволення кожного з райцентрів цієї області [2].

Дані з цього видання були коротко підсумовані відомим кіровоградським краєзнавцем Сергієм Шевченком у одному з перших випусків краєзнавчого збірника «Між Бугом і Дніпром», на жаль, без критичного аналізу стану розробки теми [3].

З появою у онлайн-доступі сканованих документів з колекції Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ) з'явилася реальна можливість звірити дані з краєзнавчих видань з бойовими документами радянських підрозділів, що брали безпосередню участь у боях на території краю у березні 1944 року під час завершення очищення області від окупантів.

Пропоноване дослідження присвячене визволенню райцентрів Кіровоградської області у березневих боях 1944 року. Територія Кіровоградщини у той час перебувала на шляху 2-го та 3-го Українських фронтів, що брали участь у стратегічній операції з визволення Правобережної України. У її рамках 2-й Український фронт після успішної Корсунь-Шев-

ченківської операції 5 березня 1944 року розпочав Умансько-Ботошанську наступальну операцію з метою остаточного розгрому 8-ї німецької польової армії і виходу на румунський кордон. 3-й Український фронт 6 березня того ж року розпочав Березнегувато-Снігурівську наступальну операцію проти 6-ї німецької армії та румунських військ, маючи за перспективу визволення Миколаєва та Одеси.

Першим у хронологічному порядку визволених райцентрів стоїть селище міського типу Новгородка. Згідно видання «Памятники истории...» Новгородка була визволена 10 березня 1944 року силами 93-ї гвардійської та 123-ї стрілецьких дивізій 57-ї армії [1, с. 19]. В «Історії міст і сіл...» також стверджується, що смт Новгородка було визволене силами 93-ї стрілецької дивізії 57-ї армії при підтримці підрозділів 123-ї стрілецької дивізії 10 березня 1944 року. [2, с. 431] Визволення Новгородківського району розпочалося ще під час грудневих боїв 1943 року. Під час операції з визволення Знам'янки та Олександрії війська 2-го Українського фронту продовжили наступ у напрямку м. Кіровоград, а також намагалися взяти м. Кривий Ріг ударом з північного заходу. Під час наступу радянські війська визволили село Вершино-Кам'янка і 18 грудня 1943 року увійшли до районного центру Новгородка. Проте внаслідок контрудару німців радянські війська змушені були відступити, утримавши за собою Митрофанівку та Вершино-Кам'янку.

Після Кіровоградської наступальної операції 57-а армія перейшла до складу 3-го Українського фронту. 6 березня 1944 р. війська 3-го Українського фронту перейшли у наступ проти ворожої групи армій «А». 9 березня 1944 113-а стрілецька дивізія 68-го стрілецького корпусу, намагалася наступати на станцію Куцівка, а 93-я стрілецька дивізія 64-го стрілецького корпусу – на Новгородку. Проте німці зустріли їх вогнем з усіх видів зброї і радянські війська просування не мали.

У цей же день війська 3-го Українського фронту здійснили прорив ворожої оборони на напрямку головного удару і форсували р. Інгулець. Таким чином, 57-й армійський корпус німців, що діяв проти 57-ї армії, опинився під загрозою обходу [4, арк. 7]. У ніч з 9 на 10 березня 1944 р. ворожі підрозділи, що обороняли Новгородку посилили артилерійсько-мінометний вогонь, а з настанням темряви почали відступ у напрямку Інгуло-Кам'янки, прикриваючись заслонами з невеликих груп автоматників. З 5 години ранку наступного дня супротивник розпочав відводити заслони.

Радянські війська розпочали переслідування відступаючого ворога. О 08:00 10 березня 1944 р. підрозділи 93-ї стрілецької дивізії зайняли Новгородку і північну околицю с. Інгуло-Кам'янка. Німці закріпилися на рубежі р. Інгул і зупинили просування радянських військ [6, арк. 203].

Паралельно, о 05.00 10 березня 113-а стрілецька дивізія зайняла станцію Куцівка, захопивши великі трофеї [5, арк. 7]. Таким чином, безпосередньою визволительницею селища стала 93-я стрілецька дивізія, яка всупереч твердженню післявоєнних видань гвардійською не була. Також зазначимо, що з нею взаємодіяла 113-а, а не 123-я, стрілецька дивізія.

Наступним був визволений райцентр Новомиргород. Згідно «Пам'ятникам історії...» ця подія сталася 11 березня 1944 року, а визволення було здійснене силами 214-ї стрілецької дивізії 53-ї армії. В «Історії міст і сіл...» вважається, що Новомиргород та Златопіль були визволені у ніч з 10 на 11 березня. Частину, що здійснила визволення, у книзі не названо [2, с. 498].

Перші спроби визволення Златополя та Новомиргорода 2-й Український фронт здійснив 10–17 січня 1944 року після звільнення обласного центру міста Кіровоград. Проте ворожі контратаки, що були підтримані сильним танковим угрупованням та масованими ударами авіації не дозволили радянським військам визволити ці містечка у січні 1944 року.

Остаточне визволення Новомиргородського району розпочалося у березні 1944 року під час Умансько-Ботошанської наступальної операції 2-го Українського фронту. 4–6 березня 1944 року правофлангові армії фронту отримали завдання розпочати наступ у загальному напрямку на

Умань з метою прорвати ворожу оборону і розчистити собі шлях до р. Південний Буг. Командуючий 53-ю армією отримав наказ частиною сил перейти у наступ у напрямку Розсохуватка, Новоселиця, Катеринопіль. Вийти на цей рубіж 53-я армія повинна була 6 березня 1944 р.

Наступ армія розпочала у другій половині дня 5 березня 1944 р. До 9 березня 1944 р. частини 53-ї армії повільно просувалися з району Звенигородки у напрямку Златополя та Розсохуватки. Німці контратаками піхоти з танками з району с. Турія стримували просування радянських військ [7, арк. 8].

10 березня частини армії отримали наказ визволити Новоархангельський район. При цьому частини 6-ї стрілецької дивізії вели бій за села Листопадове та Розлива, що безпосередньо примикали до містечка Златопіль. 11 березня 1944 року командування 53-ї армії заявило, що її частини взяли Златопіль та Новомиргород [7, арк. 9].

Дійсно, о 23.00 9 березня 1944 р. підрозділи 6-ї стрілецької дивізії перейшли у наступ у напрямку, але були зупинені вогнем супротивника і всю ніч вели вогневий бій. Вранці німці намагалися контратакувати дивізію, але змушені були відступати, втративши до 20 вояків. О 08.00 10 березня дивізія відновила наступ. При цьому у смузі наступу її 84-го та 125-го стрілецьких полків лежало місто Златополь [8, арк. 91, 91 зв.].

Продовжуючи наступ 125-й та 84-й стрілецькі полки 6-ї стрілецької

дивізії до 03:00 11 березня повністю очистили від ворога містечко Златопіль, а 125-й полк вийшов на північно-східну околицю Новомиргорода. Відбивши вранці 11 березня 1944 р. ворожу контратаку, 125-й та 84-й полки до 13:30 очистили місто Новомиргород від німецьких військ [8, арк. 92, 92 зв.]. Вже наступного дня були визволені ще 12 населених пунктів, а до 15 березня радянські війська вийшли за межі Новомиргородського району.

При цьому 214-а стрілецька дивізія не входила до складу 53-ї армії. Вона підпорядковувалася командуючому 5-ї гвардійської армії і наступала у цей період у напрямку Малої Виски. При цьому лінія розмежування між арміями лежала на південний схід від Новомиргорода. Оскільки у документах 214-ї стрілецької дивізії місто Новомиргород також не згадується, то очевидно, що дивізія у визволенні райцентру участі не брала [9, арк. 9–10зв.].

Наступним за датою звільнення вважався, як не дивно, найзахідніший районний центр Кіровоградської області – місто Гайворон. У 1944 році Гайворонський район входив до складу Одеської області. Видання «Памятники истории...» вказує, що Гайворон було визволено 11 березня 1944 року силами 29-го танкового корпусу, 31-ї танкової бригади та 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії [1, с. 9]. Згідно «Історії міст і сіл...» місто Гайворон було звільнено підрозділами 31-ї танкової бригади, а також піхотою 20-го гвардійського стрілецького корпусу 11 березня 1944 року [2, с. 183].

Бойові документи 5-ї гвардійської танкової та 4-ї гвардійської армій фіксують дещо інше. У боях 8–10 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту розбили вороже угруповання у районі м. Умань. Після цього командування фронту поставило командармам завдання якомога швидше просуватися до р. Південний Буг та захопити плацдарми на правому її березі і не дати німцям затримати радянські війська на цьому водному рубежі.

Отримавши завдання, командуючий 5-ї гвардійської танкової армії генерал-полковник Павло Ротмістров наказав 29-му танковому корпусу полковника Фоміних (з 11 березня 1944 р. – генерал-майор) захопити с. Рижівка, а також сформувати передовий загін з однієї танкової бригади з десантом для визволення м. Гайворон і опанування переправами [10, арк. 21].

Спочатку для визволення Гайворона командуючий 29-го танкового корпусу виділив 25-у та 32-у танкові бригади, одну батарею зі складу 1446-го самохідного артилерійського полку та одну роту 193-го окремого саперного батальйону. Проте передовий загін не зміг виконати завдання і у першій половині дня 11 березня 1944 р. зупинився без палива та ма-

стила у районі станції Мощена. При цьому був висланий розвідувальний загін до Хашуватого, який спромігся захопити цілим 30-тонний міст через Південний Буг [11, арк. 95].

Наприкінці доби 11 березня 1944 р. до Рижівки увійшли головні сили корпусу – 31-а танкова бригада, 1446-й самохідний артполк та 193-й окремий саперний батальйон без однієї роти.

Гайворон захищали залишки 198-ї піхотної дивізії вермахту та один батальйон румунської 5-ї піхотної дивізії при підтримці 12 мінометів [11, арк.95-96].

О 06:00 12 березня 1944 р. сім танків Т-34 та мотопіхота 31-ї бригади, три самохідні гармати СУ-85 1446-го артполку та сапери 193-го ОСБ розпочали наступ на місто. До 10:00 радянські війська вийшли на північну околицю Гайворона і відкинули супротивника за р. Південний Буг. Ворог встиг знищити мости, тому танки і САУ переправитися не змогли і діяли у якості артилерії, що підтримувала піхоту. Автоматники 31-ї тбр переправилися через річку і до 14:20 очистили його від залишків ворожих військ, а сапери почали будівництво паромної переправи [11, арк.96].

Також на участь у визволенні м. Гайворон претендувала 62-а гвардійська стрілецька дивізія 4-ї гвардійської армії. При цьому командування армії також вважало, що 62-а гвардійська стрілецька дивізія визволила місто. Проте щоденні бойові донесення свідчать, що частини цієї дивізії підійшли до Гайворона 12 березня 1944 р. о 16:00, коли частини 5-ї гвардійської танкової армії у цілому вже зачистили місто [12, арк. 133]. 69-а гвардійська стрілецька дивізія участі у визволенні районного центру не брала, а перебувала у Христофорівці Грушківського району і готувала марш у напрямку станції Мощена і далі до переправ через Південний Буг у Хашуватому [13, арк. 13 зв.]. Непроста ситуація виникла з райцентром Ульяновка, нині – Благовіщенськ. У 1944 році район входив до складу Одеської області і називався Грушківським, оскільки центром його було не селище Ульяновка, а станція Грушка. За даними видання «Пам'ятникииистории...» селище і станція були визволені 12 березня 1944 р. військами 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії, а також 25-ю гвардійською стрілецькою дивізією 53-ї армії та 213-ю стрілецькою дивізією 5-ї гвардійської армії [1, с. 32]. Згідно «Історії міст і сіл...» 12 березня 1944 р. воїни 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії та 25-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії, а також 213-ї стрілецької дивізії 5-ї ударної армії 2-го Українського фронту визволили с. Ульяновка від німців [2, с.34].

Згідно архівних документів на території Грушківського району вели бойові дії частини 4-ї гвардійської та 53-ї армій фронту, проте смуга наступу 4-ї гвардійської армії 11–12 березня проходила на північ від

с. Кам'яний Брі́д - через станцію Грушка, села Юзефівка (нині – Йосипівка), Ульяновка, Таужне, і далі через ст. Мощена до переправ через р. Південний Бугус. Хашчувате [13, арк. 12, 12 зв.]. У тому числі 12 березня 1944 р. частини 69-ї гв. стрілецької дивізії вийшли до Христофорівки та Юзефівки (Йосипівки), що на північ від с. Кам'яний Брі́д [13, арк. 13, 13 зв.].

Частини 53-ї армії наступали з боку Новоархангельського та Голованівського районів Кіровоградської області до переправ через р. Південний Буг у районі Саврані. До 15 березня 1944 р. 25-а, 89-а, 94-а гвардійські стрілецькі дивізії 26-го гвардійського стрілецького корпусу 53-ї армії майже безперешкодно просувалися вперед, долаючи опір дрібних груп відступаючих ворожих військ. 15 березня 1944 р. командир корпусу видав наказ зупинитися на відпочинок [7, арк. 10 зв.]. У тому числі на станції Грушка відпочивали та приводили себе до ладу бійці 73-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії [14, арк. 19 зв.]. Наступного дня корпус, переслідуючи німецькі війська, продовжив наступ і оволодів селами Свинарка та Данилова Балка, 17 березня корпус вів бій у районі Сабатинівки та Жабчика. Звільнення району було завершено загалом 18–19 березня 1944 р. [7, арк. 11–12].

Також назва «Ульянівка» згадується у журналі бойових дій 214-ї (а не 213-ї) стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії серед населених пунктів, що були звільнені у період 10–16 березня. Проте у даному випадку може йтися про с. Ульянівка тодішнього Тишківського району (зараз є частиною с. Олександрівка Добровеличківського району) оскільки у переліку визволених переважають назви населених пунктів у даній місцевості [9, арк. 385]. Тобто 214-а стрілецька дивізія участі у визволенні села Ульянівка та станції Грушка небрала.

Таким чином, можна зробити висновок, що смт Ульянівка (Благовіщенськ) та залізнична станція Грушка фактично не звільнялися радянськими військами. Також невідомо, чи були у селищі німецькі війська. При підході до Христофорівки та Юзефівки підрозділів 69-ї гвардійської стрілецької дивізії, місцева поліція та допоміжна адміністрація просто розбіглася, або ж евакуювалася з селища на захід разом з німецькими військами. При цьому 12 березня 1944 р. напередодні втечі з Ульянівки поліцейські району влаштували у селищі масову страту заарештованих. Під час страти було розстріляно та закатовано до 70 осіб, імена 43 з яких було внесено до переліку, що супроводжував акт районної комісії. 27 осіб з числа колишніх військовополонених вважалися невідомими [15, арк. 7–9 зв., 16, 163в.].

Згідно «Історії міст і сіл...» визволення Долинської, яка носила у той час назву місто Шевченко, було здійснено 12 березня 1944 р. 19-ю, 52-ю та 73-ю гвардійською стрілецькими дивізіями 57-ї армії [2, с. 276]. Те саме стверджується у виданні «Пам'ятники історії...» [1, с. 12].

У даному випадку наведені вище факти співпадають із документальними. 11 березня 1944 р. частини 64-го стрілецького корпусу, який складався з 73-ї гвардійської та 223-ї, 19-ї і 52-ї стрілецьких дивізій, наблився до міста Шевченкове та залізничної станції Долинська. 223-я стрілецька дивізія захопила радгосп ім. Карла Маркса і у ніч на 12 березня 1944 р. зав'язала бій за село Волохіне. 19-а стрілецька тим часом визволила декілька сіл та хуторів, а також чотири висоти на схід від Шевченкового, і у ніч на 12 березня разом з 223-ю стрілецькою дивізією зав'язала бій за визволення міста. 73-я гвардійська стрілецька дивізія захопили села Наталівка, Лозоватка та Олександрівка і вели бій за висоту 190,5. 52-а стрілецька дивізія ударом із району Добрянки вийшла на південну околицю міста Шевченкове. Німці вночі готували відступ, знищуючи за допомогою вибухівки важливі об'єкти міста та станції [16, арк.4].

12 березня 1944 р. 223-я стрілецька дивізія обійшла з півночі с. Волохіне, що нині є частиною міста Долинська, і, продовжуючи наступ, вийшла до південної околиці села Майбуд і річки Березівка. 19-а стрілецька дивізія о 04:00 захопила село Волохіне і до кінця дня вийшла до р. Березівка і села Золотарево. 73-я гвардійська стрілецька дивізія обхідним маневром змусила ворожі війська відступити з міста Шевченкове та станції Долинська. 52-а стрілецька дивізія оволоділа вранці південно-східною частиною Шевченкове і до кінця дня вийшла до неіснуючого нині с. П'ятихатка Долинського району [16, арк. 5].

Визволення селища Малої Виски «Історія міст і сіл...» приписує військам 33-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії. Визволення нібито сталося 11 березня 1944 р.[2, с. 400]. У той же час «Памятники истории...» називають датою визволення 13 березня 1944 р., а визволительською визначають 214-у стрілецьку дивізію 5-ї гвардійської армії [1, с.18]

214-а стрілецька дивізія дійсно входила до складу однієї з лівофлангових армій 2-го Українського фронту, а саме 5-ї гвардійської. До 8 березня 1944 р. дивізія займала позиції по висотах 201.7, 218.2, 211.9 та 226.5 у с. Рейментарівка. Згідно наказу командуючого фронтом 5-а гвардійська армія мала перейти у наступ після того, як правий фланг фронту прорве оборону німецьких військ. Тому до 8 березня армія вела головним чином розвідку та вогневий бій із ворожими військами. У ніч з 7 на 8 березня 1944 р. німецькі частини самі відійшли на тилловий рубіж оборони у район села Кам'янка. До 10 березня 1944 р. німці захищалися у районі Кам'янки та Новоселівки, а потім розпочали відступ у південно-західному напрямку. Переслідуючи ворожі війська 214-а стрілецька дивізія вийшла спершу до Кам'янки, а далі – на територію Добровеличківського району [9, арк.385].

Згідно документів дивізії у процесі просування 780-й та 788-й стрілецькі полки 214-ї стрілецької дивізії 13 березня 1944 р. визволили районний центр Малу Виску, взявши у полон 8 ворожих солдат. Власні втрати склали 2 поранених вояки [17, арк. 120; 18, арк. 110].

У цей же день згідно видання «Памятники истории...» 228-а стрілецька дивізія 37-ї армії визволила районний центр Устинівка [1, с. 33]. Згідно ж «Історії міст і сіл...» райцентр був звільнений 13–15 березня 1944 р. військами 228-ї стрілецької дивізії 37-ї армії та 58-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії 3-го Українського фронту [2, с. 767].

Територією Устинівського району Кіровоградської області насправді проходила смуга наступу 37-ї армії. 3 березня 1944 р. 228-а стрілецька дивізія здійснила часткову наступальну операцію у районі с. Родіонівка. До 7 березня німці активно контратакували, намагаючись відновити позиції вздовж р. Інгулець, але після прориву їхньої оборони іншими арміями, розпочали відступ. 7 березня 1944 р. війська 228-а стрілецька дивізія знову перейшли у наступ.

13 березня 1944 р., до кінця дня 37-а армія вийшла на західні схили висоти 123,6, західну та східну околицю Устинівки, східну околицю с. Сонцево, західну околицю с. Опит. Ще 12 березня частини 228-ї стрілецької дивізії вийшли на позиції за 2 км на схід від Устинівки [19, арк. 24–25]. 13 березня з півночі та північного сходу до Устинівки підійшли частини 58-ї гвардійської дивізії, що взаємодіяли з 228-ю стрілецькою дивізією справа [20, арк. 5–8].

13 березня о 21:00 частини 57-го стрілецького корпусу розпочали наступ на Устинівку. Але супротивник відкрив сильний вогонь і при підтримці польової артилерії примусив 228-у та 58-у гвардійську стрілецьку дивізії відступити на попередні рубежі.

14 березня німці утримували районний центр, через який відводили свої війська. Частини 57-го стрілецького корпусу провадили перегрупування підрозділів, що зазнали суттєвих втрати у попередніх боях. О 24:00 14 березня частини корпусу відновили наступ на Устинівку. О 01:00 15 березня 1944 р., подолавши опір розрізнених частин 3-ї танкової, 257-ї та 46-ї піхотних дивізій німців, 228-а стрілецька та 58-а гвардійська стрілецькі дивізії завершили визволення смт.

Устинівка і просунулися на захід від районного центру, вийшовши на річку Інгул [21, арк. 25–27]. 16 березня 1944 р. 37-а армія продовжила наступ і вийшли за межі території Устинівського району Кіровоградської області [22, арк. 29–34].

Селище міського типу Компаніївка згідно видання «Памятники истории...» було звільнено 14 березня 1944 р. силами 81-ї гвардійської стрілецької дивізії 24-го гвардійського стрілецького корпусу 7-ї гвардій-

ської армії [1, с. 17]. У свою чергу «Історія міст і сіл Кіровоградської області...» фіксує датою звільнення смт Компаніївка 15 березня 1944 р. Визволення було здійснено силами 81-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії [2, с.375].

Згідно документів радянських частин до 8 березня 1944 р. включно війська 7-ї гвардійської армії наступальних дій не вели, чекаючи прориву ворожої оборони на головному напрямку. 8 березня правим флангом армія перейшла у наступ, просунувшись у перший день на 1–4 км. До 11 березня війська фронту вийшли на рубіж Інгуло-Кам'янка-курган Могила Розкопана. Після цього лівофлангові частини армії отримали завдання наступати на Рівне та Компаніївку [23, арк.30–31].

Безпосередньо у напрямку Компаніївки та Лобачівки мали наступати частини 24-го гвардійського стрілецького корпусу. До складу корпусу входили 81-а і 72-а гвардійські стрілецькі дивізії та 8-а гвардійська повітряно-десантна дивізія [23, арк. 32].

березня 1944 р. командир 81-ї гвардійської дивізії поставив завдання 1-й та 3-й роті 15-го окремого штрафного батальйону у взаємодії з підрозділами 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії наступати в обхід Компаніївки з метою її визволення. До ранку 12 березня 1944 р. частини 24-го гвардійського стрілецького корпусу, долаючи опір ворога, спромоглися очистити Червоновершку, Федосіївку, Тернову Балку, Сасівку, просунувшись на 5–7 км вперед.

березня 1944 р. підрозділи 81-ї гвардійської стрілецької дивізії провали німецьку лінію оборони у районі Вигода, Сасівка, хутір Казанці, Полігон. О 05:00 годині 13 березня 1944 р. командир дивізії наказав переслідувати відступаючих німців. До кінця дня дивізія визволила Компаніївку, а також найближчі до неї населені пункти [24, арк. 62]. Далі частини армії вийшли на територію Новоукраїнського району 18–19 березня, поклавши край ворожій окупації Компаніїщини.

Датою визволення смт Новоархангельська «Історія міст і сіл...» називає 14 березня 1944 р. Визволення було здійснено підрозділами 110-ї гвардійської стрілецької дивізії [2, с. 459]. Видання «Пам'ятники історії...» також стверджують про визволення селища 14 березня силами 110-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії [1, с.21].

Дійсно, безпосередньо на території району вели бойові дії підрозділи 53-ї армії 2-го Українського фронту. Визволення Новоархангельського району розпочалося 10 березня 1944 р. Німецькі війська відступали, стримуючи радянські війська групами у 4–6 танків або штурмових гармат. Також у районі Торговиці німці здійснили контратаку при підтримці танків та авіації. березня 1944 р. ворог у результаті контратаки зайняв район с. Скалева. Протягом дня частини Вермахту чотири рази контратакували

94-у гвардійську стрілецьку дивізію за підтримки танків та авіації. 25-та гвардійська стрілецька дивізія зайняла район Нерубайка–Левківка, а також вийшла на околиці с. Торговиці. 89-а гвардійська дивізія у цей час відбивала атаки ворога у районі с. Скалевої. 78-а гвардійська стрілецька дивізія вийшла до с. Кам'яне.

березня 1944 р. німці розпочали відхід із позицій, які займали напередодні. В результаті 25-а гвардійська стрілецька дивізія вийшла до району с. Семидуби, 89-а гвардійська стрілецька – до району Копенкувате–Підвисоке, 94-а гвардійська стрілецька дивізія перебувала на марші до с. Володимирівка, 110-а гвардійська стрілецька дивізія оволоділа смт. Новоархангельськ. Одночасно 1-а гвардійська повітряно-десантна дивізія вийшла до с. Калинівка Калниболотської сільради, а 3 танки 116-ї танкової бригади взяли с. Калниболото [7, арк.10].

14–15 березня 1944 р. дивізії 53-ї армії розпочали переслідування противника на території Голованівського району Одеської області, захопивши населені пункти Орлове, Покотиліве, Тернівка, Мартинівка.

«Історія міст і сіл Кіровоградської області...» повідомляє, що місто Голованівськ було визволене 15 березня 1944 р. силами 223-го кавалерійського полку 63-ї кавалерійської дивізії 5-го кавалерійського корпусу [2, с. 207]. Видання «Пам'ятники історії...» також називає датою визволення 15 березня, а визволителями – бійців 223-го кінного полку 69-ї кавалерійської дивізії 5-го гвар.

Згідно документів ЦАМО РФ визволення Голованівського району було здійснено військами 2-го Українського фронту після того, як в результаті дводенних боїв радянські війська вийшли до р. Гірський Тикич і з ходу форсували її.

11 березня 1944 р. командир 5-го гвардійського кавалерійського корпусу отримав наказ зосередити корпус у районі м. Дубове, с. Слобода Коржева, с. Крутеньке. 12 березня 1944 р. командир корпусу отримав наказ завдати удару у напрямку Голованівськ–Первомайськ з метою розгромити відступаючого противника, відрізати його від переправ через Південний Буг на ділянці Первомайськ–Костянтинівка, на які корпус мав вийти не пізніше 16 березня 1944 р. Одночасно командир 5-ї гвардійської армії отримав наказ не пізніше 17 березня 1944 р. захопити плацдарми через річку Південний Буг на ділянці Велика Мечетна–Первомайськ. Лінією розмежування з 53-ю армією було назване с. Люшнявате.

Визволення Голованівського району було здійснене частинами 5-го гвардійського кавалерійського корпусу і 53-ї армії генерал-полковника І. М. Манагарова у період з 11 до 19 березня 1944 р.

Вранці 14 березня кавкорпус перейшов у наступ, прагнучи не дати німецьким військам відійти за р. Південний Буг. Перше бойове зіткнення

сталося у районі Грузьке-Вербова-Краснопілля. Тоді ж корпус був посилений 119-м танковим полком.

Командир корпусу вирішив обійти м. Голованівськ і перехопити шляхи на Первомайськ. До 19:00 години 16 березня 1944 р. частини корпусу, долаючи опір слабких ворожих заслонів обійшли м. Голованівськ з заходу. При цьому 223-й кавалерійський полк 63-ї кавалерійської дивізії та 12-а гвардійська кавдивізія пройшли через залізничну станцію Голованівськ, але у саме місто не вступили [25, арк. 2–3 зв.].

У цей же період дивізії 53-ї армії переслідували противника, який вже відступав до р. Південний Буг під ударами головних сил фронту. 16 березня 1944 р. з'єднання армії, що просувалися по території Голованівського району, зустріли опір ар'єргардних німецьких частин: 2-ї авіадесантної дивізії, 376-ї і 106-ї піхотних дивізій, а також 14-ї танкової дивізії. В результаті частини 53-ї армії з боями визволили на території Голованівського району села Молдовка, Роздол, Шипилівка, Наливайка, Ємилівка, Троянка. Наприкінці дня на території району вели бойові дії 94-ї гвардійської, 110-ї гвардійської, 233-ї та 84-ї стрілецьких дивізій. Місто Голованівськ, судячи з усього, було зайняте без бою. 16 березня 1944 р. о 23:00 годині на північно-західну околицю міста вийшли підрозділи 78-ї гвардійської стрілецької дивізії, що перебували у резерві командарма-53, а на північній околиці розташувався штаб дивізії [26, арк. 4 зв.]. 17 березня 1944 р. дивізія рушила далі до с. Хашуватого. У Голованівську деякий час було розташовано частини 54-го укріпленого району 53-ї армії [7, арк.10].

17 березня 1944 р. ворог продовжував відступати і південному та південно-західному напрямках, короткими вогневими нальотами стримуючи радянські війська. Частини армії просунулися вперед до 12 км і зайняли 26 населених пунктів, у тому числі села Люшнявате, Журавлінка, Олександрівка Голованівського району, і отримали завдання на форсування р. Південний Буг з ходу. 18 березня 1944 р. бойові дії були перенесені на територію Первомайського району Одеської області.

Згідно обох видань, як «Історія міст і сіл...», так і «Пам'ятники історії...», місто Бобринець було звільнено 16 березня 1944 р. силами 19-ї, 93-ї, 113-ї та 223-ї стрілецьких дивізій 57-ї армії 3-го Українського фронту. Ці дані загалом відповідають дійсності [1, с. 8; 2, с. 133].

Звільнення Бобринецького району Кіровоградської області відбувалося з 10 до 22 березня, коли частини 57-ї армії, користуючись оточенням і розгромом основних сил 6-ї німецької армії у районі Березнегуватого, продовжили наступ з метою виходу до р. Південний Буг і форсування її. Загалом у період 10-22 березня 1944 р. війська армії в умовах весняного бездоріжжя пройшли з боями до 150 км і визволили територію у 3 600 км 2, 378 населених пунктів, серед яких було і м. Бобринець. [4, арк. 11зв.]

Найбільш запеклі бої на підступах до райцентру відбулися за с. Володимирівка. Після подолання опору німецької бойової групи частини 93-ї, 113-ї та 223-ї сд зайняли місто і продовжили наступ на захід. Після звільнення м. Бобринця силами дивізій 68-го стрілецького корпусу частини 57-ї армії разом з частинами фронтового підпорядкування протягом 17–18 березня оволоділи 102-ма населеними пунктами і вийшли на територію Одеської області. З 22 березня і до 28 березня війська армії здійснювали форсування р. Південний Буг і створення плацдармів на її правому березі для подальшого наступу на Одесу [4, арк. 9–9зв.].

За даними «Історії міст і сіл...» районний центр Добровеличківку визволили 17 березня 1944 р. бійці 14-ї гвардійської стрілецької та 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізій 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту [2, с. 230]. Те саме повідомляє видання «Памятники истории...» [1, с. 11].

Визволення Добровеличківського району розпочалося у січні 1944 р., коли вже після закінчення Кіровоградської наступальної операції радянські війська спробували взяти район Златополя та Новоукраїнки. Кровопротитні бої тривали до кінця січня і припинилися лише після оточення німецьких військ у районі Корсунь-Шевченківського. Остаточою район був визволений під час Умансько-Ботошанської наступальної операції. Більша частина району була визволена силами дивізій 5-ї та 7-ї гвардійських і 53-ї армій.

Визволення району розпочалося 15 березня 1944 р. і до 19 березня 1944 р. було закінчене. Ворожі війська відступали, стримуючи радянський наступ лише на окремих ділянках фронту.

березня 1944 р. район с. Федорівки був зайнятий 6-ю стрілецькою дивізією 53-ї армії. Частини 5-ї гвардійської армії пройшли з боями 20 км і визволили від ворога 22 населених пункти. 214-а стрілецька дивізія вийшла на східну околицю с. Трояни, 213-а стрілецька дивізія підійшла до с. Нова Одеса, 14-а гвардійська стрілецька дивізія зайняла хутір Кардаша, село Варваро-Олександрівку, північно-східну околицю смт. Добровеличківки, 299-а стрілецька дивізія – села Мар'ївку та Євдокимівку, 9-а гвардійська повітряно-десантна та 95-а стрілецька дивізії – околиці села Ново-Миколаївки, 13-а гвардійська стрілецька дивізія – с. Ново-Олександрівку і станцію Адабаш. 97-а гвардійська, 36-а гвардійська та 409-а стрілецькі дивізії разом з 7-м механізованим корпусом визволяли місто Новоукраїнку, а 111-а стрілецька дивізія зайняла Ново-Мар'янівку [7, арк. 11].

березня 1944 року дивізії 5-ї гвардійської армії просунулися до наступного рубежу: 214-а стрілецька дивізія – с. Мар'янівка; 213-а стрілецька – с. Коритне, с. Добрянки; 14-а гвардійська стрілецька – с. Любимівка;

299-астрілецька смт. Добровеличківка. 9-а гвардійська повітряно-десантна перебувала між висотою 203,6 та с. Ново-Михайлівкою; 95-а гвардійська стрілецька – у селі Ново-Михайлівка та північній частині села Піщаний Бріd; 13-а гвардійська стрілецька – на висотах 177,4 та 165,5; 97-а гвардійська стрілецька – у с. Ново-Федорівка. Частини 7-ї гвардійської армії взяли залізничний вузол Помічна, 36-а гвардійська 409-астрілецька дивізії вели бій у районі с. Миколаївки [7, арк. 11 зв.].

березня 1944 р. частини 5-ї гвардійської армії, переслідуючи супротивника, загалом вийшли за межі Добровеличківського району. На території району залишалися 13-а гвардійська стрілецька дивізія у районі Ново-Миколаївки та Михайлівки, 97-а гвардійська стрілецька – у районі Любомирки, 111-а стрілецька – у районі с. Піщаний Бріd. Частини 7-ї гвардійської армії завершили визволення Новоукраїнки та Помічної. 50-а стрілецька дивізія вийшла до Ново-Любомирки, 36-а гвардійська та 409-а стрілецькі дивізії – до станції Глиняна. 19 березня 1944 р. масштабні бойові дії на території району припинилися [7, арк. 12].

Таким чином, відповідно до документів радянських частин безпосередньо смт. Добровеличківка було зайняте без бою частинами 299-ї стрілецької дивізії у період 16–17 березня 1944 р. [27, арк. 6].

Згідно «Історії міст і сіл...» місто Новоукраїнка було визволене 17 березня 1944 р. 13-ю, 97-ю та 50-ю гвардійськими стрілецькими дивізіями при підтримці 27-ї гвардійської танкової бригади [2,

с. 537] Видання «Памятники истории...» підтверджує дату визволення, проте серед визволителів називає 53-ю, 50-у, 13-у гвардійську та 97-у гвардійську стрілецькі дивізії, 7-й механізований корпус та 25-у гвардійську танкову бригаду [1, с. 25].

Певні труднощі у вирішенні цього питання викликає те, що на пріоритет у визволенні райцентру претендують частини двох сусідніх армій 2-го Українського, а саме 5-ї та 7-ї гвардійських армій. У березневому наступі армії завдавали допоміжного удару на новоукраїнському та компаніївському напрямку. У наступ лівофлангові армії перейшли 10–11 березня після того, як головні сили фронту прорвали ворожу оборону і взяли місто Умань.

На територію району першими увійшли частини 5-ї гвардійської армії, що 12 березня 1944 р. оволоділи селами Квітка та Петрівка. 15 березня 1944 р. частини армії взяли с. Глудоси, після чого продовжили просування по території Добровеличківського району. 17 березня частини 32-го гвардійського стрілецького корпусу (13-а, 95-а та 97-а гвардійські стрілецькі дивізії), взяли участь у оволодінні м. Новоукраїнка. На північній околиці міста зав'язали бої частини 97-ї гвардійської стрілецької дивізії та 7-го механізованого корпусу [28, арк. 43]. Першими на територію міста увійш-

ли мотострільці 16-ї механізованої бригади 7-го мехкорпусу, що оволоділи північною околицею та залізничною станцією [29, арк.40].

Частини 7-ї гвардійської армії вступили на територію району 13 березня 1944 р., оволодівши силами 53-ї стрілецької дивізії селом Приют. 16 березня командуючий армією наказав частинам 27-го гвардійського стрілецького корпусу двома стрілецькими дивізіями (50-та та 36-а гвардійська) наступати на Новоукраїнку з півдня. Безпосередньо Новоукраїнку визволяли 17 березня 1944 р. частини 50-ї стрілецької дивізії. Армійський звіт стверджує, що вони діяли у взаємодії з танкістами 27-ї танкової бригади. У цей же день частини 7-ї гвардійської армії визволили важливу залізничну станцію Помічна [23, арк.45].

У той же час звіт 27-ї гвардійської танкової бригади засвідчує, що танкісти 17 березня 1944 р. визволяли село Рівне і у боях за Новоукраїнку участі не брали. 16 березня 12 танків Т-34 та одна самохідна артуста-новка СУ-122 бригади разом із піхотою увійшли до с. Рівне. Дійшовши до р. Ташлик бригада зупинилася через те, що були відсутні переправи, придатні для бронетехніки. 17 березня 1944 р. танкісти бойових дій не вели, ремонтуючи матеріальну частину [30, арк. 49].

Продовживши просування на захід, 18–19 березня радянські війська вийшли з території району. Згідно «Історії міст і сіл...» визволення с. Вільшанка відбулося 21 березня 1944 року силами 33-го гвардійського стрілецького корпусу [2, с. 166]. У «Пам'ятниках історії...» стверджується, що визволителькою Вільшанки була 213-а стрілецька дивізія 48-го стрілецького корпусу і 33-й гвардійський стрілецький корпус 5-ї гвардійської армії [1, с. 26].

Визволення Вільшанського району розпочалося 16–17 березня 1944 р., коли частини 5-ї гвардійської армії після визволення Добровеличківського та Хмельівського районів Кіровоградської області розвивали наступ у напрямку річки Південний Буг та міста Первомайськ з метою переправитися на лівий південний берег річки. Наступаючи у напрямку сіл Вільшанка та Велика Мечетна, війська армії 17–20 березня 1944 р. форсували частиною сил р. Синюху і визволили основні села Вільшанського району.

При цьому 18 березня 1944 р. частини 213-ї, 299-ї, 111-ї стрілецьких дивізій та управління 48-го стрілецького корпусу здали свої ділянки іншим частинам 5-ї гвардійської армії і направилися прискореним маршем до району с. Хащуватого [28, арк. 44]

Решта дивізій армії продовжувала швидко просуватися до переправ через Південний Буг на первомайському напрямку. Вже 18 березня 1944 р. у журналі бойових дій 14-ї гвардійської стрілецької дивізії згадується, що її 41-й гвардійський стрілецький полк очищав смт. Вільшанку від воро-

жих військ. 20–21 березня 1944 р. дивізія приступила до форсування річки. Очевидно це означало, що Вільшанка очищена від ворожих вояків. [31, арк. 89 зв.–90].

Виходячи з цього, хронологія визволення сучасних райцентрів області, а також перелік радянських військових частин-визволительниць виглядає так:

Новгородка була визволена вранці 10 березня 1944 р. 93-ю стрілецькою дивізією 57-ї армії 3-го Українського фронту. 113-а стрілецька дивізія у цей же день взяла станцію Куцівка у безпосередній близькості від Новгородки.

11 березня 1944 р. місто Новомиргород, а точніше тогочасні районні центри Златопіль та Новомиргород, були визвалені підрозділами 6-ї стрілецької дивізії 53-ї армії 2-го Українського фронту.

12 березня 1944 р. танкісти та мотопіхота 31-ї бригади 29-готанкового корпусу, бійці 1446-го самохідно-артилерійського полку, а також сапери 193-го окремого саперного батальйону зі складу 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту визволили місто Гайворон. У цей же день до Гайворона підійшла 62-а стрілецька дивізія 4-ї гвардійської армії, проте участі у визволенні вона швидше за все небрала.

12 березня 1944 р. частини 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту взяли села Христофорівку та Юзефівку (Йосипівку) тогочасного Грушківського району Одеської області, а нині – Благовіщенського району Кіровоградської області. Це призвело до того, що німецька районна адміністрація та допоміжна українська поліція втекли з районного центру, знищивши в'язнів місцевої буцегарні. 15 березня 1944 р. до станції Грушка та селища Ульяновка увійшли бійці 25-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії.

12 березня 1944 р. 19-а та 52-а стрілецькі дивізії 57-ї армії 3-го Українського фронту визволили місто Шевченкове та село Волохіне, що нині утворюють районний центр місто Долинська.

Визволенню сприяли підрозділи сусідніх 223-ї та 73-ї гвардійських стрілецьких дивізій, що через загрозу оточення примусили німецькі війська відступити з Шевченкового, Волохіного та залізничної станції Долинська.

13 березня 1944 року підрозділи 214-ї стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту визволили районний центр Малу-Биску.

13 березня 1944 р. бійці 81-ї гвардійської стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту визволили районний центр Компаніївка.

13 березня 1944 р. підрозділи 110-ї гвардійської стрілецької дивізії

53-ї армії 2-го Українського фронту оволоділи районним центром Новоархангельськ.

15 березня 1944 р. 228-а та 58-а гвардійська стрілецькі дивізії 37-ї армії 3-го Українського фронту завершили визволення районного центру Устинівка.

16 березня 1944 р. підрозділи 63-ї та 12-а гвардійської кавалерійських дивізій 5-го кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту пройшли через залізничну станцію Голованівськ, примусивши ворожі війська тікати з районного центру містечка Голованівськ. О 23:00 до міста увійшли підрозділи 78-ї гвардійської стрілецької дивізії 53-ї армії 2-го Українського фронту.

16 березня 1944 р. підрозділи 93-ї, 113-ї та 223-ї стрілецьких дивізій правофлангової 57-ї армії 3-го Українського фронту зайняли місто Бобринець.

16–17 березня 1944 р. районний центр Добровеличківка був зайнятий без бою бійцями 299-ї стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту.

Районний центр Новоукраїнка був визволений 17 березня 1944 р. підрозділами 50-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту, а також 97-ї гвардійської стрілецької дивізії та 7-го механізованого корпусу 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту.

У період 18–21 березня 1944 р. підрозділи 14-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту стрілецької дивізії очистили районний центр Вільшанка від ворожих військ, завершивши визволення райцентрів області.

Таким чином, з 10 до 21 березня 1944 р. війська 2-го та 3-го Українських фронтів визволили від німецьких та румунських військ 14 сучасних районних центрів Кіровоградської області, а також декілька райцентрів, що на даний момент райцентрами не є. При цьому частина сучасних районів області у той час відносилися до Одеської області. При висвітленні цих подій у післявоєнній військовій історіографії та краєзнавчій літературі було допущено низку помилок. Причинами помилок стали недосяжність із різних причин оригінальних документів радянських частин, а також недбалість у викладенні матеріалу авторами історичних, краєзнавчих та пропагандистсько-методичних творів.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Памятники истории и культуры Кировоградской области. Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и

- одинокх могил советских воинов и партизан. – Кировоградская райтипография, без даты. – 48 с.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – Інститут історії Академії наук УРСР. – К., 1972. – 816с.
 3. Шевченко С.І. Висвітлення періоду завершення визволення Кіровоградщини (друга декада березня 1944) в «Історії міст і сіл України»/ Між Бугом і Дніпром. Науково- краєзнавчий вісник Центральної України /Випуск II. – Кіровоград: Центрально- Українське видавництво, 2014. – С.46–49
 4. Журнал боевых действий 57 А. 01.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 243. – Оп. 2900. – Ед. хр. 991. – Л. 1–16об.
 5. Выписка из журнала боевых действий 93 сд за март месяц 1944 года. 31.03.1944– 31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1312. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л.22–57.
 6. Выписка из журнала боевых действий 113 сд за март месяц 1944 года. 31.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 961. – Оп. 1. – Ед. хр. 92. – Л. 16 об.–34.
 7. Журнал боевых действий войск 53 А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО. – Ф. 409. – Оп. 10057. – Ед. хр. 421. – Л. 1–17 об.
 8. Боевые донесения штаба 6 сд. – ЦАМО РФ. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Ед. хр. 25. – Л. 92–92 об. 9. 9. Журнал боевых действий 214 сд. 01.03.–24.05.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Ед. хр. 188. – Л. 383–388.
 10. Выписка из журнала боевых действий 5 гв. ТА. 01.03.1944–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 332. – Оп. 4948. – Ед. хр. 155. – Л. 1–46.
 11. Журнал боевых действий 29 тк с приложением схем. 01.01.1944–30.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 3420. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л.75–114.
 12. Боевое донесение штаба 62 гв. сд № 450 за 12.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1189. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. – Л.133.
 13. Журнал боевых действий 4 гв. А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 320. – Оп. 4522. – Ед. хр. 125. – Л. 1–36.
 14. Журнал боевых действий 25 гв. сд. 06.01.1944–22.06.1945. – ЦАМО РФ. – Ф. 1102. – Оп. 1. – Ед. хр. 26. – Л. 18–20.
 15. Акт Грушковской районной комиссии содействия державной чрезвычайной комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских оккупантов, 20 декабря 1944 г. – Державний архів Кіровоградської області. – Ф. Р-4079. – Оп. 2. – Од. зв. 3. – Арк. 7–9 зв.
 16. Журнал боевых действий 64 ск. 01.03.1944–18.04.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 956. – Оп. 1. – Ед. хр. 121. – Л. 2–9об.
 17. Журнал боевых действий 780 сп 214 сд. 19.07.1942–07.10.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 7437. – Оп. 166487. – Ед. хр. 10. – Л. 191–202.
 18. Описание боевых действий 788 сп 214 сд. 01.07.1943–17.08.1944. –

- ЦАМО РФ.–Ф. 7445. – Оп. 159837. – Ед. хр. 8. – Л.108–117.
19. Журнал боевых действий 228 сд. 01.01.–29.12.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 1504. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 19–29.
20. Журнал боевых действий 58 гв. сд. 01.03.–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ.–Ф. 1178.– Оп. 1. – Ед. хр. 26. – Л. 1 – 24об.
21. Выписка из журнала боевых действий 57 ск. 01.03.–31.03.1944 г.–ЦАМО РФ.–Ф. 946. – Оп. 1. – Ед. хр. 15. – Л.22–33.
22. Журнал боевых действий войск 37 А. 01.03.–31.03.1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 243. –Оп. 2900. – Ед. хр. 978. – Л.270.
23. Журнал боевых действий войск 7 гв. А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 341. – Оп. 5312. – Ед. хр. 690. – Л.5–65.
24. Журнал боевых действий 81 гв. сд с приложением. 01.01.–31.12.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 1232. – Оп. 1. – Ед. хр. 17. – Л.5–65.
25. Журнал боевых действий 5 гв. кк. 07.03.–25.12.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 3472. – Оп. 1. – Ед. хр. 164. – Л. 1–11 об.
26. Журнал боевых действий 78 гв. сд. 01.03.–07.07.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 1225. – Оп. 1. – Ед. хр. 23. – Л. 1–8 об.
27. Журнал боевых действий 299 сд. 08.03.1944–31.05.1945. – ЦАМО РФ. – Ф. 1604. –Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 2–7об.
28. Журнал боевых действий войск 5 гв. А. 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 328. – Оп. 4852. – Ед. хр. 318. – Л.4–79.
29. Журнал боевых действий 7 мк 01.03.–31.03.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 3436. – Оп. 1. – Ед. хр. 57. – Л.37–42.
30. Журнал боевых действий БТ и МВ7 гв. А.04.07.1943–02.08.1944.–ЦАМО РФ.– Ф. 341. – Оп. 5330. – Ед. хр. 71. – Л.46–51.
31. Журнал боевых действий 14 гв. сд с 23.09.1943–30.04.1944. – ЦАМО РФ. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 88–94.

УДК 94(477.65):37]»1905/1907»

Лілія Маренець*
м. Кропивницький

ПОЛІТИКА КЕРІВНИЦТВА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА У РОКИ ПЕР- ШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 РР.

(за документами Державного архіву
Кіровоградської області)

У статті розглядаються події періоду російської революції 1905–1907 років у Єлисаветградському земському реальному училищі. Автором наводяться приклади поведінки учнів, їхньої участі у масових політичних акціях та дисциплінарних порушеннях, революційному русі. Також описано заходи керівництва училища, спрямовані на підтримання порядку серед учнів, збереження дисципліни і навчального процесу. Зроблено висновки про загальну політику керівництва училища у непростій ситуації першої російської революції.

Ключові слова: перша російська революція 1905–1907 рр., Єлисаветградське земське реальне училище, революційний рух, педагогічна практика, учнівська молодь.

The article tells about the policy of the administration of the Elisavetgrad Real Zemstvo School during the years of the first Russian revolution of 1905–1907 according to the documents of the State Archives of the Kirovograd Region. In this article the author gives examples of pupils' behavior, their participation in mass political actions and disciplinary violations, the revolutionary movement. Numerous examples indicate that school students were actively involved in the riots that took place in the city at that time. The author also describes the main actions of school administration are described that were aimed at the maintenance of order among pupils, discipline regulation and educational process. According to the author, the director and the administration of the Elisavetgrad Zemsky

* Маренець Лілія Володимирівна – заступник директора – головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області..

Маренець Лілія. Політика керівництва Єлисаветградського земського реального училища у роки Першої російської революції 1905–1907 рр. / Лілія Маренець // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 25. – Кропивницький: РВВ ЦДІТУ ім. В. Винниченка. – 2019. – 194-201 с.

Real School simply ignored the participation of the students of the school in the revolutionary actions. The article opens a unknown page of the history of the Elisavetgrad Zemsky Real School.

Keyword: the first Russian revolution 1905–1907, Elisavetgrad Zemsky Real School, the revolutionary movement, teaching practice, student youth.

Елисаветградське земське реальне училище (ЄЗРУ) – один з провідних навчальних закладів повітового центру – дуже часто опинялося у вирі різноманітних соціальних катаклізмів, що поступово руйнували імперію. Не винятком була і незавершена революція 1905–1907 рр.

Елисаветград, безумовно, не знав робітничих повстань, подібних до московського або юзівського, солдатських заворушень на зразок повстання на Чорноморському флоті, проте і спокійним життя міста назвати не можна було.

Але через певну політику училищного керівництва, а також знищення більшості поліцейських та судових архівів у часи національної революції 1917–1921 рр. робити узагальнення відносно масштабів цієї участі досить складно. Разом з тим, вивчаючи документальну базу ЄЗРУ, ми можемо дізнатися про низку подій, які характерні не тільки для російських середніх навчальних закладів періоду революції 1905–1907 рр., але й побачити певні риси, притаманні майже усім випадкам студентських заворушень, що відбувалися у різні часи [1, с.36–37].

Ще 13 грудня 1904 р. попечитель Одеського навчального округу, ніби передбачаючи майбутній соціальний вибух в імперії, нагадував про необхідність повідомляти начальство про поведінку учнів з метою убезпечити їх від «сторонніх шкідливих впливів» [2, арк. 162]. У березні 1905 р. попечитель знову нагадав про необхідність контролю за поведінкою учнів і запропонував залучити до цього батьків. Але одночасно він натякав на необхідності застосування «м'яких педагогічних прийомів», аби не дратувати учнів [2, арк. 162]. Останнє розпорядження фактично дало підставу керівництву училища уникати конфліктів з учнями, навіть у тих випадках, коли останні були неправі.

Вже у другій чверті 1905 р. учні училища були помічені у політичних маніфестаціях та зібраннях. Так, 3 квітня 1905 р. помічник класного наставника М. Т. Іванченко подав рапорт про політичну маніфестацію, під час якої він зустрів, начебто серед публіки, учнів Димовича, Берінгера та інших. За словами класного керівника, він разом з учнями супроводжував демонстрацію, по дорозі відмовляючи вихованців училища, яких зустрічав, від приєднання до маніфестантів [2, арк. 171]. Розглянувши це питання, педагогічна рада училища вирішила за краще визнати, що відсутні підстави для притягнення до відповідальності учнів, оскільки

членам ради не було відомо, щоб ті брали активну участь у демонстрації [3, арк. 65 зв.]. Разом з тим, 20 квітня 1905 р. попечитель надіслав директорові офіційний запит про участь учнів у маніфестаціях і заплановані педагогічною радою заходи [3, арк.174].

На засіданні педради 2 травня 1905 р. було заслухано рапорти помічників класних наставників М. Т. Іванченка та І. О. Ека про можливу участь учнів училища у демонстрації 1 травня. У рапортах було вказано, що 1 травня 1905 р. о 6-й годині вечора на вулицях Дворцовій та Перспективній відбулася антиурядова демонстрація, в якій узяла участь переважно єврейська молодь.

Демонстранти співали революційних пісень, але з прибуттям військ розсіялися. І. О. Ек та М. Т. Іванченко спостерігали за поведінкою учнів. Обидва помічники класних наставників заявили про те, що учні, які були серед публіки, не брали активної участі у демонстрації, а коли помічники класних наставників запропонували їм іти додому, вони без заперечень виконали дану рекомендацію. Педагогічна рада вирішила не піддавати покаранню жодного з учнів, які, на думку педагогів, перебували там лише як спостерігачі [3, арк. 67–67зв.].

17 травня 1905 р. попечитель Одеського навчального округу надіслав пропозицію за № 9600 про заходи, які можна було б застосовувати до учасників виступів у школі, «дабы такие не оставались безнаказанными». Рада зробила наступний висновок: вона визнала участь учнів у страйках та поданнях петицій явищем шкідливим та ненормальним у житті школи. Також вона запропонувала класним наставникам і викладачам більш уважно стежити за настроями учнів та попереджати можливі порушення у правильному перебігу учбового процесу, спілкуватися, можливо, частіше з батьками учнів і самими учнями [3, арк. 85–85 зв.].

Проте, перші ж каральні заходи спровокували учнівські заворушення. Так, 4 травня 1905 р. було заслухано відношення поліцейського пристава 2-ї частини м. Єлисаветграда від 29 квітня 1905 р. № 4006 про те, що 28 квітня о 01:00 на околиці міста були затримані троє перевдягнених учнів училища: Сруль-Слуцький, Михайло Броун та Сергій Змієнко. Учні відмовилися називати свої імена. Двоє з них, які назвалися Ніколаєвим та Степановим, були озброєні зарядженими револьверами. Коли були встановлені особи, поліція відпустила їх додому. Згідно з поясненнями учнів, вони поверталися від родичів одного з них, боялися нападу молодиків, а тому були перевдягнені та озброєні. Педагогічна рада ухвалила виключити учнів з училища, позбавивши права на вступ до ВНЗ. Разом із тим, для Змієнка і Броуна, які закінчували 6-й клас, зберігалось право взяти участь у випускних іспитах і отримати підсумкову оцінку, а Слуцькому оцінку за поведінку мали знизити до «четвірки» [3, арк. 66зв.–67].

Канікули пройшли спокійно, але вже 23 серпня 1905 р. до директора училища звернувся помічник класного наставника 7-го класу, який повідомив про те, що учні класу бажають звернутися до нього з клопотанням про залишення в училищі Змієнка, який витримав іспити за 6-й клас, але був виключений постановою педагогічної ради від 4 травня 1905 р. Директор повідомив учнів про намір провести з ними розмову після завершення молебну. Проте учні класу не пішли на молебен, вони відмовилися брати участь у службі, навіть коли до класу зайшов директор.

Після молебну директор прийшов до 7-го додаткового класу з наміром провести заплановану розмову. У класі, окрім семикласників, були присутні також декілька учнів 6-го класу. Директор запропонував останнім вийти з приміщення, та вони не виконали його вимоги. Тоді директор запропонував помічникові класного наставника переписати учнів, які знаходилися у класі. Як тільки помічник почав це робити, всі учні пішли додому. Після обговорення описаних подій педрада ухвалила покарати учнів за неповагу до директора та правил поведінки в училищі [3, арк. 94–95 зв.].

Прояв непокори в стінах училища після винесення педрадою рішення мав продовження. Учні неодноразово не виконували розпоряджень керівництва закладу, вимагаючи відновлення Броуна і Змієнка в училищі. Директор училища звернувся з рапортом до попечителя Одеського навчального округу. 19 вересня 1905 р. попечитель запропонував відхилити прохання батька Броуна та особисте прохання Змієнка про відновлення учнів в училищі. Педрада ухвалила прийняти рішення до відома та виконання. Тоді Змієнко і Броун, за порадою Почесного попечителя училища Ерделі, звернулися з проханням безпосередньо до канцелярії попечителя навчального округу.

10 жовтня 1905 р. стало відомо, що на ім'я директора отримано клопотання про прийняття у додатковий клас Змієнката Броуна, яким було раніше відмовлено у зверненні на підставі пропозиції попечителя від 19 вересня 1905 р. та висновку педради від 6 вересня 1905 р. У повторному клопотанні батьки просили, щоб у випадку відмови їхнє прохання було представлене попечителю Одеського навчального округу. Тому управляючий справами училища Таранович на підставі пропозиції Міністерства освіти від 18 червня все ж вніс клопотання на обговорення педради. 31 жовтня педрада заслухала пропозицію попечителя від 28 жовтня про те, що з боку окружного начальства не зустрічається перешкод щодо прийняття Змієнка та Броуна у додатковий клас і ухвалила рішення про прийняття учнів до училища у додатковий 7-й клас.

Відновлення Броуна та Змієнка учні сприйняли, скоріше, як перемогу над вчителями. На підтвердження можна привести той факт, що згодом

Броун, який із такими труднощами відновився в училищі, знову потрапив до порядку денного засідання педради через порушення дисципліни [3, арк. 138 зв.–139].

Непослідовність педагогічного колективу призвела тільки до відчуття безкарності у вихованців училища. Почастішали відмови від відповідей на уроках, зухвали закиди у бік викладачів, групові несанкціоновані дії учнів. Учнівський колектив фактично розділився на дві частини – ті, хто хотів спокійно навчатися, і ті, хто не хотів навчатися взагалі. При цьому модель учнівської поведінки в ЄЗРУ намагалися формувати останні, які до того ж третирували дисциплінованих учнів, обзиваючи їх «штрейкбрехерами». У підсумку, за результатами другої чверті 1905/1906 навчального року 32 учнів отримали за поведінку оцінку «4», і ще 2 – оцінку «3» [3, арк. 146–146 зв.]. Подібна ситуація спостерігалася і у наступному році. Наприкінці 1906 р. 34 учням було знижено оцінки за поведінку. Стандартні причини — неспокійна поведінка, зухвалість по відношенню до вчителів, запізнення, пропуски уроків, бійки, лайка [4, арк. 22 зв.–23].

Тим часом у Єлисаветграді поступово ускладнювалася громадська ситуація. Учні місцевих навчальних закладів не тільки не стояли осторонь заворушень, але й іноді самі влаштовували їх у масштабах міста. 16 жовтня 1905 р. на педраді було заслухано інформацію інспектора шестикласного міського училища про те, що 14 жовтня 1905 р. перед міським училищем зібрався натовп учнів, серед яких були і реалісти. Прибулі мали за мету примусити учнів вказаного закладу припинити заняття і долучитися до натовпу. Педагогічна рада ЄЗРУ ухвалила відрядити одного помічника класного наставника для спостереження за учнями реального училища у місті, особливо біля міського шестикласного училища.

17 жовтня того ж року, після оголошення царського Маніфесту про дарування населенню прав та свобод у місті стався триденний єврейський погром. Мабуть, через це педагогічна рада винесла рішення не відновлювати занять 18, 19 і 20 жовтня. Крім того учительський колектив боявся повторення різних інцидентів, пов'язаних із старшими гімназистами, що призводило до зриву занять [4, арк. 116 зв.–117].

Хоча участь у політичних акціях брали головним чином учні 5-го, 6-го та 7-го класів, але падіння рівня дисципліни охопило усі класи. 23 жовтня 1905 р. на засіданні педради було повідомлено, що головою приватної наради членів педагогічних та попечительських рад була відправлена попечителю округу телеграма з проханням про дозвіл проведення нарад батьків та учнів, без чого вважалося неможливим розпочати заняття. Виходячи з цього, педагогічна рада ухвалила не починати занять ще деякий час, з огляду на неспокійний стан у місті [4, арк. 117 зв.–118].

24 жовтня 1905 р. педагогічна рада заслухала відповідь попечителя на згадану телеграму. Отримана відповідь містила дозвіл на проведення наради учнів з батьками, але по кожному навчальному закладу окремо і не одночасно. Педагогічна рада ухвалила рішення дозволити спільні зібрання батьків та учнів тільки трьох старших класів. Тому зібрання учнів і батьків 7-го класу було призначено на 26 жовтня, 6-го класу на 27 жовтня, 5-го класу на 28 жовтня і 30 жовтня 1905 р. мали зібратися батьки решти класів (підготовчого, 1-го, 2-го, 3-го і 4-го) без участі учнів [4, арк. 118– 118 зв.].

Також обговорювалося питання відновлення занять. При цьому батьки та учні старших класів пропонували зібрати спільну нараду з педагогами всіх середніх навчальних закладів міста, батьки ж учнів молодших класів просили якомога швидше відновити заняття. Педагогічна рада училища констатувала загальне невдоволення перервою у навчанні, але ухвалила компромісний варіант: було вирішено не розпочинати заняття у старших класах, а чекати результатів розгляду ситуації іншими навчальними закладами [4, арк. 119–119 зв.].

7 листопада відбулася чергова педагогічна нарада, на якій крім вирішення інших питань було ухвалено взяти до уваги розпорядження попечителя округу про залишення без змін всіх видів стягнень з учнів, які провинилися [4, арк. 120 зв.]. 9 листопада педрада заслухала чергові пропозиції окружного начальства, що були розроблені на основі пропозицій нарад, проведених з батьками та учнями, і введених задля заспокоєння учнів середніх навчальних закладів. Попечитель навчального округу вніс певні корективи до вимог учнів та батьків, залишивши лише ті, що не загрожували загальним порядком середньої школи.

Загальні принципи, визначені попечителем, полягали у наступному:

1) школа мала знаходитися під постійним та безпосереднім контролем суспільства через його представників; 2) навчання у середніх та вищих навчальних закладах мало бути загальним, без розподілу за статтю, національністю та релігією і безкоштовним, а у нижчих навчальних закладах ще й обов'язковим; 3) курс кожної школи, зберігаючи по можливості загальноосвітній характер, мав зберігати безпосередній та безперервний зв'язок з курсом школи нижчої та вищої;

4) автономія школи, яка полягала у тому, що директор школи обирається колективом вчителів та батьків на певний строк.

Крім того, до моменту докорінної реформи попечитель пропонував залучити батьків до співпраці у педрадах як представників учнів, зобов'язавши їх не розголошувати суджень окремих членів. У разі необхідності опитати когось з учнів, педагогічна рада мала запросити на засідання обраних товаришами представників для висвітлення обставини та роз'яс-

нення того чи іншого випадку. Також дозволялися зібрання учнів 5-го, 6-го та 7-го класів у позакласний час з покладанням на учнів, які керують зібранням, моральної відповідальності за те, що відбувається, та за умови припинення зібрання, якщо починається обговорення питань, що виходять за межі шкільних потреб. Задля заохочення самоосвіти учнів, а також для розгляду питань загального характеру дозволялися зібрання учнів в училищі під керівництвом одного з представників педагогічного персоналу. Вводився товариський суд і створювалися каси взаємодопомоги з благодійною метою. Діяльність самоосвітніх гуртків не повинна була переслідуватися [4, арк. 122зв.].

Також вчителі тепер не зобов'язувалися неухильно дотримуватися офіційної програми. Декларувалася науковість викладання, лекційна система навчання з деяких предметів використовувалася, починаючи з 6-го класу. Скасовувалася бальна система оцінювання. Покарання, принизливі для учнів і шкідливі у фізичному відношенні, були відмінені. Умови шкільного життя мали б відповідати вимогам тогочасної гігієни. Позашкільний нагляд, зважаючи на складний соціально-політичний аспект, передавався до сім'ї. Батькам учнів надавалося право на вільний вибір квартир для своїх дітей. Платня за навчання зменшувалася і зрівнювалася для усіх класів. У числі учнів, які звільнялися від платні, мали бути і учні, залишені на другий рік і позбавлені достатніх коштів. Звільнення від плати відбувалося за рішенням товариського суду [4, арк. 122 зв.]. Також педагогічна рада вирішила вважати кінцем чверті 19 листопада для молодших класів, а відновлення занять у старших класах – можливим із 15 листопада [4, арк. 123 зв.].

Ухвалені рішення не припинили безладу в ЄЗРУ, а навпаки посилили його. Так, 18 листопада на самому початку 3-го уроку частина учнів 7-го додаткового класу оголосили запрошення до загальної зали на зібрання, туди ж прийшли учні 5-го та 6-го класів училища. На зібранні учнівський загаль постановив припинити заняття на невизначений строк, мотивуючи це тим, що останні події у місті настільки хвилюють учнів, що вони не можуть нормально вчитися і будуть тільки обтяжувати викладачів, а також, перебуваючи у нервовому стані, можуть здійснити по відношенню до викладачів різкий вчинок, хоча самі цього не хочуть.

Педагогічна рада ухвалила запросити на наступне засідання представників від батьків, аби поінформувати їх про ці події. Оскільки представники батьків змогли зібратися лише 22 листопада, то педрада була призначена саме на цей день. На нараді з батьками, зважаючи на настрої учнів, було вирішено припинити заняття у старших класах до 16 січня 1906 р. [4, арк. 125– 125 зв.].

Також наслідком революційних подій стало те, що заборгованість

з оплати за навчання на кінець півріччя складала 5 000 крб., тому було вирішено, що у січні учні допускатимуться до занять лише за умови внесення грошей за перше півріччя навчального року [4, арк. 125 зв.–126].

Із 15 грудня 1905 р. Єлисаветградський та Олександрійський повіти Херсонської губернії через страйк залізничників на Херсонсько-Миколаївській залізниці були переведені на військовий стан. Владні повноваження зосередив у своїх руках військовий генерал-губернатор генерал-майор Жолтановський [5, арк. 35] Тепер за всіма питаннями новий директор училища І. М. Юрченко мусив звертатися до нього. Участь вихованців училища у політичних акціях все ж продовжувалася.

Ще 10 вересня 1905 р. попечитель розіслав по учбових закладах округу пропозицію про заборону учням входити до незаконних союзів та про вплив на тих, хто вже ступив до подібних об'єднань, аби примусити їх вийти звідти. При цьому у протокол було внесено зауваження про те, що жоден із реалістів не належить до подібних союзів [3, арк. 99–99 зв.]. Вивчення окремих документів ЄЗРУ надає можливість поставити під сумнів думку училищного начальства. Так, 11 жовтня 1905 р. на педагогічній раді управляючий училищем заявив, що один із помічників класних наставників знайшов на підлозі шинельної кімнати декілька екземплярів прокламацій. У них говорилося про сваволю шкільного начальства та «всього штата полицейских-преподавателей», беззаконня по всій Росії. Закінчувалася прокламація закликком до учнів об'єднатися і боротися разом із робітничим класом за знищення будь-якого гніту та експлуатації, за соціалізм [6, арк. 110 зв.]. Також 19 липня 1906 р. у Звенигородському повіті поліція затримала вихованця училища, учня 7-го класу Миколу Мешакова. Поліцейські обшукали учня і знайшли у нього 17 екземплярів нелегальних брошур та 9 прокламацій. Мешаков на допиті розповів, що брошури отримав в училищі, а прокламації – від учня 7-го класу училища, елисаветградця Турчанова. За фактом поширення нелегальної літератури було розпочато розслідування [2, арк. 257] Також на початку 1907 р. були отримані відомості про учнів училища, які брали участь у організаціях анархістів, зокрема, збирали для них «данину» з дрібних торговців.

Таким чином, у ЄЗРУ був наявний вплив усіх революційних течій тогочасної Російської імперії. Але директор і педагогічна рада займали своєрідну позицію. Оцінюючи форму реагування педколективу, можна дійти висновку, що було намагання просто ігнорувати участь учнів у політичних заворушеннях, характерних для згаданого історичного періоду. Залучення ж до нагляду за дітьми батьківської ради мало взагалі зворотній ефект. Навіть наприкінці 1907 р., після двох років революційних подій, правління мусило констатувати, що батьківський комітет фак-

тично став на бік учнів, і припинити його діяльність до кінця навчального року [7, арк. 48–49]. Завершення революційних подій призвело до заспокоєння і в стінах училища. Навчально-виховний процес увійшов у звичайне русло аж до 1917 р. Підсумовуючи, можна констатувати, що керівництво училища у особі управляючого В. К. Тарановича, а згодом і директора І. М. Юрченка, зробило все, аби дистанціюватися від суспільних заворушень, що вирували за стінами навчального закладу. Це не врятувало навчальний заклад ні від катастрофічного падіння дисципліни, ні від учнівських протестних виступів, ні від втягування учнів у революційні події, проте дозволило начальству пережити неспокійне дворіччя і дочекатися моменту, коли урядові сили придушили суспільний рух, і, як наслідок, учнівський безлад заспокоївся сам собою.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД». 2009.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі–ДАКО). – Ф. 60. – Оп.1. – Од. зб.175.
3. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од зб. 215.
4. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 216.
5. Голос Юга. – 1905. – 4 декабря (№ 295) – С. 1.
6. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 176.
7. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 214.

Виктор Белоус, Ольга Радченко*

г. Кропивницький

«МЫ ЖИВЕМ В СТРАШНОЕ ВРЕМЯ» СУДЬБА СЕМЬИ ИГЕЛЬНИК ПО МАТЕРИАЛАМ ЛИЧНОЙ ПЕРЕПИСКИ И СУДЕБНО- СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЛА НКВД

После раздела Польши между нацистской Германией и Советским Союзом в сентябре 1939 г. около 200 тыс. беженцев еврейского, польского и украинского происхождения двинулись в сторону ее восточных регионов, которые были оккупированы Рабоче-крестьянской Красной Армией. До момента установления демаркационной линии между Советским Союзом и Германией части беженцев удалось добраться до Венгрии, Румынии, Болгарии, а также на тот момент еще независимой Литвы¹. Но большое количество беженцев оказались на территории Восточной Польши, которая была аннексирована Советским Союзом. Позже она получила название Западной Украины и вошла в состав Украинской Советской Социалистической республики (УССР).

К сожалению, судьбе беженцев в данном регионе до сих пор не уделялось достаточного внимания со стороны историков. Среди немногочисленных работ следует назвать сборник под редакцией Цви Гительмана «Горькая легальность»², сборник «Нацистский Холокост. Часть 8. Свидетели Холокоста. Том 3»³, книгу Оли Гнатюк «Отвага и страх», в которой

* Белоус Виктор Борисович, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Государственного архива Кировоградской области.

Радченко Ольга Николаевна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Государственного архива Кировоградской области.

Белоус Виктор, Радченко Ольга. «Мы живем в страшное время» Судьба семьи Игельник по материалам личной переписки и судебно-следственного дела НКВД. / Виктор Белоус, Ольга Радченко / Еврейские беженцы и эвакуированные в СССР, 1939–1946. Сборник статей, документов и свидетельств. – Иерусалим: Ассоциация Хазит ха-кавод. – 2020. – 124-134 с.

¹ Refugees. United States Holocaust Museum. URL: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005139>.

² Zvi Y. Gitelman, ed., Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR (Indiana University Press, 1997).

³ The Nazi Holocaust. Part 8: Bystanders to the Holocaust, Band 3 (London, 1989).

речь идет о жизни еврейской, польской и украинской творческой и научной интеллигенции во Львове в начале Второй мировой войны⁴.

Толчком для данной статьи послужило судебное-следственное дело НКВД на братьев Игельник в Государственном архиве Кировоградской области⁵. В нем говорится о беженцах еврейского происхождения братьях Мошеле и Симоне, которые вместе со многими другими гражданами Польши осенью 1939 г. пересекли демаркационную линию, а позже были завербованы на работу в разные регионы Советского Союза.

Спустя несколько месяцев братья переехали в Одессу, где им, однако, было отказано в регистрации. Затем они выехали в Кировоград, где один из них работал на заводе «Красный профинтерн», а другой – в парикмахерской. Следует заметить, что Кировоградская область вместе с Житомирской, Винницкой, Черниговской, Полтавской и некоторыми другими относилась к областям с относительно большим количеством переселенных беженцев. По данным на 1 февраля 1940 г. в восточную и южную Украину было направлено почти 33 000 беженцев⁶. Но жизнь братьев на новом месте продолжалась недолго – в конце 1940 г. НКВД их арестовало и 28 апреля 1941 г. предъявило одинаковое обвинение по ст. 54-10 УК УССР в «систематической агитации против Советской власти». На самом деле, речь шла о банальном сравнении условий жизни и труда в СССР и в Польше, и, конечно же, это сравнение было не в пользу страны социализма, о чем свидетельствовали коллеги и соседи братьев на допросах в НКВД. Игельники были приговорены к высылке в так называемые исправительно-трудовые колонии (ИТК) сроком на 10 лет каждому с последующим поражением в правах на 5 лет. Симона Игельника отправили в ИТК № 5, которая находилась в г. Свияжске за 45 км от Казани, столицы Татарской АССР. Симону посчастливилось пережить голодные, трудные годы, и он был освобожден 06.11.1944 г. по указу Президиума Верховного Совета СССР от 10.08.1944 г. К сожалению, его брат Мошель, который отбывал срок наказания в другом лагере Татарии, в ИТК № 2, умер 29.05.42^{7 8}.

Остается невыясненным вопрос, почему братья не попали под амнистию как польские граждане в августе 1941 г. Можно предположить, что

⁴ Оля Гнатюк, Відвага і страх (Київ, 2015).

⁵ Государственный архив Кировоградской области (далее ГАКО). Ф. П-5907. Оп2-р. Д. 8074.

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп.1. Д. 395. Л. 90.

⁷ ГАКО. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Д. 8074. Л. 118.

⁸ ГАКО. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Д. 8074. Л. 165.

формальным поводом послужило то, что оба они к моменту ареста приняли советское гражданство. Возможно также и то, что свою роль сыграла позиция начальников ИТК, которые по каким-то своим соображениям не были заинтересованы в том, чтобы узники вышли на свободу. Только в 1966 г. Игельники были реабилитированы по постановлению судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда УССР. Предположительно, Симон Игельник после войны проживал в Одессе.

В судебно-следственном деле НКВД сохранилось несколько писем Эстеры Игельник, датированных началом 1941 г., в далекий город Кировоград, где проживал и работал ее муж Симон. Переписка велась на польском языке. Письма подлежали проверке военной цензурой Вермахта, о чем свидетельствует немецкий штамп «Открывалось» на конверте (рис. 1).

Рис. 1. Конверт письма Эстеры Игельник⁸.

В письмах Эстеры зримо предстают тяготы жизни в гетто и нарастающее беспокойство молодой женщины об ее дальнейшей судьбе и в еще большей степени о судьбе маленькой дочери Марыли.

20 февраля 1941 г.

*«Любимый Шимка, получила два письма, за которые сердечно благодарю. Шесть недель прошло, как я отправила заявление [в Народный комиссариат иностранных Дел в Москве – прим. авт.], но ответа нет. Еще ни одна женищина не выехала легально к своим мужьям. А ты говоришь, чтобы я ждала бу-
маг. Я не знаю, когда это произойдет. < ... >*

Я в критической ситуации. Не мог бы ты выслать посылку? Продать мне уже нечего, так как ничего не осталось. Шимка, ты не можешь представить себе мое положение. О легальном выезде не может быть и речи.

Любимый Шимка! Если хочешь мне помочь, то вышли посылку. Через Полю [сестра мужа Игельник-Вайс Поля Израйлевна, проживала во Львове – прим. авт.]. А если ты этого не сделаешь, то у меня нет выхода < ... >

Я не знаю, когда закончится мое терпение. Будем ли мы еще вместе. Я не могу больше. Я еще надеюсь, что мы встретимся < ... > Большие писать не о чем.

Прощаюсь, твоя Эстера и твоя Дочурка Марылочка, которая хочет тебя увидеть, как можно быстрее. Сердечный привет от Розы и от всей моей семьи»⁹.

Как уже отмечалось, беженцам в Советском Союзе в 1940 г. было предложено принять советское гражданство. Тех, кто отказался от него, судили за нелегальный переход границы и депортировали на север Советского Союза на спецпоселение. Поскольку Симон Игельник получил советское гражданство, то он обратился в НКВД СССР с просьбой разрешить въезд в СССР своей жене и дочери, на что получил следующий ответ, датированный 10 декабря 1940 г.:

«Вашей жене, желающей въехать в СССР, необходимо лично или же по почте оформить через Полпредство СССР в Берлине или Консульстве СССР в Кенигсберге ходатайство по приему в гражданство СССР, так как вопрос о ее въезде в Советский Союз может быть решен лишь в случае принятия ее в гражданство СССР. Вам, если Вы поддерживаете ходатайство Вашей жены, необходимо прислать подписку, заверенную нотариусом или по месту работы, в том, что в случае разрешения ей въезда в СССР, Вы возьмете ее на свое иждивение и обеспечите жилплощадью»¹⁰.

⁹ ГАКО. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Д. 8074. Л. 157.

¹⁰ Там же. Л. 156.

В своем следующем письме мужу Эстер пишет, что получила письмо из советского консульства, но особых надежд на воссоединение семьи к этому времени она уже не имела.

28 февраля 1941 г.

«Любимый Шимка! < ... > Консул написал, что принял мою просьбу и прислал 4 формуляра для заполнения, а также просит 5 моих фотографий и все это выслать почтой. И я должна ждать ответа 5-6 месяцев. Я все это сделаю и отправлю. Но это так Долго ждать! Не мог бы ты поторопить их, так как я ничего не могу сделать < ... > Еще ни одна женщина не выехала легально. Только нелегальным путем. Напиши, что мне Делать <... > Любимый Шимка, не могу сейчас много писать, так как мы живем в страшное время < ... > Мы все Должны жить в еврейском районе < ... > Напиши, что мне Делать, чтобы быть вместе с тобой. Я не могу больше терпеть, а Марылька страшно тоскует по тебе < ... >»¹¹.

4 марта 1941 г.

«Любимый Шимка, получила на этой неделе Два письма, за которые сердечно благодарю. Шимка, ты не можешь себе представить, как рассердилась Марылька за то, что для нее не было ни конфетки, ни шоколадки. Она сказала, что ты не хороший отец. Но как только я прочитала ей письмо, что в следующей посылке будут конфетки, то она очень обрадовалась. Но это все глупости. Посылка пришла так, как ты писал, только не было 2 кусочков мыла, и я заплатила 1 злотый и 60 грошей. Любимый Шимка, ты спрашиваешь, что еще прислать. Кроме соли можешь прислать любые продукты. И прошу, вышли чай и кофе, потому что я болею, и я надеюсь, что ты меня понимаешь.

Ты пишешь, чтобы я не ехала, ты мне запрещаешь. Тяжело мне это слышать и еще труднее находиться длительное время далеко от тебя. Шимка, ты не знаешь мою боль и тоску по тебе. Не проходит и дня, чтобы я не плакала, так как самую большую ошибку я сделала тогда, когда не поехала с тобой. Много женщин выехало к своим мужьям.

До сих пор я не знала, что Поля такая нехорошая. Раньше я не хотела этому верить, а теперь убедилась, так как она писала, что нельзя присылать посылки. Как она могла написать такую глупость? Из Львова посылки приходят по 10 злотых, в них высылают и масло, и жир, и мед. И вообще все.

¹¹ Там же. Л. 157.

Мы все должны жить в еврейском районе. Ты спрашиваешь, почему Ерлих живет в своем доме. Я тебе уже писала, что дом Ерлиха находится как раз в еврейском районе.

Ты меня спрашиваешь, почему я мало о себе пишу. Но что писать, если ты и так понимаешь, что работы нет. Я уже потеряла надежду, что ты хочешь слышать обо мне.

Дорогой Арко [Мошель, брат Симона – прим. авт.], мне очень приятно, что у тебя есть красивая девушка, которую ты любишь.

Что касается твоих фотографий, то я не знаю, где они. Вышлю, когда найду.

Твои королева Эстера и принцесса Марыльчка. Сердечный привет от Розы < ... > и всей нашей семьи»¹².

Эстера, с декабря 1940 г. проживавшая на территории гетто То-машева-Мазовецкого, не получая больше писем из Кировограда, пишет мужу следующее письмо:

31 мая 1941 г.

«Дорогой Шимка!

Уже прошло несколько недель, как от тебя нет никаких вестей. Я не знаю, что думать. Очень беспокоюсь. Я написала тебе несколько писем и открыток, но никакого ответа не получила.

Дорогой Шимка! Почему ты так мало пишешь мне? Чем я это заслужила? Я уже писала тебе, что получила от тебя 2 посылки и обе они пришли целыми. Любимый Шимка! Ты не можешь представить себе мою радость и радость ребенка, когда мы получили эти посылки. Ты не знаешь, Шимка, каково мое положение, и в каких условиях мы живем. Ты раньше присылал посылку через каждые 3-4 недели, но уже прошло столько времени, а от тебя нет даже письма. Неужели ты забыл о своей жене и дочурке? Не знаю, увидимся ли мы еще раз, ведь нас разделяют тысячи километров. Я ужасно расстроена, так как нечего и надеяться на легальный выезд. Что касается бумаг, которые ты мне прислал, то толку от них никакого. Шимка! Речь не обо мне, но жаль ребенка. Она сейчас взрослеет и ей нужны хорошие условия жизни, которых я не могу ей дать. Ты бы ее сейчас, Шимка, не узнал, так она выросла за время твоего отсутствия. У нас очень хорошая дочка. Когда Марылька встречает почтальона, то спрашивает, есть ли письмо для Игельников. Марылька каждый день ждет от тебя письма, как от любимого папы. Прошу тебя, Шимка, как получишь это письмо, то сразу же ответь. Что слышно у тебя? Работаешь, здоров ли

¹² Там же. Л. 166.

и вообще, как ты живешь? О себе могу сказать только то, что больше я не выдержу. Я такая слабая, что еле хожу. Из родственников никто не может мне помочь < ... >

Напиши мне, любимый Шимка, получил ли ты письмо от Иды, и вместе ли ты с Лыскем, и как у него дела?

Прощаюсь с тобой, дорогой Шимка, с сердечным приветом твои Эстера и Марыля.

Теперь пишу до Арко. Дорогой Арко, у меня к тебе большая просьба, в которой ты мне не откажешь. Долгое время я не получаю писем от Шимки. Я уже написала несколько писем и ни на одно из них не получила ответа. Может, случилось что-то плохое? Я очень волнуюсь. Прошу тебя, Арко, поскольку Шимка не может мне написать, не откажи мне и напиши. Что у тебя слышно, здоров ли, работаешь ли и чем занята твоя невеста? И напиши мне, поженились ли вы, как вы и собирались. Прошу тебя, Арко, пришли мне ее фотографию. О своих делах не написала, так как уже написала Шимке. < ... > Нового ничего нет.

Твоя невестка Эстера и Марыля. Привет твоей [жене], не знаю, как ее зовут. СерДечный привет передАют Роза и < ... >»¹³.

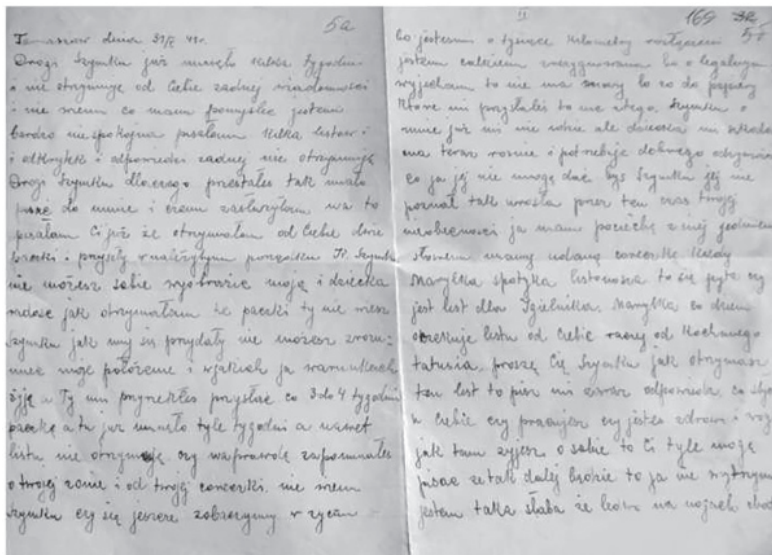

Рис. 2. Письмо Эстеры мужу от 31 мая 1941 г.¹⁴

¹³ Там же. Л. 169.

¹⁴ ГАКО. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Д. 8074. Л. 169.

Как именно сложилась судьба Эстеры и ее дочери – нам неизвестно. В мартирологе «Tomaszow Mazowiecki – Yizkor Book», изданной в 1969 г. в Израиле, упоминается имя брата Эстеры – Зигмунтовича Янкеля, и его семья. В городском архиве Томашева-Мазовецкого сохранилась учетная карточка Симона и Эстеры (рис. 2), где на обратной стороне внизу справа сделана запись карандашом: «Муж выехал в неизвестном направлении ранее 8 марта 1940 г. Жена выехала в неизвестном направлении в октябре 1942 г.». Такие записи делали в карточках тех, кто погиб. По воспоминаниям уцелевших узников гетто после проведения нескольких акций массовых расстрелов уцелевших евреев вывезли в лагерь смерти Трешлинка.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z		N	
Nazwisko <i>Igielnic</i>		Nr. karty kontroli ruchu ludności	
Imiona, kolejność i pierwotne imię wzięte; męski rodzaj. Dla mężczyzn nazwisko (zobowiązanie) z poprzedniego (ich) małżeństwa (wz)		Kobieta	
<i>Symcha</i>		<i>Estera - Rajela</i>	
Imiona rodziców i nazwisko poślubne matki:		Zawód i stanowisko w zawodzie, stanowisko główne (zobowiązanie)	
<i>Isaac - Meir i Sefra - Chana - Igielnic</i>		<i>z d. Luginstajn</i> <i>Majer. Bur i Sefra</i> <i>z d. Rosenfeld</i>	
Urodził(a) się:		dn. 16 m-ca kwietnia 1919 r.	
Miejsce urodzenia (miasto, powiat, województwo, kraj):		<i>Tomaszów - Maz</i>	
Prawne miejsce zamieszkania:		Stan cywilny i imię drugiego małżeństwa; data i miejsce rozłączenia odpowiedzialności	
Wyznanie (według metryki):		<i>Żonaty małż. Estera - Rajela Luginstajn</i> <i>dn. 10. V. 1945 r. w Tomaszowie - Maz.</i>	
Dowód osobisty, (nazwa dowodu, numer data i urząd wydający):		Przynależność państwowa	
<i>977/205722 d. 29.8.37</i>		<i>Pol. 8. 332/37 d. 29.8.37</i> <i>z d. 8. 332/37 d. 29.8.37</i>	
Stosunek do powszechnego obowiązku wojskowego:		Przynależność państwowa	
a) obywatel państwa b) obywatel państwa c) obywatel państwa d) obywatel państwa		Przynależność państwowa	
D Z I E C I		Przynależność państwowa	
IMIONA		IMIONA	
Data i miejsce urodzenia		Data i miejsce urodzenia	
Adnotacje		Adnotacje	
1 <i>Sefra - Mirjam</i>		5	
2		6	
3		7	
4		8	

Рис. 3. Обратная сторона учетной карточки Симона Игельника по месту жительства в г. Томашев-Мазовецкий¹⁵.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim

История семьи Мошеля Игельника, представленная в письмах и в судебно-следственном деле, несмотря на свой индивидуальный характер, во многом отображает трагизм начального этапа Второй мировой войны: растерянность и паническое бегство сотен тысяч людей, разъединение семей и попытки воссоединиться, желание адаптироваться к новым условиям и крайнюю ограниченность ресурсов для выживания, особенно очевидную в случае с теми еврейскими семьями, которые остались на территории Генерал-губернаторства. Лишившиеся поддержки мужей женщины с детьми были переселены в гетто, где страдали от голода, болезней и унижений. Те из них, кто дожил до осени 1942 г., были отправлены на верную смерть в газовые камеры нацистских лагерей. Но и к тем беженцам, кто остался на территории Советского Союза, судьба была сурова: их могли ждать депортации на север или же заключение в лагерь и колонии НКВД. Тех, кто избежал советских репрессий и остался в Украине, уже летом 1941 г. настигла новая волна нацистской оккупации, не оставившая им практически никаких шансов на выживание.

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олег Олександрович Бабенко, Віктор Борисович Білоус,
Вадим Петрович Колечкін, Лілія Володимирівна Маренець,
Олена Анатоліївна Трибуцька

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Випуск II

Збірник статей та матеріалів

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ВИДАННЯХ (2015 – 2020)

УКРАЇНСЬКОЮ, РОСІЙСЬКОЮ
ТА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВАМИ

Головний редактор видання, що продовжується,
«Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»:

Олег Бабенко

Редактор: *Оксана Бабенко*

Коректор: *Дарина Третяк*

Верстка: *Вячеслав Сорокін*

Видання здійснене за фінансового сприяння

Великого Пріорства Наддніпрянщини

Міжнародної громадської організації

«Міжнародний орден

«Пріорат лицарів Архангела Михаїла»

Оригінал-макет: ТОВ «Центрально-Українське видавництво»

Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69

Тел.: (0522) 24-25-96, email: zuv2@ukr.net

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку 25.02.2020. Формат 45х64 1/16

Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,3

Зам. № 012. Наклад 300 прим.

Державний архів Кіровоградської області
Україна, 25030, м. Кропивницький, вул. Ак. Корольова, 3
public@dakiro.kr-admin.gov.ua
www.dakiro.kr-admin.gov.ua